

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

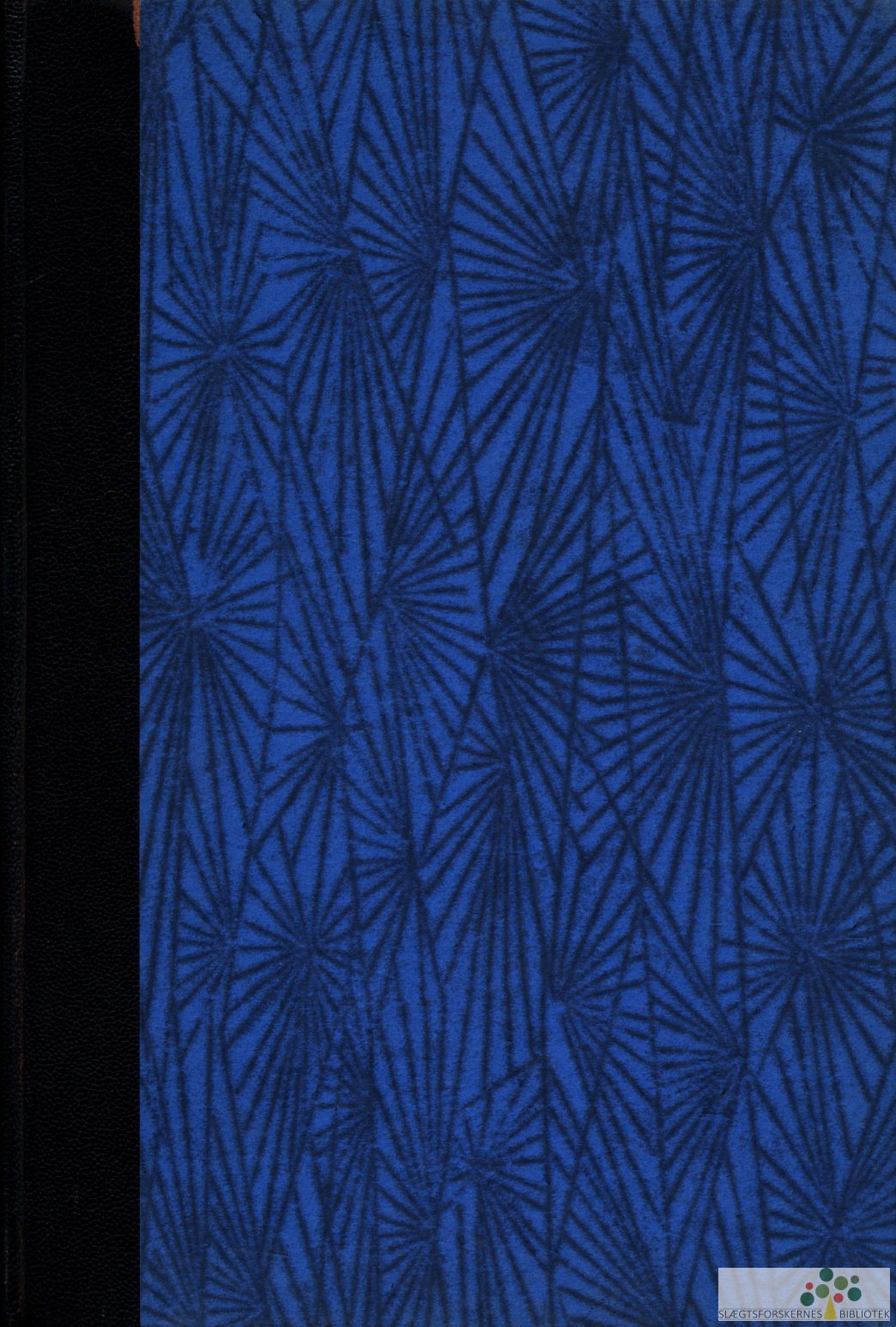
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

H. V. GREGERSEN

NIELS HELDVAD

NICOLAUS HELDUADERUS

En biografi

I KOMMISSION HOS
DANSKE BOGHANDLERES KOMMISSIONSANSTALT
NYROPSGADE 19 . KØBENHAVN V

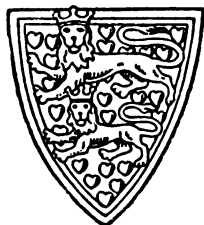
NIELS HELDVAD

H. V. GREGERSEN

NIELS HELDVAD

NICOLAUS HELDUADERUS

En biografi

1957

Skrifter, udgivne af
Historisk samfund for Sønderjylland
nr. 17

O Herre Jesu Christe. Du est Hiertens oc Nyrens
Randsager oc vedst allerbest / huilcke der ere vore
Fiender oc W-venner / eller gode Venner / bevare
oss fra falske Hierter oc onde Tunger / oc der som
vi skulle lide W-ret / beliuffuis / falskeligen an-
giffuis / oc bagtalis / da giff osz taalmodelighed /
Lycke oc et frit Mod / at vi effter dit hellige Exem-
pel / taalmodeligen kund offuervinde vore Fiender
oc Miszvndere vdi Troen / met en god Conscientz
oc Samvittighed / AMEN.

V o t u m A u t h o r i s
(Morsus Diaboli, 1629).

Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder

FORORD

Hensigten med det foreliggende arbejde vil være nået, dersom det kunde yde et bidrag til, at Niels Heldvads liv og virke bevarer i levende minde, ikke mindst hos historisk interesserede i hans snævrere hjemstavn.

Det har derfor været mig en stor glæde, at »Historisk Samfund for Sønderjylland« straks stillede sig imødekommende over for tanken om udgivelsen af denne levnedsskildring i samfundets særlige »skriftrække«, og jeg vil gerne på dette sted bringe redaktionsudvalgets medlemmer, professor *Troels Fink*, landsarkivar *Johan Hvidtfeldt*, arkivar *Peter Kr. Iversen* og fhv. højskoleforstander *Hans Lund*, min hjerteligste tak herfor.

For gode råd og tilskyndelser vil jeg endvidere gerne takke cand. mag. *Hans Peter Clausen* og pastor *Urban Schrøder*, ligesom jeg er bibliotekar *Hagbar Hansen*, Struer Bibliotek, stor tak skyldig for utrættelig hjælpsomhed ved fremskaffelsen af den benyttede litteratur. For understøttelse til arbejdet bringer jeg »Den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse« og »Carlsen-Langes Legatstiftelse« min bedste tak.

H. V. Gregersen.

INDHOLD

Niels Heldvads hjemstavn	7
Præsteslægten Dithmer	9
Hans Nissen	12
Hans Nissens børn	19
Niels Heldvads barndom	22
På skole i Lüneburg og Lübeck	25
Rejsen til Riga	30
På Rostocks universitet	35
Embedets tiltrædelse	38
Hustru og børn	41
Niels Heldvad som prædikant	45
Niels Heldvads kirkesyn	47
„Den ypperlige astronomiske kunst“	53
De første præsteår	57
Den truende calvinisme	61
Hjemlige fjender	70
Hekserisigtelsen	72
Niels Heldvad og tidens overtro	74
Striden med amtmand og herredsfoged	77
Kampen mod „kornjøder“ og „kornorme“	80
Fortsat fjendskab	86
„Judas“	88
Sammenstødet med Johann von Wouwern	90
Første flugt fra Hellevad	94
Jørgen Lund	98
Mordet på Claus Esmarch	99
For sidste gang i Hellevad	107
Johann von Wouwerns sidste leveår	111
Jørgen Boysen	114
Mægtige beskyttere og hjælpere	118
I kongens følge	124
Striden med „Kalenderpaven“	135
Kalendermanden Helduaderus	138
Borger i Danmark	147
Niels Heldvad og den kirkelige udvikling i Danmark	152
En gammel kending dukker op	161
De sidste leveår	163
Oversigt over Niels Heldvads forfatterskab	179
Anvendte forkortelser og almindelige bemærkninger	186
Kilder og henvisninger	187
Billedfortegnelse	196
Navneregister	197

Niels Heldvads hjemstavn

Ved landevejen mellem Åbenrå og Løgumkloster ligger den gamle kirkeby Hellevad midt i en natur, der er præget af de store linier, som er så karakteristiske for det nordslesvigske midterland. Kun mod nord brydes det vide udsyn af en stejl skrænt. Det er Nørre Rangstrup herreds store bakkeø, der her finder sin afslutning.

I lavningen syd om denne bakkerand passeres Hellevad fra gammel tid af en af de kendte tværveje fra hav til hav. Ad denne vej skaffede munkene i Løgum kloster sig allerede i middelalderen adgang til havnen i Åbenrå. Men på dette sted har der tillige — som navnet siger det — været et vadested, som har været bestemmende for den rute, »Gammel Ribervej« fulgte fra sit udgangspunkt i den agtværdige søstad i Vesterhavets nærhed og frem til »Hærvejen« umiddelbart nord for Toldsted, hvor landets forskellige herrer gennem århundreder har ladet opkræve betydelige afgifter af trafikken. Navnlig i studedriftens stortid omkring år 1600 — altså i de år, vi her skal beskæftige os med — antog færdselene ganske anselige dimensioner.

I fordums dage har Hellevad således været alt andet end en fjern ravnekrog. Tværtimod oplyser stedets berømteste søn, at Hellevad kirkeby lå på hovedvejen midt imellem Tønder og Haderslev, dengang de to største byer i det nordlige Slesvig. »På herrevejen mellem disse førnævnte købstæder ved en dejlig bæk og rindende strøm«, føjer han i sin hjemstavns glæde til. I al sin alvor er dette landskab da heller ikke uden skønhed. Faderen til den over hele Nordslesvig kendte pastor *Nic. C. Nielsen* skal endog engang have udtalt, at der intet skønnere sted var at bo på denne jord end Hellevad præstegård.

Fra gammel tid synes Hellevad at have været anset for et helligt sted. Mens sprogforskerne nuomstunder antager, at forledet i dette stedsnavn kommer af »helle«, flad sten, var det tidligere almindeligt at tolke det af »hellig«. Måske er denne opfattelse så gammel, at den har været afgørende for den gamle kampestenkirkes noget ejendommelige placering nede ved selve Sorrebækens løb. Der skal endog i den tilstødende præstegårdshave have været et undergørende kildevæld, hvortil man i middelalderen valfartede for at finde helbredelse for allehånde sygdomme.

Åbenrå-egnens store antikvar, provst *Trogillus Arnkiel*, mener ligefrem, at landets første kristne har modtaget dåben i Sorrebækens »hellige vand« — hans fortolkning af Hellevad! Under et visitatsbesøg i Hellevad præstegård engang i 1690erne bevægedes hans sind heftigt ved tanken om dette lille, uanselige vandløbs engang så velsignelsesrige mission. Snart flød ham da disse højstemte barokstrofer i pennen:

*O Saarou, sey gegrüsst! Du edler Bach, es müssen
Sich beugen tieff vor dir die grössesten Welt-Flüssen.
Dein Wasser heilig ist, damit nach Gottes Wort
Die ersten Christen sind getaufft an diesem Orth.
Lauff' hin, du heiliges Gewässer Gottes, lauffe,
Das daselbst ist annoch gewidmet zu der Tauffe,
Gesegnet sey dein Brunn, daraus du dich ergeust,
Gesegnet sey das Land und Volck, dadurch du fleust.*

Ægte nordslesvigsk natur, trods landlig begrænsning livlige forbindelser til alle sider, særegen historisk kolorit — alt dette i forening med efterreformatorsk præstegårdskultur har naturligvis

Digtet i oversættelse:

O, Sorrebæk, vær hilset! Du ædle bæk,
dybt må de største verdensfloder sig for dig bøje.
Dit vand er helligt, med det er efter Guds ord
de første kristne på dette sted døbt.
Løb af sted, du Guds hellige vand,
som endnu er indviet til dåben,
velsignet være dit kildevæld, som du udgyder dig af,
velsignet være det land og folk, hvorigennem du flyder.

måttet sætte sit umiskendelige præg på denne egnsnavnkundigste søn, hvis ejendommeligt bevægede liv her skal følges. Forinden kunde der dog være grund til at se lidt nærmere på den slægt, han tilhørte, eftersom han i så høj grad kan siges at være et produkt af arv og miljø.

Præsteslægten Dithmer

Århundredet forud for reformationen havde for Hellevad-Egvad-egnen været en ret stille tid i støt fremgang efter de voldsomme omvæltninger, som *Erik af Pommerns* langvarige krig med holstenerne havde forårsaget. Ifølge traditionen var Egvad by under disse kampe blevet ødelagt, hvorefter dens beboere i stedet for skal have opført landsbyen Hønkys.

Midt i 1400-tallet nævnes *Claus Dithmer* som præst i de to sogne. Der oplyses intet om, hvorvidt han har været en slægting til den senere præst med samme efternavn, men det er dog sandsynligt. Derimod ved vi, at den præstegård, der har huset alle den slægts medlemmer, som vi her skal beskæftige os med, stammede fra hans tid. Ligeledes var et lysthus på en vold ved præstegårdshaven bygget af ham, og det er vel blevet anvendt af slægtens lærde medlemmer som et »enebo«, hvortil de har kunnet trække sig tilbage for i uforstyrret ro at følge himmellegemernes gang eller samle sig om studierne. Tidens lærde yndede jo den slags fristeder. Man behøver blot at tænke på *Anders Sørensen Vedel* i Ribe, *Holger Rosenkrantz* på Rosenholm og *Peder Vandal* i Maugstrup.

Slægtens ældste kendte medlem var *Claus Dithmers* efterfølger *Mattis Iversen*, der fra 1486 til 1514 virkede som præst for de to forbundne sogne. I denne stilling har han haft bedre kår end alle sine efterfølgere i embedet. Han havde således fri jagt med tre mynder, ligesom han fik samlet de forskellige spredte stufjorder, der fra Arilds tid hørte til præstekaldet, således at præstegårdsjorden kom til at ligge samlet umiddelbart op til præsteboligen.

I 1514 blev han imidlertid præst i Gamst, hvorefter hans brodersøn, *Laurs Dithmer* (*Laurens Dyttmerssen*, *Laurentius Dithmarss*), overtog de to kirker. Den nye præst var født i 1493 som

søn af Tønders borgmester, »*Olde Ditmers*«, gamle Ditmers, der sammen med sin hustru tilhørte det tønderske patriciat — vistnok slægten *Werkmeister*. En yngre søn, *Hans Ditmersen*, efterfulgte ham som borgmester.

Laurs Dithmer havde været præst ved Lønborg bispegård nord for Ribe i fire år, før han kom til Hellevad-Egvad, og han blev på det nye sted til sine dages ende, idet han ved reformationen gik over til lutherdommen. Her, som de fleste steder i det gamle Slesvig, er tilslutningen til Luthers lære næppe blevet følt som et kirkebrud i egentlig forstand, men snarere som en art fornyelse inden for kirken. Den mest iøjnefaldende forskel fra tidligere har vel for *Laurs Dithmers* sognebørn at se været den, at deres præst nu kunde tage sig en lovformelig hustru til ægte. »Præsten begav sig i ægteskab, avlede børn og blev evangelisk« — det skal efter de gamles beretning have været rækkefølgen!

Hellevad-Egvads første præstekone hed *Maren Christensdatter* og var fra Bjærndrup i Stepping sogn. Hun blev moder til seks børn, tre sønner og tre døtre. Af sønnerne blev *Christian Dithmer* efter studium i Rostock først diakon (kapellan) i Nykirke, derefter (fra 1606) præst i Aventoft syd for Tønder, hvor han døde i 1626 efter fem år før at være fratrådt sit embede på grund af sygdom. Den anden søn, *Laurentius Dithmer*, der havde besøgt universitetet i Wittenberg, blev i 1583 diakon i Tetenbüll i Eiderstedt, men var derefter fra 1589 til sin død i 1611 sognepræst i Løjt. Den tredje søn, *Niels*, døde som ung.

To af døtrene, *Barbara* og *Marine*, blev begge gift med forretningsdrivende i Tønder, mens den yngste, *Metta*, blev i Hellevad præstegård som hustru for sin faders eftermand.

På *Laurs Dithmers* tid fik Hellevad-Egvad kirkesogne deres nuværende omfang, idet landsbyen Kassø ved oprettelsen af Hjordkær sogn i 1521 kom bort fra Hellevad præstekald. Det betød ikke alene en kendelig nedgang i præstens indtægter, men følte utvivlsomt også af denne som et voldeligt indgreb i et gejstligt anliggende fra den verdslige statsmagts side. Allerede i 1519 havde han derfor været med til at udstede et tingsvidne, der erklærede, at Tågholm altid havde hørt til Bjolderup sogn. Det hjalp dog kun lidet, idet denne gård trods præstens erklæring alligevel blev lagt ind under Hjordkær kirke. Sin harme over øv-

righedens adfærd mod nogle af hans egne sognebørn måtte han imidlertid nøjes med at give udtryk for ved på den indre tårnmur i Hellevad kirke at opsætte følgende indskrift: »Quidquid delirant Reges, pectuntur Achivi. Anno MDXXI kam Casso fra Helleway«, hvilket vel kan omskrives til, at de små i samfundet må bøde for, hvad dårskab der øves af denne verdens mægtige!

Men ak, snart skulde det blive sognets første lutherske præst klart, at kirkens autoritet ved reformationen for stedse havde fået et knæk. Hvad havde der ikke stået i det latinske kaldsbrev, som han i sin tid ved sin embedstiltrædelse som præst i romerkirken havde modtaget af bisp *Iver Munk* i Ribe? »Dig og ingen anden skal de svare tiende til af al afgrøde og indkomst, samt de øvrige afgifter og pålæg af hvad art, de end måtte være, til udøvelse af præstegerningen, således som bestemmelserne fra gammel tid har været — under trusel af banlysningens alvorlige straf!« Nu var det imidlertid denne verdens herskere, der skaltede og valtede efter eget tykke og ofte lod hånt om, hvad der med rette hørte kirken til.

Det fik *Laurs Dithmer* til fulde at føle ved en bestemt lejlighed, der må have fundet sted, mens *Asmus Ahlefeldt* sad på Brundlund slot som amtmand over Åbenrå amt, altså mellem 1548 og 1552. Amtmanden havde da krævet de jagtprivilegier til gennemsyn, som siden *Mattis Iversens* dage havde været præstens. Men privilegier tilkom efter amtmandens opfattelse kun den privilegerede stand, og han kastede derfor uden videre brevene på ilden. Kun retten til at skyde fugle og fjerkræ fik Hellevad-præsten allernådigst lov til at beholde. »Denne verdens børn er klogere end lysets børn. Præsten var gammel og beføl Gud hævnen!« hedder det til slut i beretningen om denne episode. Men for *Laurs Dithmers* efterkommere betød erindringen om en begivenhed af den art en stedsevarende mistillid til den verdslige øvrighed og en stadig påmindelse om, at der engang havde været tider, hvor præstens embede havde nydt større agtelse — nemlig i papismens dage!

Det kunde synes naturligt, om det var blevet en af sønnerne, der ved faderens død i 1565 havde fulgt denne i embedet, men det blev i stedet svigersønnen, den bondefødte *Hans Nissen*. Grunden hertil er dog ikke svær at få øje på, thi hr. *Laurs'* søn-

ner var endnu for unge. *Christian* kom først til universitetet i Rostock ti år senere, og *Laurentius* tilendebrogte endog først sine studier i 1580erne.

Hans Nissen

Hans Nissen var fra Søderup i nabosognet Hjordkær, hvor hans fader, *Nis Jensen*, var ejer af »den nederste gård« i denne by. Moderen, *Maren Eskelsdatter*, var fra Nybøl i samme sogn. Hendes fader, *Eskel Petersen*, blev stamfader til den kendte *Eskelsen*-slægt fra Nybøl, blandt hvis medlemmer der især kan være grund til at fremhæve sognefoged, dannebrogsmænd *Asmus Eschelsen*, der fra midten af 1840erne til sin død i 1854 var egnens nationale foregangsmand.

Hvorledes det i enkeltheder er gået til, at *Hans Nissen* i sine opvækstår er blevet bragt til boglig syssel, lader sig ikke mere oplyse, men det kan anses for givet, at han på et tidligt tidspunkt har påkaldt sig den stedlige præsts opmærksomhed. Sognepræst i Hjordkær sogn helt siden 1528 var *Andreas Paulsen Generanus* af den bekendte slægt fra Genner i Øster Løgum sogn, der i de første halvandet hundrede år efter reformationen udgjorde Åbenrå-egnens betydeligste præstedynasti.

Det er formodentlig på denne mands foranledning, at *Hans Nissen* blev sendt på skole i Åbenrå. Her var Hjordkær-præstens langt yngre broder, *Peter Generanus*, nemlig i 1548 blevet præst efter i en årrække at have studeret teologi hos ingen ringere end *Martin Luther* og *Philip Melancton* i Wittenberg. I overensstemmelse med luthersk tankegang har det nok været den unge købstadpræst en kær opgave at indpode den begavede bondesøn fra Søderup de fornødne kundskaber. Født 1534 har denne ved *Peter Generanus'* ansættelse i Åbenrå været i en alder, der var modtagelig for indtryk.

Ifølge kirkeordinansen for hertugdømmerne, der udsendtes i 1542, skulde der indrettes lærde skoler i alle købstæder. Traditionen fortæller imidlertid, at en sådan for Åbenrås vedkommende først åbnedes i året 1552 i et særligt skolehus ved kirken. Det vil derfor være rimeligere at antage, at byens lærde skolevæsen

endnu blot har været på et forberedende stude, mens *Hans Nissen* var der. Muligvis har han sammen med nogle ligestillede modtaget undervisning i præstegården, og denne har vel nærmest tilsigtet at forberede eleverne til optagelse på en rigtig latinskole.

Foreløbig gik vejen dog blot til Flensborg, hvor der heller ikke endnu var indrettet en egentlig latinskole i overensstemmelse med kirkeordinansens bud. Den kom først i 1566, da den katolske humanist, franciskanermunken *Lütke Naamensen*, for største delen af sin fædrearv tilvejebragte det økonomiske grundlag for en sådan. Men på det tidspunkt havde *Hans Nissen* forlængst fuldendt sine studier. Imidlertid må der allerede før den tid have eksisteret en form for videregående undervisning i Flensborg, idet det er fastslået, at der i tiden fra reformationen til 1566 er blevet immatrikuleret ikke færre end 84 flensborgere ved tyske universiteter.

Broder Lütke havde, skønt tidligere franciskanermunk, i 1545 taget fast ophold i sin hjemby efter forud indhentet kongelig tilladelse, og han har uden tvivl i de følgende år været en så kendt skikkelse, at *Hans Nissen* ikke kan have undgået at lægge mærke til ham. Som ung havde *Lütke Naamensen* opholdt sig en tid i Skt. Laurentius klosteret i Tønder, hvor man også må antage, at *Hans Nissens* senere svigerfader, *Laurs Dithmer*, har haft sin gang. I hvert fald lod Tønder byråd i 1563 netop disse to nu aldrende mænd adspørge om klosterets tilhørsforhold i romerkirkens dage, og det kan derfor formodes, at der fra gammel tid har eksisteret en forbindelse mellem præstefamilien i Hellevad og den særprægede franciskanerbroder i Flensborg, men om den kan have haft betydning for *Hans Nissens* skoleophold i sidstnævnte by, lader sig ikke oplyse.

Skoletiden i Flensborg blev dog kun af kortere varighed for den unge bondesøn fra Søderup. Ungdommen fra det nordlige Slesvig måtte i de dage søge længere bort for at komme på en højere skole, idet et lærdomssæde som Ribe katedralskole betegnende nok kun sjældent kom i betragtning for unge fra Slesvig stift. Hellevad-Egvad sogne havde ganske vist indtil 1564 hørt til Ribe stift, men egnens verdslige øvrighed, den gottorpske hertug, havde lige siden delingen i 1544 krævet de tre sogne af Åbenrå amt, som dengang hørte ind under Ribe bispestol —

foruden de her behandlede to sogne også Bedsted sogn — henlagt under superintendenten i Slesvig. Kongen havde omsider opfyldt dette ønske, da han under den nordiske syvårskrig (1563—70) havde haft brug for hertugens bistand.

Vejen til videre uddannelse kom derfor til at gå sydpå, og den skole, der skulde bane *Hans Nissen* vej til en akademisk uddannelse, blev gymnasiet i Lübeck, »Catharineum«, som det kaldes, fordi det i 1531 var blevet oprettet i det tidligere Skt. Catharina kloster. I Lübeck blev *Hans Nissen* i henved seks år, og han har åbenbart syntes godt om livet i den gamle hansestad og om dens lærde skole, siden han senere hen i livet sendte sin ældste søn hertil.

Sin uddannelse fortsatte han i den gamle patricierby Danzig, hvis lærde skole han besøgte i to år. Herfra begav han sig til Stettin, hvor der i 1543 var blevet oprettet et såkaldt »pædagogium«. Her synes man ret hurtigt at have fået øje på hans evner, idet han snart efter blev »præceptor«, huslærer, for den unge hertug *Bugislaus*, samtidig med, at han så småt begyndte at give sig af med medicinske studier. Nært forbunden med medicinen var imidlertid i hine tider astrologien, modevidenskaben frem for alle andre, idet man gik ud fra den antagelse, at sygdomme kunde føres tilbage til visse konstellationer inden for stjerneverdenen. Et vist kendskab til himmelfænomenerne måtte derfor forudsættes, dersom man vilde forsøge på at helbrede syge mennesker. Uden tvivl har han da allerede på denne tid skaffet sig indblik i universets gåder.

Det stettinske pædagogium har dog næppe formået at tilfredsstille hans videbegær, og i marts 1560 lod han sig derfor under navnet »Johannes Nicolai Flensburgensis« immatrikulere ved universitetet i Rostock, dengang det mest søgte i Nordeuropa. Her kom især den teologiske professor *Simon Paulli*, stamfaderen til den danske slægt af dette navn, til at øve indflydelse på den unge nordslesvigske bondestudent, ja hans søn har senere hævdet, at det i virkeligheden var denne, der »førte ham til det teologiske studium« — og dermed bort fra medicinen.

Efter eet års ophold ved dette berømte lærdomssæde fandtes han skikket til at varetage et præsteembede, og han blev nu af en mecklenburgsk adelsmand, junker *Jürgen Zepelin*, kaldet til

Åreladningsmanden i dyrekredsen, således som han er fremstillet i Niels Heldvads almanak for året 1596.

Lige over mandens hoved findes *væderen*, derefter følger skiftevis fra venstre til højre: *tyren* og *tvillingen*, *krebsen* og *løven*, *jomfruen* og *vægten*, *skorpionen* og *skytten*, *stenbukken* og *vandmanden*, samt nederst under fødderne *fiskene*.

Den her viste figur findes også i almanakker fra årene før 1596, som ikke er forfattet af Helduaderus. I en gengivelse findes mærket MW 1584. Træsnittet må da antages at have tilhørt det trykkeri, der udsendte de pågældende almanakker, nemlig Matz Winggaards i København. Af påtegningen i randen: MID, BOS, GVT ser man, hvor nøje træskæreren har fulgt sit tyske forlæg.

(Gengivet i fuld størrelse).

sognepræst i Wolfshagen, tre mil øst for Rostock. Ordination og præstevielse fandt sted i Güstrow den 3. oktober 1561, og han sang derpå »sin første messe udi sognekirken til Wolfshagen Dominica 20. Trinitatis«, det var søndag den 19. oktober 1561.

Imidlertid skulde bondesønnen fra Søderup ikke ende sine dage som landsbypræst i det mecklenburgske. I det følgende forår blev han nemlig »hjemkaldet af hr. Laurs og menige sogne-mænd udi Hellevad og Egvad sogne«. Selve henvendelsen i form af en kaldelse tyder på, at *Hans Nissen* har været kendt i Hellevad fra tidligere tid. Udelukkes kan det ikke, at han allerede dengang har været trolovet med hr. *Laurs'* datter og derfor som vordende svigersøn har haft løfte om at skulle arve kaldet efter den aldrende præst. Hjemkaldelsen så kort tid efter, at han var blevet udnævnt til præst i Wolfshagen, kunde imidlertid tyde på, at en pludselig indtruffet svækkelse har tvunget *Laurs Dithmer* til at tage sig en hjælpepræst. *Hans Nissen* tiltrådte i hvert fald allerede sit nye kald Kristi himmelfartsdag den 7. maj 1562

— og »blev således ved kaldet, sålænge han levede, som en ærlig præst og kristen dannemand!«

Det følgende år, den 20. juni 1563, »gjorde han sit bryllup med *Mette*, hr. *Laur*s' datter«. »For sin alderdoms skyld« afstod *Laur*s *Dithmer* derpå kaldet til sin svigersøn »og begav sig til rolighed«. Den 25. juni 1565 døde han, 72 år gammel.

Hellevad-Egvads nye sognepræst synes at have været en alsidig interesseret mand, der har elsket boglig syssel. Med sine interesser, der spændte over en lang række af tidens modevidenskaber, kan han opfattes som en typisk repræsentant for den nordiske renæssance. Hans søn opremser følgende fag som hørende til hans kundskabsfelt: astronomi, astrologi, medicin, mekanik og historie. Han har dog nøjedes med at være samleren, der ikke har evnet at få noget udsendt på tryk. Men vi tør formode, at hans søn straks ved sin tiltrædelse i embedet som præst i Hellevad-Egvad har kunnet øse af de ret omfattende samlinger, som hans fader gennem årene havde fået tilvejebragt. Kun på den måde lader det sig forklare, at den unge hr. *Niels* allerede fra sit første præsteår har kunnet udsende en årlig almanak.

Hans Nissens samlinger har nemlig først og fremmest bestået af meteorologiske iagttagelser, indhøstet gennem en længere år-række. Under omtalen af ham har *Johannes Moller* i sit store forfatterleksikon *Cimbria Literata* overleveret os titlen på en meteorologisk dagbog, *Aeromantica Astrologia sive Diarium etc.*, ført fra 1573 til 1589, altså lige til hans sidste leveår. Dette håndskrift må efter den noget omstændelige titel at dømme have handlet om de astrologiske slutninger, som han har ment at kunne drage ved iagttagelser af himmelfænomenernes gang og vejrets skiften fra dag til dag.

Det er ikke vanskeligt at gætte, hvad der har givet stødet til, at den gamle præst har fæstnet sine daglige iagttagelser til papiret. I efteråret 1572 var nemlig en ny stjerne blevet synlig i stjernebilledet Cassiopeja, hvilket ovre i Skåne havde til følge, at en anden af tidens ivrige stjernekyggere, adelsmanden *Tycho Brahe*, kunde grundlægge sit verdensry med skriftet *De nova Stella anni 1572*. Overalt på vore breddegrader har dette himmelfæno-men naturligvis givet anledning til allehånde spekulationer hos tidens mange astronomisk interesserede lærde, og *Hans Nissen* har

derfor fra nu af følt sig tilskyndet til nøje at overvåge, hvad der skete ude i det vældige univers. Fra sin tidligste barndom har hans ældste søn da haft rig lejlighed til at sætte sig ind i, hvad man dengang mente at kunne udlæse af stjernerne om verdensaltets gåder.

Den gamle præstemands andre interesser tror vi at kunne slutte os til ud fra et par tilfældigt overleverede træk, der tyder på, at han har stået i forbindelse med nogle af tidens lærde granskere. Når den slesvigske historiker *Paul Cypræus* et sted omtaler Brundlund slot ved Åbenrå som værende »ikke langt fra Hellevad«, skyldes en sådan tilføjelse nok, at han bygger på en meddelelse fra Hellevad præstegård.

Et andet eksempel kan måske tolkes på samme måde. Fra en optegnelse fra året 1572 hos den kendte historiker *Anders Sørensen Vedel* i Ribe kendes følgende rim:

*Balder og Rune hans viv,
de ypped dem en grote kiv,
grote kiv ved Tune,
der slog Balder Rune.*

Da *Hans Nissens* søn mange år senere to steder i sit forfatterskab anfører det samme rim, blot med Thurø i stedet for Tune, er det ikke udelukket, at begge optegnere har haft samme kilde, nemlig præsten i Hellevad. Den plattysk prægede form hos *Anders Sørensen Vedel* kunde også nok tyde herpå. Når sønnen senere har omskrevet Tune til Thurø, er det muligvis sket, fordi han først lod rimet trykke efter, at han som landflygtig havde taget ophold i Svendborg, hvor Thurø naturligvis var en kendt lokalitet i modsætning til det ubestemmelige Tune. Imidlertid stedfæster en ganske vist langt senere optegnelse det til højen Tohøj ved Bolderslev, og da vi dertil har ment, at Rune må være et gammelt navneskjul for *Urne*, den middelalderlige slægt, som stammede fra Bolderslev, på hvis østlige marker også det bekendte Urnehoved landsting afholdtes, kan *Hans Nissen*, hvis vugge jo havde stået i det nærliggende Søderup, sikkert anses for at have været den første, der har optegnet dette ældgamle rim.

Selv om det naturligvis ofte må være vanskeligt at afgøre, hvor meget sønnen har benyttet af sin faders utrykte efterladenskaber,

findes der dog et og andet i hans historiske arbejder, der henleder tanken på faderens flittige sysler. Når man i *Prognosticon* 1608 finder en oplysning om vejret på en bestemt dag i 1575 og i *Prognosticon* 1616 om vejret på en bestemt dag i 1578, er der næppe tvivl om, at den benyttede kilde har været *Aeromantica Astrologia*.

Men desuden har *Hans Nissen* sikkert i lighed med, hvad vi ved om andre af tidens lærde mænd, anlagt annalistisk ordnede samlinger, hvori notitser om personer og begivenheder, der særligt har haft hans interesse, har været optegnet. Ejendommeligt er det i hvert fald i sønnens historiske hovedværk, *Sylva Chronologica*, hvis anden del netop foreligger i årbogsform, at finde en række såkaldte »matematikere« fra *Hans Nissens* levetid omtalt. Det gælder således foruden den vidtberømte *Nicolaus Copernicus* (under året 1543) kosmografen *Sebastian Münster* og matematikeren *Petrus Appianus* (begge 1552), matematikeren *Erasmus Reinhold* fra Wittenberg (1553), samt under 1566 »kronologen« *Johannes Funccius*. Utvivlsomt drejer det sig om videnskabsmænd, som *Hans Nissen* har sat højt, og hvis data han derfor har haft liggende. Når dertil kommer, at også rent lokale begivenheder har fundet vej til det ovennævnte værk, må det med nogen rimelighed være tilladt at slutte, at stof af den art til dels bygger på gamle *Hans Nissens* efterladte samlinger.

En stille gransker af det høje såvel som af det lave, det er det billede, vi danner os af den bondefødte præst i Hellevad, *Johannes Nicolai Heldvaderus*, som sønnen kalder ham i sin *Beschreibung der Stadt Schlesswig*, hvis sidste blad indeholder faderens latinske epitafium, der dog, hvad allerede *Johannes Moller* har gjort opmærksom på, ord til andet svarer til det, der blev sat over den königsbergiske professor og salmedigter *Ambrosius Lobwasser* efter hans død i 1585.

Når *Johannes Moller* har fundet ham værdig til en plads i sit latinske storværk *Cimbria Literata*, skyldes det først og fremmest hans ovenfor omtalte meteorologiske dagbog, som sammen med forskellige medicinske manuskripter omkring år 1700 ejedes af den lærde samler, præsten *Peder Jensen Lucoppidan* fra Landet på Tåsinge. Denne havde i sin tid arvet disse ting efter *Hans*

Nissens sønnesøn, *Laurids Heldvad*, der 1677 var død som præst i Svendborg.

Humanistisk dannelse var, hvad studieårene havde bragt ham. Så godt det har kunnet lade sig gøre, har han i sit landlige præstekald søgt at bygge videre på den grundvold, der i ungdommens år var blevet lagt. Skal man lytte til den inskription, der efter hans død natten mellem den 24. og 25. september 1590 blev sat over hans gravmæle foran alteret i Hellevad kirke, har hans timelige kår dog ofte været alt andet end gunstige for boglige sysler. »Min lod var i begyndelsen urolig, og sørgelig bekymring bringer ærgrelse til min sidste dag«, hedder det nemlig her på latin.

Nok havde han ved sit ægteskab overtaget to af landsdelens bedste præstekald, men tillige havde han måttet påtage sig at forsørge sin svigermoder og sine to yngre svogre, af hvilke den yngste, *Laurentius Dithmer*, som allerede nævnt først blev kandidat en snes år senere. Og altimens var en stor børneflokk vokset op, som også nok har kunnet volde forældrene et overmål af timelige bekymringer.

Tretten i tallet skal de ifølge den ældste søns udsagn have været, men af dem er nu kun de ti kendte. Tre børn er da sikkert døde som spæde, en formodning, der på baggrund af tidens store børnedødelighed slet ikke vil være urimelig.

Hans Nissens børn

Den ældste i flokken — født 1564 — var (1.) *Niels*. Som studeret mand var det i de tider naturligt, at hans fornavn blev til *Nicolaus*, og at han tog sit efternavn efter sin hjemby. En mand fra Hellevad, en »hellevader«, blev på latin til *Helduaderus*, og det er som *Nicolaus Helduaderus*, at Niels fra Hellevad blev landskendt. Foreløbigt var det dog kun bestemt om ham, at han skulde arve det fædrene præstekald, men inden de følgende blade i denne bog helliges hans minde, vil vi først for en stund standse op ved hans søskende.

Den, der næst efter Niels nåede størst navnkundighed, var (2.) *Jens Hansen* eller *Jens Kramer*, som han også kaldtes. Han

var en del år yngre end sin præstebroder, idet han var født i 1577. Hans tilnavn hidrører fra, at han nedsatte sig i Åbenrå som kræmmer (købmand). Her ægtede han *Cathrine Halck*, der antagelig har været datter af en af byens rådmænd. Selv blev han i 1613 både sandemand og medlem af byrådet, og i 1618 indsattes han som borgmester, skønt han da var den yngste i rådet. Bykrøniken siger, at det skyldtes hans dygtighed og visdom — og hermed menes vel, at han som præstesøn både har kunnet skrive og læse, idet det om hans efterfølger i embedet udtrykkeligt fremhæves, at han da var den eneste i rådet, der besad disse færdigheder.

Jens Hansen fik af sine medborgere et overordentligt smukt skudsmål. »Han stiftede meget godt«, hedder det i byens krønike, forbedrede kirkens indtægter, lod den »sirligt og fint stafere« og som et vidnesbyrd om hans omsorg for de små i samfundet eksisterer der endnu i Lille Pottergade i Åbenrå en stiftelse, der helt op til vor tid har båret hans navn.

Under *Wallensteins* indfald i 1627 var han som borgmester utrættelig i sine bestræbelser for at afværge de værste ulykker. Engang da åbenråerne var kommet i restance med tributten til de fjendtlige styrker, måtte han således undgælde, idet han fik sendt tolv vilde »krabater« (kroater) på halsen, og de krævede fyrsteligt underhold, indtil skatten var betalt. Han gjorde også forskellige forsøg på at få de fremmede hærchefer i tale for at få den årlige studedrift i gang, da den var gået i stå som følge af krigshandlingerne og de påfølgende ufredstider. Hvorledes resultatet heraf blev, oplyser kilderne imidlertid intet om, men da den gottorpske regering bestræbte sig på at holde landet neutralt, har sagen måske fået den af *Jens Hansen* ønskede udgang.

I 1632 blev han pludseligt afskediget som borgmester, efter sigende, fordi han var faldet i unåde på Gottorp. Han levede herefter som anset borger i byen indtil sin død i 1649. Nogle år før havde han indgået sit andet ægteskab med en purung pige, der først døde i 1697 som enke efter sin femte mand!

De øvrige af præstebørnene fra Hellevad har ikke gjort sig synderligt bemærkede, og de skal derfor kun i forbigående nævnes.

(3.) *Hans Hansen* var badskær, dengang en mellemting mel-

lem en barber og en kirurg, og havde indtil *Wallensteins* indfald boet i Flensborg. På grund af soldaternes voldsomme fremfærd flygtede han imidlertid bort og nedsatte sig, efter et kortere ophold på Sjælland, som badskær i Århus. Herfra sendte han i 1629 *Christian IV* en klageskrivelse, fordi hans ejendom i Flensborg, der havde været vurderet til 750 daler, uden lovformeligt skøde var blevet afhændet for 520 daler. Til underretning for kongen kalder han sig heri »Nicolay Helwaderi Broder!«

(4.) *Maren* fik den 20. august 1588 en datter med *Peter Henningsen* i Åbenrå. Han blev dræbt ca. 1597, og hun blev derefter gift med *Carsten Guldsmed* i Åbenrå.

(5.) *Maren* blev gift med *Peter Kalff* eller *Kalle* (Kall?), handelsmand i Flensborg. Ifølge de optegnelser, som organisten ved Marie kirken, *Johannes Reinhusen*, har gjort, har brylluppet fundet sted den 12. november 1598.

(6.) *Jørgen* døde 16 år gammel.

(7.) *Helvig* blev den 8. juni 1589 gift med smedesønnen *Nis Jepsen* fra Hønkys i Egvad sogn, hvor han var gårdmand.

(8.) *Anna* fik i 1591 en søn uden for ægteskab med en tjenestekarl *Martin*. Barnet blev døbt i Åbenrå den 29. november dette år, og hun blev senere gift med *Niels Hansen*, købmand i Odense.

(9.) *Woldborg* blev gift med *Hans Mule*, handelsmand i Odense. Han tilhørte en af denne bys dengang mest fremtrædende slægter.

(10.) *Dithmer* endte 1662 sine dage som dansk og tysk skolemester i Svendborg. Fra ham nedstammer kancelliråd og amtsforvalter for Lundenæs og Bøvling amter, *Lars Pedersen Heldvad*, der døde i 1736 som ejer af Vennergård. En søn af ham døbt med navnet *Nicolai Heldvad*.

Som det vil bemærkes, flyttede en stor part af *Hans Nissens* børn til Fyn, der derved på en måde kan siges at være blevet Heldvad-slægtens andet hjemsted, og det så meget mere, som *Niels Heldvads* søn og dennes søn igen endte som præster i Svendborg.

Niels Heldvads barndom

Om Niels Heldvads barndom ved vi kun meget lidt. Han fortæller selv, at han var den ældste af en børneflokk på tretten, og at han kom til verden i Hellevad præstegård den 27. oktober 1564. Som sæd og skik var, blev han få dage efter fødselen døbt af *Andreas Generanus* fra Hjordkær, der også i sin tid havde døbt hans fader — et vidnesbyrd om den nære tilknytning, der bestod mellem *Hans Nissen* og hans gamle præst og vejleder. For øvrigt var det i god overensstemmelse med tidens skik, at en nabo-præst var »døbefader«, idet en præst ikke gerne døpte sit eget barn.

»Faddere havde jeg otte, som alle efterhånden er hensovede i Herren«, siger han videre i en selvbiografi. Hvem det har været, lader sig ikke oplyse, da kirkebøgerne ikke er bevaret fra så tidlig tid, men uden tvivl har familien på såvel fædrene som mødrene side været repræsenteret.

I barndomsårene har Niels Heldvad modtaget stærke indtryk af den egns natur, han voksede op i, ligesom han tidligt er blevet gjort fortrolig med træk af stedets historie. Hjemstavnskærlighed blev derfor alle dage et fremherskende træk hos ham. Gang på gang vender han i sine skrifter tilbage til hjemlige forhold.

Hans vandring ad lærdomsvejen begyndte allerede i barndomshjemmet, hvor han lærte de almindelige begyndelsesgrunde såsom læsning og skrivning. Den kristelige børnelærdom fik han indpodet efter katekismen, som han kunde udenad, da han, elleve år gammel, mandag den 18. april 1575 blev optaget på latinskolen i Flensborg. Skolen i Åbenrå har åbenbart ikke kunnet yde nok til at komme i betragtning — eet af de mange eksempler på, hvorledes skolevæsenet hurtigt kom i forfald efter reformationens forårsluftning.

I Tønder var situationen den samme. I 1573 blev den senere gottorpske generalprovst *Jacob Fabricius* overflyttet til latinskolen i Flensborg, »fordi man lærte mere der end i Tønder!« De midler, *Lütke Naamensen* havde ofret på ungdommens oplæring i sin hjemby, var således ikke blevet givet dårligt ud.

I Flensborg har Niels Heldvad da hovedsageligt måttet tumle med det latinske sprogs ejendommeligheder på grundlag af *Phi-*

lip *Melanchtons* grammatik. Metoden var overalt den samme: ved idelige gentagelser tilegnedes stoffet så grundigt, at eleverne efterhånden vænnede sig til at skrive og tale sproget så nogenlunde korrekt. *Jacob Fabricius* fortæller, at de fik 8—10 sider for ad gangen, og forsømmelige elever kunde nemt udsætte sig for i overensstemmelse med tidens strenge skoletugt at blive straffet med ris og ferle.

Niels Heldvads ophold i Flensborg kom kun til at vare eet år, skønt latinskolen netop på denne tid havde et særdeles godt ry under ledelse af magister *Thomas Schattenberg*, der senere blev både præst og provst i byen. Da en skoles pædagogiske omdømme i de tider ganske stod og faldt med dens rektor, kan Flensborg ikke have været noget ringe sted at søge lærdom. Niels Heldvad mindes da også sin gamle rektor ved dennes død i 1604 med ordene: »en gudfrygtig, from og lærd mand«. Men ikke desmindre blev han den 25. maj 1576, uvist af hvilken grund, af sin fader overflyttet til latinskolen i Haderslev.

Her var situationen en lignende som i Flensborg, idet det lærde skolevæsen også i denne by skyldtes en enkelt mands initiativ. I Haderslev var det hertug *Hans den Ældre*, der i 1567 — året efter Flensborg latinskoles oprettelse — tilvejebragte det økonomiske grundlag for en latinskele. For en gangs skyld en fyrste, som virkeligt efterlevede kirkeordinansens bestemmelser! Niels Heldvad giver ham derfor også senere det smukke eftermæle, at han var »en beskytter af kirke og skole«. Også andre har istemt denne hyldest. Skolens konrektor, *Knud Bramsen*, skrev således følgende linjer i et digt til ære for hertugen: »Tidligere var de (: beboerne i Haderslev og omegn) nødt til at sende deres børn til Ribe eller til Lübeck eller også til Hamburg. Nu kan vore drenge, Gud ske lov, lære i fædrelandet, hvad de tidligere måtte tilegne sig ved fremmed strand«.

Om Niels Heldvad allerede som elev i Flensborg har været med til at synge for folks døre, således som *Jacob Fabricius* var det, lader sig ikke afgøre, men det er såre tænkeligt, at det har været tilfældet i såvel Flensborg som Haderslev. I hvert fald ved vi, at man i Haderslev blev opmærksom på hans udprægede musikalske anlæg, således at han fra efteråret 1576 fik særlig uddannelse i orgelspil. Han fortæller selv herom: »Eftersom jeg fik

lyst til at lege (∴ spille) på instrumentalsk musik, blev det berammet, at jeg skulde lære på orgel hos gamle hertug *Hans'* organist. Derfor blev jeg fra skolen i nogen tid«. Man kender *Lorenz Kraus* af navn som organist i Haderslev i 1577, så det er muligt, at det er ham, der har indført den musikalske skoleelev i orgelspillet.

Adskillige steder i Niels Heldvads forfatterskab kommer hans udprægede sans for musik til udtryk. Han lovpriser således kirkeorgelet i følgende vendinger: »Det indeholder allehånde skønne, velklingende stemmer såsom trommeter, krumhorn, blikpiber, fuglesang, sinker, skalmejer og mange flere slags, hvilke ikke her skal opregnes, som i Guds hus lystigt, lifligt og dejligt klinger til den evige Guds ære«.

Ved en anden lejlighed henfalder han til en længere betragtning over, hvorledes man i tiden før reformationen under gudstjenesten uafsladeligt har anvendt flid på at prise Gud med sang og musik. Han omtaler i denne forbindelse Slesvig domkirkes tre kor, det nederste og det øverste, samt englernes kor, »chorus angelicus«. »Når kannikerne havde afsunget en salme eller hymne, et responsorium, introitus eller Kyrie eleison, istemte de unge kordrenge og diskantister oppe fra englernes kor, der, hvor nu urværket befinder sig, ganske langsomt og fint med lydelig røst og hjertelig andagt et vellydende gloria. Snart derefter måtte så det tredje kor give sin yndige resonans på orgelet, og alt sådant er holdt med smuk distinktion og klar tone og foredraget med hjertelig og levende andagt og en ret kirkelig alvor«.

Hans store musikinteresse har utvivlsomt sin betydelige andel i den forkærlighed for den katolske gudstjenesteform, som han så ofte med en forbavsende åbenhjertighed lægger for dagen i sine skrifter. På den anden side kan hans afsky for calvinismen være delvis betinget af denne trosretnings udpræget nøgterne ritual. For et menneske med hans skønhedssans og livsglæde må *Calvins* dystre menneskesyn have virket direkte utiltalende.

Mens Niels Heldvad besøgte hertug *Hans'* latinskole i Haderslev, »Johanneum«, hed skolens rektor *Hermann Pistorius*. Han døde dog allerede i 1584. Mere kendt blev derimod hans broder, pastor *Johannes Pistorius* i Tetenbüll, hos hvem Niels Heldvads morbroder, *Laurus Dithmer*, i 1583 virkede som diakon,

d. v. s. hjælpepræst. Man tør derfor formode en vis forbindelse mellem præsteslægten fra Hellevad-Egvad og de to lærde brødre fra Husum. *Laur's Dithmer* hørte i hvert fald senere hen til den kreds af gejstlige og lærde, der ved brevveksling opretholdt forbindelsen med *Johannes Pistorius*, Vestslesvigs på hin tid betydeligste kirkemand, der fra 1584 tillige virkede som provst for landskabet Eiderstedt. Trods tilbud om større stillinger, således i 1598 endog embedet som superintendent i Slesvig, forblev han i sit beskedne præstekald, antagelig fordi han ikke har ønsket at blive inddraget i tidens teologiske stridigheder. Som tidligere elev af *Niels Hemmingsen* tilhørte han nemlig den filippistiske retning, som læremæssigt søgte at nærme lutheranismen til calvinske synspunkter. Hvorledes *Laur's Dithmers* stilling har været til disse problemer, ved vi ikke. Mens han studerede i Wittenberg, var den lutherske ortodoksi i hvert fald i højsædet på dette sted.

Det var da egentlig også først i årene omkring århundredskiftet, at filippismen udartede til det, man har kaldt kryptocalvinisme, betegnelsen for de skjulte tilhængere af *Calvin*, og ved den tid var man i hvert fald i Hellevad præstegård fuldt ud på det rene med, hvor man stod. Disse teologiske stridigheder, der for en nutidig betragtning kan synes ret formålsløse, var nemlig i hine år problemer, der optog sindene om muligt i endnu højere grad, end det i vore dage for manges vedkommende er tilfældet med politik. Derfor kunde en ordets forkynder kun meget vanskeligt undgå at tage stilling til disse spørgsmål.

På skole i Lüneburg og Lübeck

Men tilbage til *Niels Heldvad*. I begyndelsen af året 1580 forlod han Haderslev. I sin selvbiografi fortæller han følgende herom: »Anno 1580, mandagen udi dimmelugen (Ϸ: den stille uge før påskedag), som var den 28. marts, førte min fader og min morbroder (*Laur's Dithmer*) mig på vej til Lüneburg. Da vi kom til Bustrup sønden Gottorp, drog min fader tilbage igen, og vi med »foermandsvogn« til Hamburg«. Et rørende bevis på den omsorg, faderen har næret for sin søns fremtid. Selv i de for en

præst så travle dage op imod påskehøjtiden, har *Hans Nissen* ønsket at ledsage sin søn på vej ud i den store verden. Med en vognmand (læg mærke til det sønderjyske udtryk »føermand«) fortsatte han altså med sin studerende morbroder videre ad vejen til Hamburg, og påskeaften overskred de Elben. Han omtaler udtrykkeligt denne begivenhed, thi nu var han jo for første gang i sit liv i udlandet!

I Lüneburg kom han til en begyndelse i Skt. Michaelis skolen, hvor magister *Laurentius Rodomannus* var rektor. Denne skole havde oprindeligt været en klosterekole og var derfor ældre end byens navnkundigste lærdomsanstalt, Skt. Johannes skolen. Der bestod da også en vedholdende rivalisering mellem de to skoler, hvilket blandt andet ofte gav sig udslag i, at deres elever indbyrdes gerådede i klammeri.

Skt. Johannes skolen ansås imidlertid for at være den fineste af de to, især på grund af, at den blandt sine lærerkræfter talte den fremragende pædagog *Lucas Lossius*, der i en menneskealder havde været skolens konrektor. Rektor var derimod — efter sigende på *Lossius'* foranledning — magister *Albert Lenicerus*.

Lucas Lossius' ry skyldtes først og fremmest de mange skolebøger, han gennem årene havde fået udgivet. Det grundlæggende princip i dem var det efter vor tids opfattelse så såre simple: at tilpasse deres sværhedsgrad efter elevernes alderstrin, og de udkom derfor atter og atter i nye oplag. Lüneburgs »Johanneum« blev ligefrem i disse år anset for at være en art forskole til en videregående uddannelse af yngre elever fra en vid omkreds, ja, der eksisterer ikke en eneste tysk skole uden for hertugdømmerne, som kan opvise et større antal elever fra det slesvigske.

En grund mere til, at Niels Heldvad efter en tids forløb overflyttedes til denne navnkundige skole, har vel været, at *Lucas Lossius* også var kendt for sine musikalske kundskaber, idet han havde udsendt et større sangværk, beregnet på den liturgiske del af gudstjenesterne. Næppe noget sted i den protestantiske verden har en musikalsk begavet elev som Niels Heldvad vel derfor bedre kunnet glæde sig over en omhyggelig udførelse af liturgien end i Skt. Johannes kirken i Lüneburg. I det hele taget lagde man her stor vægt på at bibringe eleverne traditionerne fra oldkirkens dage og på at bevare mindet hos dem om de henfarne slægter.

Kirkerummets indre var tilmed kommet så nogenlunde uskadt gennem reformationsrøret, og foreningen af farvepragt og musik under gudstjenesterne har derfor næppe kunnet undgå at sætte sit præg på et sind, der som Niels Heldvads var opladt for skønhedsindtryk.

Også *Lucas Lossius'* personlighed synes at have gjort et stærkt indtryk på den unge elev, der måske netop på grund af sin musikbegavelse er kommet til at stå den gamle lærer nær. Han har derfor sikkert følt det som et smerteligt savn, da hans afholdte lærer døde, mens han endnu var elev på skolen. I *Sylva Chronologica* har han i hvert fald mange år senere ristet ham følgende minderune: »1582. I Lüneburg er min tro præceptor, *Lucas Lossius*, som i over 50 år har forestået den derværende skole med al flid og undervist ungdommen trofast og godt, blevet bortkaldt til den himmelske skole«. Et latinsk epitafium, som den afdøde selv skal have forfattet, slutter denne omtale.

Lucas Lossius' død indtraf den 8. juli 1582, men Niels Heldvad forlod først Lüneburg et års tid senere og kom således til at opholde sig ialt tre år i denne by, som for øvrigt gennem en af de såkaldte »saltjunker-slægter« havde en vis tilknytning til hans snævrere nordslesvigske hjemstavn, idet den nedstammede fra den berømmelige herredsfoged *Nis Henriksen* fra Hajstrupgård, der i 1523 med fare for sit eget liv havde talt kong *Frederik Is* sag over for de bønder, der på Urnehoved ting påtænkte at gribe ind til støtte for den folkekære *Christian II*. Niels Heldvad røber sit kendskab til disse saltjunkere under sin omtale af begivenheden på Urnetinget. Måske har han som deres landsmand kunnet nyde godt af deres bevågenhed under sit ophold i Lüneburg.

Forfatteren til den dengang meget udbredte bog *Grobianus, Friedrich Dedekind*, der fra 1575 til sin død i 1598 virkede som præst ved Skt. Michaels kirken i Lüneburg, har han kendt personligt, idet han i *Morsus Diaboli* kalder ham »min gamle ven, hæderlig og høj lærde mand«.

Vi må tænke os, at der ligger et ferieophold mellem hans bortrejse fra Lüneburg og hans besøg på den næste skole, Skt. Catharina skolen i Lübeck, skønt han ikke selv udtrykkeligt omtaler det. I Lübeck havde hans fader også engang været elev, så det er ikke udelukket, at familien har haft bekendte i byen. Straks ved

sin ankomst, mortensdag 1583, fik han i hvert fald frit ophold hos en brygger ved navn *Arndt Hanne*, der boede i Huxstrasse, gaden ved Huxtertor, der dengang afsluttede den gamle bydel på den modsatte side af Holstentor, som alle, der har besøgt Lübeck, vil mindes.

Opholdet hos denne familie blev dog ikke af særlig lang varighed, thi ved fastelavnstid det følgende år pådrog den unge skolediscipel sig en febersygdom, »koldesygen«, der gennem 16 uger bandt ham til sengen. Han var dengang 21 år gammel, og da han efter tidens opfattelse regnede hvert syvende levår for at være særlig kritisk, det, man kaldte »klimakteriet«, tog han sit sygeleje som noget, der næsten var skæbnebestemt. Næppe var han imidlertid kommet oven senge, før hans husvært pludselig døde, og det havde til følge, at han måtte flytte et andet sted hen.

Forinden rejste han dog hjem til sit kære Hellevad for at tilbringe sommeren i familiens kreds, hvor han tillige allerbedst kunde gøre sig håb om at blive fuldstændig restaureret. Først i begyndelsen af november begav han sig igen til Lübeck, hvor han fra nu af fik frit ophold hos en *Wilhelm Breser* i Skt. Jhannis Strasse.

Gymnasiet i Lübeck var den femte skole, han besøgte. Han kom således, som næsten alle unge slesvigske skoledisciple i det 16. århundrede, til allerede i skoletiden at vandre fra sted til sted. Regner man hans ophold i Riga med, blev det ialt seks forskellige skoler, inden han kunde påbegynde sit universitetsstudium.

Lübecks lærde skole var et barn af reformationen, idet *Johann Bugenhagen* må anses for at være dens egentlige grundlægger. Under sit ophold i den gamle hansestad i 1531 havde denne *Martin Luthers* mest trofaste medhjælper udarbejdet et skoleregulativ, der kan tages som mønster på, hvorledes reformatorerne tænkte sig det lærde skolevæsen indrettet. Latinen var den vigtigste læregenstand og dyrkedes i alle klasser i henved 25 timer om ugen. Det græske sprog fordrede man derimod blot et elementært kendskab til, ligesom man, hvad hebraisk angik, kun krævede, at eleverne kendte bogstaverne. At bringe eleverne til formfuldendt brug af det latinske sprog var i virkeligheden skolens højeste mål.

Men dernæst var det dens hovedopgave at sikre eleverne et

solidt trosgrundlag. Hele lørdagen lige til aften skulde derfor anvendes til religionsundervisning. Men ikke nok med det. Hver morgen og hver eftermiddag skulde eleverne under ledelse af en lærer vandre til en af byens kirker, hvor de dels skulde læse stykker op af den hellige skrift og dels understøtte gudstjenesten med deres korsang, hvilket den unge Niels og med ham vel de fleste sikkert har prist som en behagelig afveksling fra den øvrige tids trælsomme terperi.

Der er næppe tvivl om, at Niels Heldvad her har modtaget indtryk, som han har bevaret livet igennem. Han har fra de unge år fået lært at skatte kirkens gamle tidebønner, og vi skal senere høre, at han selv som landflygtig i Svendborg har holdt gudstjenester, hvor de har været anvendt. Både i *Coronula Rosea* og i *Amphitheatrum Fidei Catholicæ* giver han anvisning på Davidssalmernes brug i løbet af kirkeåret.

Latinsk veltalenhed og luthersk kirkelighed var de to grundpiller, hans barndoms skole byggede på, men dertil havde *Johann Bugenhagen* anbefalet kendskab til det tyske sprog, samt til sang og musik som særdeles nyttigt. Da man må regne med, at *Bughagens* krav til skolen er blevet så nogenlunde efterlevet i hvert fald indtil århundredets udgang, har det altså været de kår, som skolen i Lübeck til daglig bød den unge præstesøn fra Hellevad. For øvrigt har disse vilkår næppe været ham uvante, idet skoleforholdene i Lüneburg nok har været så nogenlunde de samme.

Tilstandene ved »Catharineum« var dog ikke just rosværdige i de år, da Niels Heldvad stod indskrevet som discipel. Byens gejstlighed, der førte tilsyn med lærerkollegiet, havde således adskilligt at beklage sig over. I 1579 havde rektoren, magister *Pancratius Krüger* fra Finsterwalde i Mark Brandenburg, ovenikøbet måttet irettesætte sine kolleger i visitorernes påhør. Konrektoren — det var den brabantiske flygtning *Nicolaus Vorstius* — havde han ved den lejlighed kaldt skødesløs. Han havde kun fået indpodet eleverne den allernødtørftigste viden, hvilket vel heller ikke var så mærkeligt, eftersom han aldrig selv havde nået at tilegne sig ordentlige kundskaber. Hans sædeligeandel var der samtidig en del at udsætte på. Men ikke nok hermed. Også subrektoren var det galt fat med. Han var en sovetryne, men undskyldte sig nok så frejdigt med udtrykket: »Kupfern Geld, kup-

fern Seelmessen!!« Det skal vel sige så meget som: når lønnen var ringe, måtte det også være begrænset, hvad man kunde tillade sig at kræve af arbejdspræstation!

Rektor *Pancratius Krüger* gik heller ikke selv ram forbi. I 1587 udelukkede superintendenten ham fra den hellige nadver, fordi han havde været både uforsonlig, stridbar og skændesyg. Nogle sære griller havde han i hvert fald. I sin latinundervisning havde han således villet afskaffe ablativ, lave den tredje bøjning om til den fjerde osv. Inden for græsk og hebraisk havde han også forsøgt at reformere, ligesom han i sangundervisningen havde foretrukket at lade eleverne synge a, b, c, d etc. i stedet for do, re, mi, fa etc.!

Helt almindelige kan forholdene altså ikke siges at have været, mens Niels Heldvad gik på denne skole. Han nævner da også blot *Krüger* og *Vorstius* ved navn i sine erindringer, men har ellers intetsteds i sine arbejder givet dem et rosværdigt eftermæle, som han gjorde det med så mange andre af sine tidligere lærere. Tavshed kan jo også være talende! Han har dog klaret sig pænt på skolen, idet han fortæller, at han »in suprema classe var den øverste«. Efter både fra skolen og sin vært »at have bekommet sit ærlige testimonium« rystede han dette steds støv af sine fødder — sikkert med glæde!

Rejsen til Riga

Skoleårene var nu til ende, men inden Niels Heldvad skulde påbegynde et egentligt universitetsstudium, har han, som de fleste unge, følt trang til ved selvsyn at lære fremmede egne at kende. Dette så meget mere som studierejser til fremmede lande, både i det 16. og 17. århundrede, ansås for et af de vigtigste midler til at opnå en videre horisont og en mere omfattende dannelse end den, som skoleårenes ensformige terpen formåede at give. Almindeligvis gik udenlandsrejserne sydpå, og ofte må det forbavse, hvor vidt omkring de unge mennesker nåede, inden de efter de omskiftelige, ja, undertiden højst eventyrlige vandreår optog en livsgerning i deres fædreland.

Det er imidlertid også muligt, at Niels Heldvad har næret øn-

ske om at komme til at opleve den store politik og dens virkninger på nærmeste hold. I hvert fald ved han siden hen i sit historiske hovedværk, *Sylva Chronologica*, adskilligt at anføre fra de baltiske lande. Begivenhederne, der fulgte i reformationens kølvand, havde nemlig medført en fuldstændig ændring i de baltiske landes stilling blandt magterne. Den tyske Ordensstat var gået i opløsning, og alle magter af betydning ved Østersøen — Danmark og Sverige såvel som Polen og Rusland — havde hver for sig søgt at tilrive sig dele af det opløste statssamfund. De to provinser på begge sider af Düna-floden, Kurland og Livland, var kommet ind under polsk overhøjhed, og i 1581 havde også den gamle handelsstad Riga omsider måttet bekvemme sig til at anerkende polakkerne. Under ledelse af dets fremragende konge, *Stefan Batory*, nåede Polen således netop i disse år sin højeste magtudfoldelse.

Rigas lutherske borgerskab havde ved overgivelsen fået løfte om fri og uhindret religionsudøvelse. Ikke desmindre betød det polske herredømme dog, at der tillige blev givet jesuitterne ret til at oprette skoler og øve missionsvirksomhed i byen, hvilket naturligvis havde til følge, at den lutherske befolkning kom til at se med en vis bekymring på den fremtidige udvikling af forholdet til Polen. Der har imidlertid også været kredse, der lod sig imponere af jesuitternes ubestridelige iver for deres gudsyrelse og af deres fortjenstfulde indsats til gavn for ungdommens oplæring.

Til dem har tilsyneladende også Niels Heldvad hørt, idet han senere finder anledning til at give udtryk for en næsten lyrisk begejstring for denne ordens virke. Han roser således jesuitterne for deres tjenersind over for høje og lave og for deres arbejde til gavn for menneskers timelige og evige velfærd, ja mener endog, at den fredstilstand, som omsider efter så mange uår var blevet tilvejebragt i Livland, først og fremmest skyldtes deres formidling mellem de stridende parter. Han berømmer dem — og med rette — for deres missionsvirksomhed blandt de hedenske folkeslag, blandt »menneskeædere i Skytien« såvelsom blandt »brasiliensere«, kinesere, japanere, negre og tyrkere. Også deres pædagogiske indsats vurderer han efter fortjeneste og har øje for, at de-

res undervisningssystem danner et sammenhængende hele lige fra grundskolen og op til universitetsuddannelsen.

Der kan vist næppe være tvivl om, at han har modtaget stærke og varige indtryk af jesuitterordenen netop under sit ophold i Riga, og det er endda efter hele hans senere holdning til den romerske katolicisme at dømme slet ikke udelukket, at han har været i direkte kontakt med jesuitterne i Riga. I slutningen af 1500-tallet ansås det nemlig endnu i de lutherske lande for en ganske uskyldig ting at studere hos jesuitterne, og navnlig søgte mange unge fra de lutherske Østersø-lande til jesuitterkollegiet i Braunsberg i det romersk-katolske bispedømme Ermland på grænsen til hertugdømmet Preussen. Dette kollegium var lige siden dets oprettelse i 1565 hovedsædet for papistisk åndsliv i Nordeuropa.

Omkring århundredskiftet så man imidlertid i de lutherske lande med ganske andre øjne på jesuitternes virksomhed: deres fortrinlige lærdomsanstalter var blot et trækplaster, der skulde skaffe dem i forbindelse med unge lutherske studerende, for at de derpå kunde påvirke dem i romersk-katolsk retning. Efter 1604 blev de heftigt bekæmpet i alle den danske konges lande, og det kan derfor kun vække forbavselse, når Niels Heldvad på trods af denne officielle holdning priser jesuitternes dyder i *Sylva Chronologica*, der udkom i Hamburg i 1624.

Jesuitterne var for ham et eksempel på den stridende Guds kirke, der uafladeligt prædikede Guds ord på gader og stræder og uddelte de hellige sakramenter i overensstemmelse med indstiftelsesordene. »De var også hos de syge og døende, de besøgte og trøstede de fangne og ledsagede arme syndere til retterstedet. Alt dette gjorde de ikke for vindings skyld, men tværtimod uden at vente noget til gengæld, de bad aldrig om almisser, gjorde sig ikke forhåbninger om at få noget, ja de agtede sig for salige, når de ikke led andet end hån og forsmædelser og måske endda måtte lade livet for deres tros skyld«. Efter Niels Heldvads mening har jesuitterne altså opfyldt de krav, Jesus stillede til sine disciple — og som en *Peder Palladius* herhjemme havde stillet til de første lutherske præster!

Niels Heldvad måtte derfor dadle byen Rigas holdning over for jesuitterne. Borgmester og råd havde nemlig over for den pol-

ske konge gjort gældende, at deres by var en handelsstad, og derfor ønskede de ikke, at jesuitterne fik lov til at oprette en lærdomsanstalt i deres by. Denne stillingtagen har naturligvis kun været et skalkeskjul for at hindre papisterne i at få indflydelse. Efterhånden blev forholdet derfor noget spændt, og da polakkerne i 1584 indførte pave *Gregor XIII's* kalenderreform i Riga, udbrød der simpelthen oprør — forståeligt nok, når man betænker, hvilke vanskeligheder indførelsen af den gregorianske kalender et århundrede senere medførte adskillige steder i Nord-europa, da almuesfolk ligefrem mente, at deres levetid afkortedes ved overgangen til den »nye stil!«

I Riga var det afholdelsen af julehøjtiden, der gav anledning til opstanden. Det luthersksindede borgerskab havde nemlig på den gamle kalenders 24. december tiltvunget sig adgang til byens kirker. Den ledende ved denne aktion var rektoren ved byens gymnasium, ditmarskeren *Henrich Möller*, som lod sine elever synge julesalmer for menigheden, hvorefter han selv prædikede over dagens tekst, der al dens fredfyldthed til trods alligevel skal have givet den iltre rektor anledning til at rette bitre anklager mod den polske konge og det polskvenlige bystyre. I hvert fald blev han arresteret for sin optræden, men en folkehob fik ham dog nogle dage senere befriet fra rådhusfængselet, og fra nu af havde de lutherske borgere magten i byen.

Ejendommeligt nok opholdt der sig i disse år i Riga endnu en mand fra hertugdømmerne, som spillede en fremtrædende rolle i byens liv, nemlig *Johannes Tast*, en søn af Husums første lutherske præst, *Hermann Tast*. Han havde som bysekretær i Riga gjort sig til talsmand for forståelsen med *Stefan Batory* i 1581 og faldt derfor nu som offer for sin politik, idet han som polsk kollaboratør henrettedes af de nye magthavere. Mærkeligt nok tier Niels Heldvad ganske om denne episode, skønt han ikke kan have undgået at få kendskab til denne mands ulykkelige skæbne. Dette, at en søn af Husums reformator faldt som offer for en pavevenlig politik, skulde jo ellers nok have kunnet afvinde ham interesse efter alt, hvad man kender til hans sympatier. Men det er rimeligvis af veneration for sin rektor og landsmand, at han afstår fra at omtale optøjerne i Riga nærmere.

I sin selvbiografi meddeler han blot, at han ved sin ankomst

til Riga straks blev modtaget af rektor *Henrich Möller*, der optog ham i sit hus og holdt ham for sin landsmand. De stammede jo begge fra hertugdømmerne. Imidlertid blev opholdet kun ganske kortvarigt, fordi *Stefan Batory* indledte en belejring af Riga med det formål at få oprøret kuet, og rektoren skaffede derfor Niels Heldvad bort i tide, idet han sørgede for at få ham ansat som huslærer hos en af de baltiske baroner, friherre *Fabian von Ungern*, arveherre til Puthlosz og Eichermanger m. m., hvis slot lå femten mil nordøst for Riga på vejen til Wenden (lettisk: Cesis).

Flugten bort fra den indesluttede by havde nu ikke været nødvendig, for kort tid efter hævedes belejringen, da *Stefan Batory* endnu inden årets udgang pludseligt døde den 13. december 1586. Niels Heldvad forblev dog i sin huslærerplads indtil det følgende års midsommer. Han har utvivlsomt i disse måneder søgt at skaffe sig indblik i det liv, der levedes i disse østlige lande på grænsen til det mægtige russiske rige. Hist og her i hans forfatterskab forekommer der nemlig antydninger af, at han har haft et vist kendskab til »moskovitternes« levevis og til deres kirkelige tilstande.

Ved sin tilbagekomst til Riga fik han bolig hos »en fornem borger« ved navn *Arndt Bolte*, der boede i Skt. Petri Stræde. Tilstandene har dog stadig været noget utrygge, og det kan have været grunden til, at hans fader fik ham til at vende hjem, skønt han endnu ikke havde afsluttet sine studier ved denne skole. I det smukke latinske testimonium, som rektor *Henrich Möller* efter tidens skik udstedte til ham den 18. juli 1587, fik han det skudsmål, at »han ikke alene har udvist brændende nidkærhed og enestående hengivenhed for den faglige, almindannende og sproglige undervisning, men at han også ved sit eksempel har overgået mange andre i fromhed, beskedenhed og lydighed«. Det var derfor rektor *Henrich Möllers* »faste forhåbning«, at han »vil kunne blive et nyttigt redskab i Kristi kirke og for den kristelige undervisning«. Lykkelig har da den unge mand været, der med dette papir i lommen en måneds tid senere, den 18. august, fik skibslejlighed med skipper *Henrich Bentsen* — efter navnet at dømme en landsmand.

Hvad har han ikke alt vidst at fortælle om sine oplevelser i det

fremmede og om de urolige tilstande, han var kommet på så nært hold i den fjerne hansestad, da han atter sad hjemme i sin fædrene præstegård i det stille og fredelige Hellevad. Selv har han i hvert fald aldrig glemt Riga. Derom taler den udførlige beretning, som han senere hen bringer i *Sylva Chronologica* af svenskekongen *Gustav Adolfs* belejring og sluttelige erobring af byen i 1621, sit tydelige sprog.

Tilbage er blot at nævne, at rektor *Henrich Möllers* dage i Riga også snart var talte, thi polakkerne genvandt i 1589 herredømmet over byen. Han havde dog forinden klogeligt forladt stedet, hvorfor de nye magthavere måtte nøjes med at dømme ham til døden »in absentia« for hans deltagelse i oprøret. Rektoren var efter sin hjemkomst blevet diakonus i Hennstedt i Ditmarsken, men i 1593 befordredes han derfra som præst til Tønning. Hans avindsmænd fra Riga havde dog ikke tabt ham af syne. De forsøgte, ganske vist uden held, at få ham udleveret, og de synes at have fundet støtte i dette krav i Husum, hvor han på grund af affæren med *Johannes Tast* havde svorne fjender. Først i 1597 lykkedes det omsider den gottorpske generalprovst *Jacob Fabricius* at få sagen endeligt bilagt, men trods det fik *Henrich Möller* alligevel i sin hjemstavn det eftermæle, at han var et menneske, der var som skabt til at få lande og byer bragt til oprør! Kun hos hans taknemmelige discipel fra Hellevad præstegård finder man ham omtalt som »en fin, oprigtig, lærd og gudfrygtig mand«, der i Riga havde lidt og stridt for den augsburgske trosbekendelse. Hans sympati var således tydeligt nok på *Henrich Möllers* side. Det fremgår også af hans omtale af kometen i året 1588, der efter hans opfattelse skal have været den egentlige årsag til det »store parlament« i Riga. »*Johann Tast* anrettede sammesteds stor ulykke«, tilføjer han.

På Rostocks universitet

I 1587 fyldte Niels Heldvad 23 år, og det kunde derfor nu være på tide, at han fik påbegyndt et universitetsstudium. Ligesom sin fader og sine morbrødre valgte han »alma mater« i Rostock, der helt siden dets grundlæggelse i 1419 havde været det

universitet, der kunde opvise det hyppigste besøg af studenter fra hertugdømmerne. Også hos studerende fra de øvrige nordiske egne og lande stod dette lærdomssæde imidlertid i høj kurs. I hele århundredet efter reformationen var det almindeligt, at nordiske studenter lod sig immatrikulere i Rostock som indledning til et studieophold i udlandet.

Hertil kom, at Rostock næppe følte som et særligt fremmed sted. Tværtimod bestod der netop i årene omkring år 1600 et særdeles livligt handelssamkvem mellem denne by og danske og slesvigske havne. En vare som det fortrinlige Rostocker-øl var kendt ud over det ganske land — ikke mindst i de nordslesvigske præstegårde, hvor det blev skattet og værdsat ved festlige lejligheder. Jævnligt findes det derfor nævnt blandt kirkeregnskabernes udgiftsposter, når den gamle hansestads fyldige bryg var blevet skænket for provst og amtsskriver, der var på besøg for at kontrollere kirkernes økonomiske forhold.

Når Niels Heldvad fik skibslejlighed til Rostock fra Haderslev (eller Årøsund), var det den nemmeste og billigste måde at komme frem til universitetsbyen på. Han fik straks efter sin ankomst »libera mensa«, frit ophold, hos to af byens borgere, en accise-skriver og notarius publicus, *Nicolaus Zirichmann*, samt hos en *Joachim Nettelblatt*, som boede »over bryggen ved graven imellem der alten und neuen Stadt«. I december 1587 blev han immatrikuleret under navnet »Nicolaus Helduaderus Holsatus«.

Blandt de mange fremragende lærde, som universitetet just i hine år talte som sine lærere, har han sikkert i første række sat pris på teologen og historikeren *David Chytraeus*. I anledning af hans død roser han ham for, at han har været »en sand forfægter af den augsburgske trosbekendelse, der i sin levetid holdt Mecklenburg ubesmittet af falske lærere«.

Universitetslærerne i Rostock — foruden *David Chytraeus* især *Lucas Bacmeister* og *Simon Paulli* — havde nemlig på det bestemteste taget afstand fra hele den kryptocalvinske retning, som i 1500-tallets sidste årtier førtes frem af en kreds af *Philip Melanchtons* disciple. De hævdede, at *Luthers* og *Melanchtons* skrifter, rigtigt forståede og fortolkede, slet ikke modsagde hverandre, men tværtimod udgjorde et sammenhængende lærekompleks, som gav det klareste udtryk for den evangeliske sandhed.

Rostock var derfor i hine år midtpunktet for gammeldags luthersk rettroenhed og et arnested for praktisk fromhed med ståsted i den hellige skrift.

Man kan uden tvivl anse de tre ovennævnte universitetslærere for at have været bestemmende for Niels Heldvads fremtidige konfessionelle stade, og det har derfor sikkert været ham kært at give dem en omtale i sine historiske årbogsnotitser i *Sylva Chronologica*. Endnu een af lærerne fra Rostock har han husket, og med fuld ret, nemlig professoren i græsk, *Johannes Posselius*, der regnedes for en af sin tids ypperste kendere af dette sprog.

Efter blot to års ophold i Rostock fik Niels Heldvads universitetsstudium imidlertid en brat afslutning. Hans fader døde som allerede omtalt ret pludseligt den 24. september 1590, og der blev da omgående sendt bud til Rostock, for at den afdødes ældste søn kunde vende hjem og overtage den fædrene gerning. Endnu var menighedens vokationsret, dens ret til at kalde sin præst, uanfægtet af den verdslige øvrighed, og den forblev i hovedsagen uantastet i de gottorpske egne af Slesvig, mens den i løbet af det 17. århundrede gik tabt i den kongelige del.

For Niels Heldvad havde kaldelsen blandt andet til følge, at han ikke fik taget magistergraden, der dengang almindeligt betragtedes som slutstenen på det akademiske studium — i hvert fald for de dygtigere studerende. Ved siden af begavelse krævedes der dog også et anseligt pengebeløb for at opnå denne grad, da det var skik og brug, at den nybagte magister bekostede et større gilde for en række standspersoner både fra universitetet og som regel også ude fra staden — det, man ved Københavns universitet kaldte »mesterkosten«. Det er derfor ingenlunde sikkert, at det har været hans hensigt at afslutte sine studier med denne fornemme grad. På grund af faderens uventede død måtte han i hvert fald som så mange andre vordende landsbypræster nøjes med at forlade universitetet med et »testimonium publicum«, et vidnesbyrd fra sine universitetslærere om de studier, han havde deltaget i, og om sædelig vandel i studieårene.

Uden tvivl har han dog senere hen som fordrevet landsbypræst følt sig hæmmet i sin karriere af den manglende akademiske grad. Den noget ironiserende skildring af oprindelsen til magistertitlen,

som findes i *Calendariographia Sacra*, har muligvis skullet tjene som et plaster på såret. Det kunde være meget godt, mener han her, at alle slags håndværkere tillagde sig mestertitel, men at også nogle lærde lod sig kalde magister, skyldes til at begynde med »nogle hoffærdige kumpaner« ved universiteterne i Löwen (Louvain) og Köln. I kejser *Maximilians* regeringstid (1486—1519) var der så kommet bestemte regler for de akademiske grader. For at kunne kaldes magister måtte man have studeret de »syv frie kunster«: grammatik, dialektik, retorik, musik, aritmetik, geometri og astronomi.

Præster bør dog ikke lade sig kalde magistre, hævder Niels Heldvad videre, »thi een er jeres mester: Kristus!« En præst, ordineret ind i Guds kirke, har da også en langt højere og ypperligere titel, nemlig den højeste, en teolog kan opnå, idet han kaldes »dominus«, »hr.« Thi når andre siger: »Jeg tjener kejseren, jeg tjener kongen« osv., da kan præsten sige: »Jeg tjener Kristus, min Herre, Kongernes Konge og Hærskarernes Herre«.

Men en sådan begrundelse er naturligvis også blevet gennemskuet af hans samtidige. Hvor oprigtige hans høje tanker om præsteembedets betydning end har været, formår de dog ikke at udslette det præg af jævnhed, hvormed han fremtrådte over for offentligheden. Hans position i samtiden beroede ikke på en akademisk grad, men alene på hans evne til at få en større almenhed i tale. En magister-, endsige dokortitel kunde han ikke pryde sit navn med. Han var alle dage den jævne landsbypræst, hr. Niels fra Hellevad, *D. Nicolaus Helduaderus*.

Embedets tiltrædelse

Det er næppe sandsynligt, at Niels Heldvad er nået hjem til sin faders begravelse den 30. september 1590, men han har dog uden tvivl allerede i disse dage været på vej hjem til det præstekald, der efter alle solemærker at dømme skulde komme til at udfylde hans fremtidige livsgerning. *Johannes Generanus*, der i 1584 havde efterfulgt sin fader i embedet som provst og sognepræst i Åbenrå, udstedte ham sammen med »de menige sognemænd« et beseglet kaldsbrev, som hertug *Philip* af Gottorp nåede at konfir-

mere inden sin død den 18. oktober samme år. Det må have været en af den unge, udsvævende hertugs sidste embedshandlinger.

Selve ordinationen skulde finde sted den 10. december i stiftets hovedkirke, Slesvig domkirke, hvor *Paul von Eitzen* siden 1562 virkede som superintendent. For denne mand, der i dette tidsrum ubestridt var hertugdømmernes ledende kirkelige skikkelse, måtte Niels Heldvad, inden ordinationen kunde finde sted, stille til eksamen, idet den egentlige præsteeksamen besynderligt nok først fandt sted efter menighedens valg. Den skulde i overensstemmelse med kirkeordinansens bud sikre, at ingen uskikket tiltrådte et præstekald. Den unge præstekandidat synes dog at være sluppet heldigt fra denne overhøring i den kristelige tros hovedpunkter og er derefter blevet afkrævet den af *Eitzen* i 1574 udarbejdede præsteed, som fra først til sidst var et skarpt udformet bekendelsesskrift for ægte luthersk rettroenhed. Efter vort kendskab til Niels Heldvads kristelige stade må han imidlertid med en ren samvittighed have kunnet aflægge dette præsteløfte, ved hvilket han forpligtigede sig til »med en sand iver at hade, forkaste og fordømme« enhver afvigelse fra *Luthers* tro. Han mindes da også siden hen med glæde *Paul von Eitzen* som en mand, der »stedse har promoveret og fremmet mig og mine pårørende« og som »en forsvarer for den sande, ortodokse, augsburgske trosbekendelse«. Efter denne prøve kunde så selve ordinationshøjtideligheden finde sted »foran det høje alter udi Skt. Peters mynster, som domkirken kaldes«.

Indsættelsen i embedet som præst i de to sognekirker i Hellevad og Egvad fejredes nytårsdag 1591. »Jeg, Nicolaus Hansen, sang da første messe udi disse kirker«, noterer han i berettiget glæde. Som det helt op til vor tid har været skik, var det den stedlige provst, den ovenfor omtalte *Johannes Generanus* fra Åbenrå, som forestod indsættelsen.

Niels Heldvad var nu ved målet for studieårenes stræben. Vandre- og læreårene var til ende, og han kunde — endnu ikke 27 år gammel — sætte sig lunt til rette i sine fædres præstekald. Han fik sit hjem i de stuer, hvor han som barn havde leget og tumlet sig med sine søskende, og som sin faders arving stod han fra nu af søndag efter søndag under gudstjenesten og prædikede evangeliet og forvaltede de hellige sakramenter på de selv samme ste-

der, hvorfra hans fader og før ham hans morfader havde betjent Hellevad og Egvad menigheder med Guds ord. For mennesker at se vilde resten af hans levedage være viet den embedsgerning, han nu var gået ind til, og som han satte højest af alle. Allerede i *Elevsinia Sacra* fra 1597 udbryder han med kong *David*: »Een ting beder jeg af Herren, det havde jeg så gerne: At jeg måtte blive i Herrens hus al min livs tid, at skue den skønne Herrens gudstjeneste og at besøge hans tempel«.

Med den rige familietradition, som han har haft at bygge videre på, har han nok været særdeles velegnet til at bestride et præstekald. Han var stedse besjælet af høje tanker om det kald, som han af et nådigt forsyn var blevet sat til at røgte. Præstens særlige prædikeembede og vogtergerning i folket lå ham altid stærkt på sinde, og det vil derfor være forståeligt, at han ikke kunde tie til, hvad han mente var uret. Når han da for i blækhuset, skete det, fordi han »som en tro Jesu Kristi tjener og husholder over Guds hemmelige ting (1. Kor., 4. kap.) iblandt andre mig pligtig og skyldig bekender at lægge vel an mit pund, som min Herre Kristus mig har af nåden givet og meddelt, og min næste at tjene, på hvad måde jeg kan og formår«.

Men ud fra denne betragtning krævede han også, at lægfolket respekterede præsten. »En præst, det er en Guds mand, og hedder: *Noli me tangere!*«, udbryder han senere ud fra bittert indhøstet erfaring. Et andet sted opsummerer han i følgende punkter, hvad »en dannemand er sin sognepræst skyldig«:

- 1) »Høre ham som Gud selv (Kristi tjener og husholder over Guds hemmelige ting)«;
- 2) »Ernære ham med alt til livets nødtørft (en arbejder er sin løn værd)«;
- 3) »Ikke gøre sig utålmodig, når præsten efter Guds befaling straffer en synd«;
- 4) »Ikke bespotte og forhåne Guds tjener«;
- 5) »Ikke som tilhører gøre sin sognepræst farisæernes gæstebud, tage vare på ham og udlægge ham det værste, men dølge hans fejl, bræk og forseelse«.

Som vi snart skal se, bærer disse punkter, der findes indskudt i hans lille vejledning for ægtefolk, *Paranymphus Nuptia-*

lis fra 1617, et umiskendeligt præg af at være erfaringer fra mange års præstegering i Hellevad og Egvad. Ikke mindst det sidste punkt viser, hvorledes han har haft tilhørere, der blot ventede på at kunne gribe ham i ord, der uforsigtigt var sluppet ham af munden. Men herom vil der kunne læses på et senere sted i denne bog.

Hustru og børn

I de tider gjaldt endnu den gode, gamle regel: »kjole, kald, kone« og vel at mærke i den her meddelte rækkefølge. Niels Heldvad kunde derfor allerede dagen efter sin ordination — den 11. december 1590 — trøstigt lade sig forlove med den slesvigske borger *Jürgen Hackes* (eller *Jørgen Hocks*) »udi Guds frygt til ære og dyd optugtede« fjortenårige datter, *Gertrud*. Hun var født i 1576 — den 4. januar klokken tre om morgenen, følger han til af astrologisk interesse!

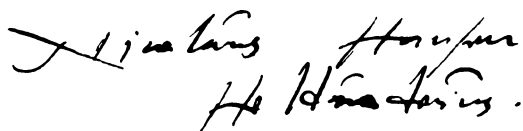
Ethvert ægteskab plejer at åbne nye personlige forhold for manden til hustruens slægtinge og venner, og det samme har vistnok også været tilfældet for Niels Heldvad, skønt vort ukendskab til hans hustrus familieforhold ikke tillader os at oplyse dette nøjere. Imidlertid tør det formodes, at hendes familie har tilhørt den mere velstillede del af borgerskabet i den gamle fyrste- og bispestad.

»Vort bryllup blev gjort på Slesvig rådhus næste sommer (1591), den 19. september«. Endnu er bevaret et brev, dateret den 2. september 1591, hvorved »Nicolaus Hansen Helduaderus« indbyder *Andreas Thomsen*, provst og præst i Tønder, til sammen med sin hustru at overvære deres forestående bryllup. Da den inviterede var besvogret med den senere gottorpske generalprovst *Jacob Fabricius* såvel som med Ribe-bispen *Peder Hegelund*, får man herigennem et begreb om, hvilke kredse Niels Heldvad tilhørte.

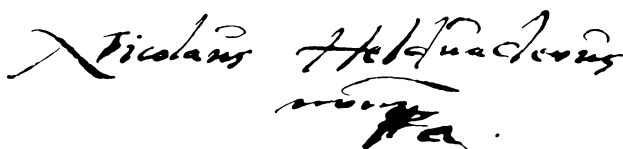
Om hans unge ægtefælle er der kun meget lidt at berette. Hun »hjemførtes til Hellevad på anden mikkelsdag« — altså har bryllupshøjtidens efter tidens skik varet i adskillige dage. Hendes alder ved hendes ankomst til Hellevad præstegård — hun gik i sit femtende år — har næppe givet anledning til megen diskussion.

Tværtimod kender man fra det 16. århundrede så mange tilfælde på såvel trolovelser som bryllupper for piger i den alder, at det på ingen måde kan siges at have hørt til undtagelserne, at en fjortenårig borgerdatter blev bestemt for ægteskab.

Det gjaldt nemlig først og fremmest at skaffe det bedst mulige

Nicolaus Hansen
Helduaderus.

Nicolaus Helduaderus
mpa.

Niels Heldvads egenhændige underskrift. Øverst fra 1591: Nicolaus Hansen Helduaderus, nederst fra 1619: Nicolaus Helduaderus. (mpa. (manu propria): med egen hånd).

parti, og ofte var det nemmere for en bejler at vinde en velstående arving, mens hun endnu var lille og kun havde arven i vente, end senere, når hun som ældre sad med ejendommen. På den anden side var det en piges forældre meget magtpåliggende at få datteren gift. Begge synsmåder fremmede derfor det tidlige giftermål for unge piger.

Opfattelsen af kærlighedsforholdet mellem mand og kvinde lå i det 16. århundrede på et noget andet plan end nuomstunder. Mens vi er vant til at prise forelskelsen som kærlighedens egentligste blomst, betragtede man på Niels Heldvads tid kærligheden som en frugt af et normalt ægteskabeligt samliv. En gift kvindes første og fornemste dyd var at være sin mands tro og lydige hustru, og der er da heller ingen grund til at tvivle om, at den unge præstefrue i Hellevad ikke skulde have besiddet disse egenskaber. Lige til sine dages ende — i tilsammen fyrretyve år — har hun troligt fulgt sin ægtemand under livets mangelhånde tilskikkelser.

Forholdet mellem de to ægtefæller må derfor formodes at have været det bedst tænkelige, hvilket også fremgår af et vidnesbyrd,

som Niels Heldvad senere, da tallet på hans fjender var stigende, klogeligt lod sig give af sin provst og sin menighed. Om hans ægteskabeligeandel hedder det her: »Han har altid omgædes sin ærlige, tugtige hustru, sine børn og sit tyende, som det sømmer sig en ærlig og kristelig ægtemand og har ikke drevet nogen uærlig eller utugt vandel«.

Når han i et af sine skrifter har dateret dedikationsskrivelsen »1597 am Dage Gertrudis« og i 1623 har ladet begyndelsesbogstaverne i en salmes vers danne navnet »Gerdrut«, kan dette vel kun opfattes som en stilfærdig hyldest til hans kone og som en stadfæstelse af det vidnesbyrd, som hans sognefolk havde givet ham om deres ægteskabelige samliv.

Han må antages at have været vel skikket til at optræde som rådgiver i ægteskabelige spørgsmål, og det kan derfor ikke undre, at han — skriveglad, som han altid var — har udsendt en lille vejledning i den ægteskabelige kunst. *Paranymphus Nuptialis* hedder den, og den bygger, som man kunde vente det, helt og holdent på, hvad man i den hellige skrift (især hos *Paulus* og *Jesus Syrach*) finder om dette problem. Men tillige synes den at indeholde adskillige træk, som er hentet fra hans egne hjemlige forhold. Det gælder uden tvivl eksempler som disse:

»Den gode ægtemand bør, når han ved deres ægteskabs begyndelse har ført hende til sit hjem, hjælpe sin unge hustru til rette«.

»Kommer der dem noget imellem, skal han i al kærlighed formane hende«.

»Ved bordet skal han ikke sidde tavs og lade sig opvarte, men også lade sin kone sætte sig til bords og underholde hende på en fornøjelig måde«.

»Ønsker hun at besøge sine forældre, søskende eller andre slægtninge, skal han ikke alene forsyne hende med tærepeng, hest og vogn, men også give hende en vognsvend med, så hun kan komme stands-mæssigt frem«.

»Vender manden selv hjem fra en rejse, bør han glæde sin kone med en present« etc.

Efter alt dette må det vist være tilladt at hævde, at Niels Heldvad har været sin kone en god og retskaffen ægtemand, og at de har haft et lykkeligt samliv. Måske har fru *Gertrud* da besiddet de egenskaber, som han priser højest hos det svage køn: »En

kvinde, som kan tie, er en Guds gave. En kvinde, som er vel op-tugtet, står ikke til at betale. Der er intet lysteligere til på denne jord end en tugtig kvinde, og der er intet kosteligere end en kysk kvinde. En dejlig kvinde, som tillige er from, er som den hellige lysestage. En kvinde, som har et stadigt sind, er som de gyldne støtter på sølvfødder«(!).

Som det var almindeligt i de tider, satte ægteskabet frugt i en større børneflokk, idet hans hustru i løbet af godt en halv snes år fødte ham seks børn. »Disse er Guds, mine og Gertruds børn«, siger han i sin selvbiografi og nævner dem herefter i den her meddelte rækkefølge:

Hans, født den 6. august 1593, døbt den 14. august. — Om ham kan det tilføjes, at han i en ung alder døde i udlandet.

Jørgen, født den 4. september 1594, døbt den 12. september, men allerede død den 30. november samme år; ligger begravet i familiegravstedet i Hellevad kirke »hos min salig fader«.

Dorothea, født den 19. februar 1596. — Hun blev gift med tingskriver *Casper Hansen* i Svendborg.

Anna, født den 17. november 1597, døbt den 30. november. — Hun døde den 4. juni 1623 på Tranekær på Langeland »og blev begravet i kirken søndagen efter«.

Laurentius, født den 28. december 1599, døbt den 3. januar 1600. — Han blev i 1616 optaget i Sorø lærde skole, har derefter studeret i København og blev i 1627 præst ved Skt. Nikolaj kirke i Svendborg; ved sin død i 1677 havde han tillige i 16 år været provst i Sunds herred. En søn af ham blev adlet under navnet *Silbersteen*.

Maria, født den 5. marts 1604, døbt den 23. marts. — Hun blev gift med kong *Christian IV's* trompetblæser *Cort Abelstein*.

Det vil let ses, at børnenes navne er valgt efter tidens sædvanlige regler for opkaldelse af slægtninge. De to ældste drenge er således tydeligt nok opnævnt efter deres bedstefædre, *Hans Nissen* og *Jürgen Hacke*, ligesom *Laurentius* har navn efter præstedynastiets grundlægger samt efter faderens morbroder, pastor *Laurs Dithmer* i Løjt. Den yngste af børnene, *Maria*, kan være opkaldt efter de to oldemødre på fædrene side, der begge hed *Maren*, mens *Anna* har navn efter sin mormoder.

Niels Heldvad som prædikant

Der har utvivlsomt lydt et stærkt personligt præget budskab fra prædikestolene i Hellevad og Egvad kirker i de år, da Niels Heldvad var sognepræst her. Det har været de efterreformatoriske toner, der har lydt med Kristus i centrum af forkyndelsen, men samtidig har hans prædiken haft det jævnt folkelige præg, som allerede findes i de efterladte prædikener fra middelalderen. Reformationen betød jo netop i det gamle Slesvig ikke noget egentligt brud med fortiden.

Sin store skriveglæde til trods har Niels Heldvad ikke nogensinde følt sig foranlediget til at udsende en prædikensamling. Tidens omsiggribende mode med at lave timelange prædikener i et ofte meget konstrueret og svulstigt sprog har han ikke været nogen ynder af. Tværtimod fordømmer han i sin kirkehistorie *Historiarum Sacrarum Encolpotion* det ordmageri, som netop ved overgangen fra det 16. til det 17. århundrede mere og mere bredte sig blandt Guds ordets forkyndere. »De brugte før i tiden ingen hoffærdighed, men prædikede så simpelt og enfoldigt, at den menige mand kunde det vel forstå og begribe på deres eget modersmål — næppelig en halv time!«, føjer han til. Prædikenen skulde stile efter at forklare teksten og gengive dens lærdom; den skulde formes som »en venlig samtale i de sager, som er vores salighed omrørendes«.

Interessant er hans understregning af modersmålets betydning i forkyndelsen. Nok havde han udelukkende fået sin uddannelse på tyske skoler og universiteter, men det sagde måske heller ikke så forfærdelig meget i en tid, hvor latinen nu engang var enerådende som de lærdes sprog. Ikke desmindre har han dog udtrykt forståelse for, at modersmålet var hjertesproget. Selv om han personligt talte og forstod dansk og tysk lige godt og tilsyneladende har skrevet med samme lethed på begge sprog, havde han øjnene åbne for, at forkyndelsen måtte ske på modersmålet, således at almuesmanden kunde fatte og forstå det Guds ord, der blev ham forkyndt.

Pudsigt nok kommer hans synspunkter vedrørende denne sag frem i anledning af, at man netop på hans tid mere og mere gik over til at indføre det højtyske sprog som gudstjenestesprog i de

plattysk talende egne af Tyskland. Han siger ordret således: »Ein sehr grosse Torheit were es, wann einer den armen, einfeltigen Bawren in Hertzogtum Braunschweig, Lüneburg, Schleswig, Holstein, Mecklenburg und Pommern etc. wolte in hochdeutscher Sprachen predigen, davon sie eben so viel verstehen und vernehmen können, als die Krähe vom Sontage. Niemand zürne darumb, dass ich die Warheit schreibe!«

Et par spredte eksempler, taget hist og her fra hans store produktion, vil sikkert kunne gælde som prøve på, hvorledes visse dele af hans prædikener kan have taget sig ud. Man vil da se, at han under udarbejdelsen af sine prædikener har fulgt den dengang almindelige skik, der gik ud på at sammenkæde så mange bibelsteder som muligt, for at det kunde blive skriftens egne ord, der kom til at lyde for hans tilhørere. I en tid, der endnu var såre fattig på enhver art af folkelig læsning, var det som regel den eneste måde for lægfolk til at stifte nærmere bekendtskab med Bibelens indhold.

Stærke og kraftige udtryk og billeder hentet fra dagliglivet har sikkert også været almindeligt forekommende, ligesom man tør formode, at han hyppigt har indflettet ordsprog og krydret sine prædikener med almindeligt brugte talemåder og vendinger. Herved er han nok ofte kommet til at sige noget, som i vore øren vilde have lydt temmeligt plat, men det har næppe i de tider skurret synderligt i menigmands øren. Tværtimod har hans prædikener derved fået et vist liv, som har formået at holde hans tilhørere i ånde, og den åndelige sandhed, han har ønsket at indskærpe, er blevet bragt dem så nær, at den ikke er gået dem af minde med det første.

Menneskeåndens jordbundethed har han et sted søgt at klarlægge for en større kreds ved at anvende et billede som dette: »En høne udklækker sine kyllinger om våren, men forinden kan disse Guds skabninger leve, røre, bevæge sig og med adskillige tegn vise, at de lever i den urenlighed, som de svømmer i. De er således i verden og kan alligevel ikke se noget af dagens skønne og dejlige vilkår, jordens beprydelse med herlige blomster, med løv og med græs osv. Det samme kan siges om et foster: det lever hos moderen, skønt det intet ser af dagens lys eller verdens fagerhed, men må blive i sit mørke herberg, indtil den bestemte tid,

som den almægtige Gud har tilforordnet naturen. Men når skallen brister, og kyllingen kommer ud, eller når moderen bliver forløst med barnet, da kan de hver for sig se det skønne dagslys og al den megen herlighed, som de ikke vidste om før. På samme måde med sjælen: her i verden er den indesluttet i det arme, vanartede, syndige legeme!«

Guds pagt med mennesket, indstiftet i den hellige dåb, har han forklaret for sine tilhørere på følgende måde: »Ligesom en mand her på jorden af den verdslige øvrighed får tilsagn om et bol fæstejord og derpå modtager både forsegling og fæstebrev, på samme vis får også mennesket i dåben af Gud fæstebrev på de himmelske riger og indskrives i livets bog.«

Let forståelig for tilhørerne har også hans barnligt naive fremstilling af det første ægteskab været. Et udpluk heraf er bevaret i hans lille vejledning for ægtefolk, *Paranymphus Nuptialis*, hvor det hedder: »Så gjorde han dem også et herligt bryllup i paradiset. Der var Gud Fader, som førte de to unge frem. Der var Jesus Kristus til stede, som trolovede de tvende personer sammen i ægteskabs bånd. Der var Gud Helligånd, som optændte så stor en fyrig og brændende kærlighed i begge deres hjerter, at Adam derover blev så hjertelig glad og fro, at han trådte frem og tog sin hjertensallerkæreste Eva i favn«. — »Tilmed måtte den skønne fru Nattergal synge brudevisen med alle andre fugle«, føjer han skæmtende til.

Efter de her anførte eksempler har det næppe været kedeligt at tilbringe en stund i Guds hus om søndagen under hr. Niels' forkyndelse. Selv folk uden større åndelig forståelse og spændvidde har han været i stand til at fængsle med sin forkyndelse.

Niels Heldvads kirkesyn

Niels Heldvads religiøse stude er i første række påvirket af de forhold, hvorunder hans opvækst fandt sted. Som allerede antydet har man næppe i hans barndomshjem set på begivenhederne omkring og efter reformationen med synderlig stor begejstring. Tværtimod er der al grund til at antage, at man i Helledvad præstegård ofte med en vis vemod har tænkt tilbage på de

mange fordele — ikke mindst af materiel art —, der var gået tabt ved den gamle kirkes fald. Han har rimeligvis haft *Asmus Ahlefeldts* opførsel over for morfaderen i tankerne, når han et sted meget karakteristisk siger: »Almuen havde hørt og spurgt, at *Luthers* lære aldeles fordømte gode gerninger, hvilket dog aldrig af *Luther* var skrevet eller lært. Derfor drog mange til kong *Frederik I* og bad om at få igen de godser, som deres forfædre i gamle dage havde givet til kirkers og præsters underhold, formændenes at ødelægge kirkerne og præsterne«.

Et veråb bør derfor lyde over de formastelige, der har beriget sig på kirkens bekostning. Som et eksempel til advarsel anfører han under mærket »D. A. T.« den gottorpske kansler *Adam Tratziger*, der var kommet i almindeligt vanry for at have beriget sig på bekostning af det slesvigske domkapitels gods. Hans pludselige død ved et ulykkestilfælde undervejs mellem Hamburg og Slesvig kunde derfor kun være Guds retfærdige straf! — for øvrigt en antagelse, der deltes af flere i samtiden.

Hvad *Niels Heldvad* i første række har måttet anse som en beklagelig følge af reformationen, er den formindskelse af kirkernes og præsternes indtægter, der især skyldtes det fald i agtelse for kirken og dens mænd, som reformatorenes hidsige agitation mod den gamle kirke havde forårsaget. Det er derfor næppe uden bagtanker, når han ved en omtale af *Luthers* død i 1546 bringer et længere uddrag af reformatorens formaning til fyrsterne om at sørge for præsternes underhold, »idet de hidtil har måttet nøjes med at leve af det, der var levnet fra pavedømmets dage!« — — »Hab dis wol in acht!!«

Imidlertid er der ingen grund til at tvivle på oprigtigheden i hans lutherske standpunkt. Tværtimod var den lutherske kirke efter hans opfattelse et barn af den sande katolske (∴ almindelige) kirke, mens den romerske kirke i løbet af middelalderen i sig havde optaget forskellige vrangforestillinger, som i de nordiske landes kirker var blevet afskaffet ved reformationen. I selve den liturgiske gudstjenestetradition var der imidlertid ikke sket noget afbræk ved kirkespaltningen, en opfattelse, der må betragtes som typisk for et barn af den slesvigske kirke, hvor selve reformationsrøret alt i alt må siges at have afsat forbavsende få og vage spor.

Ud fra sit stærke kirkebegreb var det netop Niels Heldvad meget magtpåliggende at betone kontinuiteten fra oldkirkens dage og op til hans egen samtids evangelisk-lutherske statskirke. Reformationen betød nemlig for ham ikke noget egentligt brud i kirkens lære, men medførte blot en afskaffelse af en række vildfarelser, som det ved Guds sendelse var lykkedes *Martin Luther* at få øjnene op for. »Gennem den store tyske profet *Luther* er vi blevet ført bort fra pavedømmet og frem til en renere og bedre erkendelse af det hellige evangelium«, hedder det således et sted. Men at den verdslige øvrighed ved samme lejlighed havde fået en så stor magt over kirken som ingensinde før, det havde derimod aldrig været *Luthers* mening.

Det er derfor blot et naturligt udslag af hele hans kirkesyn, at han gang på gang fastslår den alt overvejende overensstemmelse, der er mellem lutherdom og romerkirke. »Vi har beholdt den gamle katolske katekisme (): almenkristelige troslyre) såsom de ti bud, den apostolske trosbekendelse, fadervor, dåbens og nadverens indstiftelsesord med just de selv samme bogstaver, helt uforandret som i den gamle katolske, papistiske katekisme. Den lære, *Luther* har fremført, er ikke — som så mange uforstandige forestiller sig — et nyt evangelium, en ny tro eller ny religion, men den ældste tro og det gamle evangelium, hvorigennem alle Guds hellige er blevet retfærdiggjorte og salige!«

På baggrund af et sådant kirkesyn vil det naturligvis være fuldkommen umuligt at antage, at vore forfædre i deres papistiske »vankundighed« skulde være vandret ad fortabelsens brede vej. »Vi har jo i disse vore lande modtaget Guds ord, mens pavedømmet herskede. Før *Luthers* tid er der ikke blevet prædiket anden lære for vore fædre end den pavelige tro og hvad der stemte overens med den. Dersom alle papister virkelig skulde ende i fortabelsens mørke, måtte det også gælde for alle de konger, fyrster og deres undersåtter, deriblandt bisper, præster og lærere, som i tidligere tid har boet i disse vore lande og forrettet gudstjeneste her, og kun vi, der lever i tiden efter *Luthers* renselse af religionen, vilde da være at anse for rette kristne og arvinger til det evige liv. Men herom lader jeg andre dømme«, tilføjer han forsigtigt, »thi det hedder: Døm ikke, for at I ikke skal dømmes! Gud skal selv til sin tid være dommeren! Men ser man på de mange

gamle gudshuse rundt omkring i vort land, tyder det i hvert fald ikke på, at den rette, sande, apostolske, katolske tro og gudsdyrkelse ikke skulde have ligget vore fædre stærkt på sinde.

Tydeligere har vel ingen i de tider kunnet lufte sine sympatier for den gamle kirke, og man forbavses egentlig over, at det i det hele taget har været muligt at skrive den slags uden at vække anstød hos en del af samtidens lutheranere med udpræget antiromersk orientering. Første gang han så åbenhjertigt har givet indtryk for forholdet mellem den gamle og den »nye« kirke, søger han derfor klogeligt at undskylde sin frimodighed ved at hævde, at det blot har været ham magtpåliggende at få folk til at forstå, at de gamles ceremonier ikke var udslag af lutter tåbeligheder. Han ønskede bare ud fra en ren historisk betragtning at omtale de tilstande, som rådede hos vore forfædre! Men han havde ikke til hensigt at få nogen reformeret med sine skrivelser! Tværtimod bevidner han til slut sin hengivenhed for den unge augsburgske trosbekendelse — måske dog i første række for at dække sig mod eventuelle angribere.

I hvert fald har det næppe kunnet undgå at vække forundring hos hans samtidige, at han adskillige steder i sine historiske skrifter henfalder til længere lovprisninger af kirker og klostre, som er gået til grunde eller har lidt overlast ved reformationen. Højest opsigtsvækkende må skildringen i hans »Beschreibung der Stadt Schlesswig« af overgangen til lutherdommen siges at være. Hvad har folk mon tænkt, når de læste linjer som disse: »Og da *Martin Luther* havde begyndt at forandre religionen i Wittenberg, har kong *Frederik I* givet frit lejde til nogle studenter derfra, som løb omkring hos adelige, borgere og bønder og prædikede den lutherske tro. Disse fik snart stor tilslutning, og mange antog den nye religion, men — som papisterne hævder — flere for at kunne bringe de kirkelige godser til sig end af kristelig iver og andagt! Hvad godt kong *Frederik* havde ment med sin holdning, er hos mange blevet optaget i det onde«, fører han forsigtigvis til.

Den noget harske grundtone fornægter sig heller ikke under hans gennemgang af de mange kirker og klostre, der engang prydede den gamle stiftsstad ved Slien, og som nu kun henlå som fattige ruiner. Særlig tydeligt kommer denne stemning til orde

under hans romantiserende omtale af den nedbrudte Skt. Jørgens gård. »Her har folk morgen, middag og aften på vej til eller fra deres arbejde taget sig tid til gudstjeneste og bøn. Og når de indsamlede Guds rige velsignelse af korn og andre markens frugter, glemte de ikke den fattige Lazarus, men underholdt selv de fattige med deres milde almisser, og modtog til gengæld Herrens velsignelse. Men nu efter *Luthers* renselse af religionen er alt dette ødelagt!!« Han har med andre ord haft svært ved at dølge sin harme over folkets forsømmelighed over for de syge og fattige.

Også i sit historiske hovedværk, *Sylva Chronologica*, har han mangfoldige gange udtalt meninger, der tolker et syn på reformationen, som man ikke på forhånd skulde vente af en luthersk præst. Ved året 1522 bemærker han således: »I dette år er munkene i Tyskland og mange nonner her og der i flok sprunget ud af klostrene og løbet deres vej. Da så man, om de var åndelige eller kødelige, og hvorledes de friede og lod sig fri. Thi *Lutherus* fik så stort et tilhæng fra hele Tyskland, at han skrev sig en evangelist og en Guds tjener, som havde fået sit evangelium fra himmelen, ved Jesus Kristus. Ved sådan lejlighed har mange verdslige herrer fået årsag til at gribe rigeligt af forrådet og til at antaste Petri arv. Da gav også de kvindelystne munke den pavelig cølibatstvang en god dag. Alle klerke fik lov til at tage sig kvinder, hvilket har hjulpet meget til sagen«.

Samme tanker har han fortsat i anledning af rigsdagen i Odense i 1527, da præsterne her i landet fik tilladelse til at gifte sig: »Da så man under over under (»*Wunder vber Wunder*«), hvorledes klerkene så sig om efter menneskenes døtre«.

Luthers dødsdag giver ham samme sted anledning til at klage: »På *concordiæ* og *constantiæ* dag 1546 er dr. *Martinus Lutherus* i Eisleben bortkaldt fra denne verden og fire dage senere begravet i Wittenberg slotskirke, og enigheden (*concordia*) og bestandigheden (*constantia*) i de evangeliske kirkers lære har han taget med sig i graven«.

Jo, der var inden for den kirke, han tilhørte, nok at pege på, der ikke var, som det burde være. Grundstemningen er den, at vel havde man vundet ved en renere forkyndelse af det oprinde-

Petri arv: her i betydningen: kirke- og klostergoods.

lige evangelium uden al tilsats af specielt papistiske lærdomme, men til gengæld havde reformationen rigtignok også befordret en stigende sækularisering af hele samfundet. Navnlig var det gået meget stærkt tilbage med lægfolkets respekt for, hvad der med rette tilkom Kristi kirke. Folkets offervilje mærkede gejstligheden ikke mere til. Det havde til følge, at kirkens indtægter var kendeligt forringede, ligesom også udgifterne til præsternes underhold var blevet kraftigt beskåret. Gejstlighedens ydre kår var derfor under lutherdommen ikke nær de samme, som de havde været, før kirkespaltningen fandt sted.

Hans syn på pavekirken må siges at være noget enestående i tiden — fremført som det blev på tryk kun et lille hundredår efter reformationen. Ingen har da tydeligere end han givet udtryk for den slesvigske kirketraditions ægte katolske linje — katolsk vel at mærke i den betydning, som dette ord altid har hos Niels Heldvad, nemlig: almen-kristelig. Dette grundtræk i den slesvigske kirkes historie var ellers, indtil *Carsten Petersens* skelsættende værk *Slesvigske Præster forelå* (1938), blevet mærkeligt overset, og det skønt kontinuiteten i kirkens liv netop i denne landsdel blev reddet gennem reformationstidens voldsomme storme.

Som søn af Hellevad og Egvad sognes lutherske præst nr. 2 har han imidlertid haft forståelse for den kristelige værdi, der var i dette, at det ikke var en ny lære, der forkyndtes, men netop det fra fædrene overtagne gamle kristne evangelium. Dertil kommer, at han sikkert — som allerede antydte — i sit barndomshjem har modtaget stærke indtryk af, at præstestanden havde nydt godt af langt bedre kår under pavedømmet, end det senere hen blev tilfældet, da kirken kom i afhængighedsforhold til verdslige fyrster og stormænd. Det er næppe et tilfælde, når han i *Ny og Skøn Formular Bog* lader optrykke sin morfaders ovenfor omtalte katolske kaldsbrev (se s. 11). Det har skullet vidne for efterslægten om de åndelige og materielle kår, som den pavelige kirke havde vidst at byde sine tjenere.

Denne betragtningsmåde er rimeligvis blevet bestyrket i løbet af studietiden, især under opholdet i Lüneburg, hvor der netop på hans tid blev lagt vægt på at betone kontinuiteten i kirkens liturgi lige fra apostlenes dage. Hans medfødte anlæg for sang og

musik har som nævnt kun kunnet styrke hans begejstring for den gamle kirkes gudstjenesteform. Den ydre pragt i den katolske liturgi må ligeledes ganske umiddelbart have tiltalt ham, idet skønhedsglæde alle dage blev et fremtrædende træk hos ham. Hans stilling til den kirkelige udvikling i hans hjemland var med andre ord på forhånd givet, og det kan derfor ikke undre, at han ikke kunde tie, da angrebene satte ind for at afbryde den kirkelige tradition.

»Den ypperlige astronomiske kunst«

Mens man i vore dage nærmest har glemt Niels Heldvads kirkepolitiske stilling og hans virke til bedste for det kirkesyn, han repræsenterede, kan det samme ikke siges om hans forkærlighed for astrologien og astronomien. Netop på grund af den store udbredelse, hans mange kalendere opnåede, er han for eftertiden i første række kommet til at stå som sin tids betydeligste repræsentant på dette felt.

Astrologien og astronomien var for ham, som for så mange af hans samtidige, »den ypperligste og herligste kunst«, som tænkes kunde. For den tids mennesker var der nemlig ingen forskel på de to ting. Begge dele var videnskab, og enhver tale om, at der ikke kunde tillægges astrologien nogen betydning — og den slags tanker havde virkelig, som vi senere skal få lejlighed til at se, begyndt at melde sig — afviste han ganske simpelt. Uden vaken mente han, især da i sine ældre skrifter, at kunne nøjes med at betegne den slags som hidrørende fra »grov uforstand«.

Det hedder således i hans *Practica* 1598: »Omendskønt den ædle, høje himmelske kunst, astronomia, fra Adams tider og indtil denne dag er holdt i den højeste ære og værdighed på grund af den store gavn og nytte, som den medfører både i åndeligt og verdsligt regimente, så finder man dog alligevel nogle næsvise kumpaner, som i deres grove uforstand ikke alene foragter og bespottet astronomiam, men understår sig også i at afskaffe og udslette den. Men eftersom de gør dette af vankundighed og naragtighed, behøver man ikke at agte derpå!«

Man kunde måske nuomstunder føle sig fristet til at synes, at interessen for astrologien måtte harmonere meget dårligt med

en kristelig livsbetragtning. Den tanke har med rette kunnet melde sig, hvorledes en kirkens mand som Niels Heldvad har kunnet forlige sin altoverskyggende begejstring for stjernetydningens kunst med sit kristne livssyn. Imidlertid så man i de tider med helt andre øjne på den slags. En kristelig livsbetragtning lod sig endog meget vel forene med troen på stjernernes betydning for menneskeheden.

Sagen var nemlig den, at der i selve den astrologiske læres væsen slet ikke lå en håbløs forpligtelse til at følge en fatalistisk, en skæbnebestemt indstilling til menneskelivet, således som mange måske fristes til at mene. »Astra inclinant, neque tamen necessitant«, lyder et gammelt astrologisk ord, og det vil sige så meget som, at stjernerne nok gør mennesker tilbøjelige til at gøre noget bestemt, men de tvinger dem ikke til det! Gud har givet det enkelte menneske dets fulde frihed, og selv om det derfor er muligt ved hjælp af astrologien at påpege bestemte stjernekonstellationer, som skulde kunne påvirke menneskeheden i ganske bestemte retninger, hvad enten det nu måtte dreje sig om noget ondt eller godt, så står det dog det enkelte menneske ganske frit, om det vil værne sig imod det onde, når det truer, eller omvendt, om det vil udnytte en god konstellation, når en sådan er til stede. Et skæbnebestemt livssyn, som naturligvis altid må være i direkte modstrid med kristendommens bærende idé om alle menneskers frie og uhindrede adgang til frelse ved Guds nåde, behøvede astrologien derfor på ingen måde at føre til.

For Niels Heldvad var dette altså sammen noget af en selvfølge. Han anfører et sted et andet af astrologernes kerneord: »Astra regunt homines, sed regit astra Deus!« (Stjernerne styrer menneskene, men det er Gud, der styrer stjernerne!), og denne sætning har været den grundvold, på hvilken han opbyggede sin opfattelse af, hvad stjernerne havde at sige menneskene. Gennem stjernernes gang og alle afvigelser fra, hvad man antog for naturens orden, har Gud givet sine skabninger et middel til at se, hvad fremtiden bærer i sit skød, og til i tide at angre synden og gøre bod. »Blandt andre gode gaver har den evige, gode Gud af sin faderlige nåde og barmhjertighed forlenet os med himmelens kundskab«. Det gjaldt derfor om at gøre brug af den viden, som Gud i sin kærlighed tilstedte menneskene at have om fremtiden.

Og til dem, der fremkom med den — som man skulde synes — rimelige påstand, at astrologien slet ikke var i stand til at sige noget bestemt om fremtiden, mente Niels Heldvad, at man blot kunde svare, at der også bestod et usikkerhedsmoment med hensyn til alle andre »skønne kunster«. Sandheden om de tilkommende ting var nu engang ikke fastlagt ud i al fremtid; »Futura- rum non est determinata veritas!«, sagde han. Netop fordi også stjernernes indflydelse på menneskelivet var underlagt den guddommelige forsynsstyrelse, havde mennesket jo bevaret sin frie vilje.

Niels Heldvad kan da heller ikke blive træt af at prise astrologien. Den har intetsomhelst at gøre med den »sorte kunst eller trolddomskunsten, magia cantatrix«. Der eksisterede derimod en helt anden form for magi, idet en »magus betød en skarpsindig naturkyndiger, ligesom magi i Persien er betegnelsen for stor visdom og mærkelig forstand«. Denne sidste slags magi kaldes også »magia naturalis eller den matematiske kunst«, og det er »en herlig fri kunst, som ikke bør foragtes af noget kristenmenneske!« Han er da heller ikke sen til at føre en række af bibelhistoriens største skikkelser i marken som bevis for, at denne kunst udmærket lod sig forene med en kristen tankegang. Han hævder således — og vel heller ikke med urette — at de vise mænd fra Østerland var magere, som havde studeret himmelens og stjernernes gang. Også om adskillige af Gamme l T e s t a m e n t e s fremtrædende personligheder mente han at kunne hævde, at de havde været »herlige« udøvere af denne kunst. Det anføres således om patriarkerne *Abraham* og *Jacob*, samt om gudsmændene *Josef*, *Moses*, *Josva* og *Job*, om kong *Salomon* og om profeterne *Esaias*, *Amos* og *Daniel*.

»Efterdi nu sådanne hellige og ypperlige gudsmænd og store profeter har været magere og tilhængere af den himmelske kunst og ikke dermed gjorde nogen synd, hvorover Gud måtte fortørnes, da kommer det mig sælsomt for, at nogle uforstandige, tøl-piske og grove fantaster, ja undertiden endog blandt teologerne, i dette vort pestbefængte århundrede tør understå sig i at foragte og tale skeptisk om den ædle astronomiske kunst, som går alt for vidt over deres forstand, ja, de kender vel ikke engang definitionen af denne guddommelige kunst, men dømmer som blinde om

farven. Og så vil en del af disse endda kaldes magistre og have den første plads ved arneilden!»

De her anførte udtalelser fra 1618 minder i høj grad om det tidligere anførte citat fra *Practica* 1598. Begge viser, at troen på stjernernes magt forlængst var på retur. Niels Heldvad var i virkeligheden en af vore allersidste kendte tilhængere af astrologien, og han forblev troende lige til sine dages ende og måtte derfor efterhånden påtage sig at forsvare den mod de mange kritiske røster, der i stedse stigende grad lod sig høre. Men det tilhører et senere tidsrum af hans levnedsløb.

I begyndelsen af 1600-tallet mente han imidlertid at kunne nøjes med at afvise enhver mistro til astrologien som et resultat af »grov uforstand«. Han har vel i disse år håbet på at vinde en anset position i samtiden som landets førende personlighed inden for denne »videnskab« og har vel regnet med at få støtte til anskaffelse af de nødvendige remedier hos *Heinrich Rantzaus* to sønner, *Breide* og *Gert Rantzau*, til hvem han har dediceret henholdsvis *Practica* 1598 og 1604, de to skrifter fra denne tid, i hvilke astrologien gøres til genstand for størst omtale.

Det hedder således i *Practica* 1598: »Efterdi denne herlige kunst æres af dem, som har kendskab til den, har jeg ikke villet undlade at øve mig i den og tjene min næste med den, da jeg ser og mærker, hvorledes man årligt på dansk udsætter udenlandske forfatteres almanakker, som om der ingen skulde findes i disse lande, som også havde kendskab til denne kunst«.

På samme måde hedder det i fortalen til *Gert Rantzau* i *Practica* 1604, at han årligt fortsætter »udi den astronomiske kunst for at tjene sit fædreland med de gaver, som Gud i sin nåde har meddelt ham«. Han har altid haft lyst til at studere denne kunst og »ingen flid sparet efter sin ringe formue og lejlighed«. Thi det at skrive almanakker er et nyttigt værk både i en åndelig og verdslig stat. Dersom han havde haft mulighed for at anskaffe sig de instrumenter, som er nødvendige i den astronomiske kunst, »da skulde ej mange dage udi året gå forbi, på hvilke jeg ej kunde skrive noget særligt om vejret«. »Thi formedelst denne kunst kan man udregne ethvert menneskes nativitet og beskrive dem deres lykke og ulykke i fremtiden, for at de desto bedre kan have deres sager i agt«. Den slags var absolut ikke Guds ord imod,

thi Gud har netop herigennem givet mennesket et middel til at skønne om, hvorledes det bør forholde sig.

Igen det samme: der er ikke tale om en blind skæbnetro, men om at få visdom fra stjernerne til at afholde sig fra ting, som vil kunne bringe et menneske i ulykke — altså er astrologien ud fra dette synspunkt en Guds gave til menneskene.

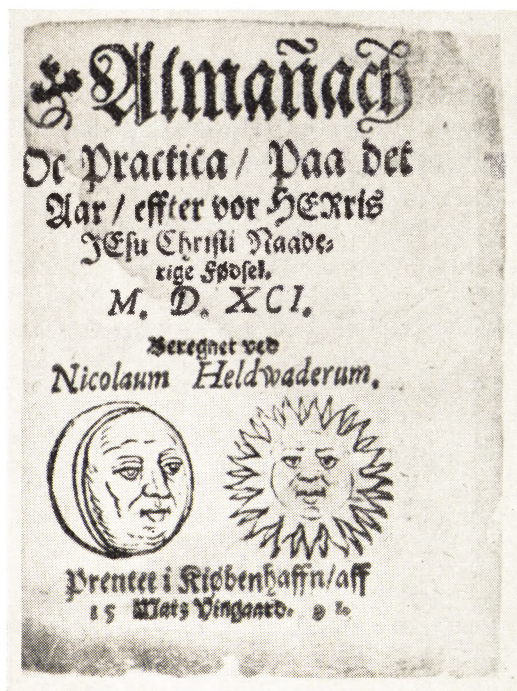
De første præsteår

Men lad os nu først forsøge på allernærmeste hold at følge de hændelser, han kom ud for i sin præstegerning i Hellevad-Egvad, skønt fremstillingen heraf naturligvis må få sit præg af det højst spinkle kildemateriale, der står til vor rådighed. Vi er desværre kun i stand til at give en omtale af et par enkelte episoder fra disse år.

De første år, han virkede som sognepræst for sine to menigheder, synes dog, forsåvidt vi da er i stand til at skønne, at have været ret fredfyldte og i hvert fald uden nævneværdige ydre begebenheder. Uden tvivl har det været den lykkeligste periode i hans liv. Jævnside med samlivet med sin unge hustru og den fremvoksende børneflokk har han haft sine forskellige interesser og fritidsbeskæftigelser, som har kunnet kaste glans over hverdagen og tilfredsstillende hans trang til efter evne at være kundskabsformidler for en større offentlighed.

Straks i sit første præsteår udsendte Niels Heldvad således en *Allmanach oc Practica* 1591, og dermed var en virksomhed blevet indledt, som han fra nu af troligt fortsatte lige til sine dages ende. Vi skal dog snart høre, at han efterhånden også fik taget adskillige andre emner op til behandling, således at han ikke alene har skaffet sig et navn som astronomisk og astrologisk forfatter, men også i høj grad som populærvidenskabelig forfatter inden for fag som teologi og historie.

Hans produktion var i første række beregnet på det store læsende publikum. Han var folkelig forfatter og har aldrig gjort forsøg på at gælde for andet. Det betød imidlertid ikke, at han ikke kunde have samkvem med sin samtids teologisk, historisk og

Titelbladet til Niels Heldvads første almanak, den for året 1591. Hans sidste almanak er udarbejdet for året 1635, og han er dermed vort lands flittigste almanakudgiver, en virksomhed, han trofast har fortsat lige fra sit første præsteår i Hellevad-Egvad 1590 til sin død i København 1634. (Gengivet i fuld størrelse).

astrologisk interesserede kredse. En del af de mænd, der kan have været tale om, er det ikke så vanskeligt at finde frem til.

Han må således allerede i sine første præsteår have kendt den ansete historiker i Ribe, *Anders Sørensen Vedel*, idet hans almanak for året 1593 er blevet trykt »på Liljebjerget« i denne mands private bogtrykkeri. Endnu tungere vejede det dog, at han samtidig stod i nær kontakt med hertugdømmernes mest fremtrædende stormand i disse år, den kongelige statholder *Heinrich Rantzau*.

Trods den store forskel i stand og alder var der meget og meget, der kunde bringe Niels Heldvad i berøring med statholderen, idet denne, uanset sin fremtrædende stilling i samfundet, ikke holdt sig for god til at knytte forbindelse med en lang række af tidens fremtrædende åndspersonligheder. Adskillige af dem kom endda til at medvirke ved hans værker, og det var også tilfældet med Niels Heldvad.

I fortalen til *Elevsinia Sacra*, der er dediceret sønnen *Gert Rantzau*, hedder det om den gamle statholder, at han »altid har elsket vor kristelige religion og bevist de åndelige og boglige kunsters tilhængere den første ære og beførdring og gjort stor omkostning og megen umage på at forbedre, bygge og smykke kirker, desligest og bevist mig selv, både for den ringe kundskab, som jeg har in astronomia og andet, meget godt. Hvilket hannem Gud den allermægtigste i det himmelske rige rigeligen belønne«.

Niels Heldvad har med andre ord stillet sin astronomiske og dermed også sin astrologiske viden til rådighed for den holstenske stormand, der ligesom så mange andre af tidens fremragende mænd nærrede en ubegrænset tiltro til de resultater, som man mente at kunne udlede af stjernernes gang hen over firmamentet. Selv vor store astronom *Tycho Brahe* var jo til at begynde med hildet i denne forestilling!

Der er efter dette ingen tvivl om, at der gennem årene er blevet spundet tråde mellem det Rantzauske herresæde *Breitenburg* og præstegården i *Hellevad*, måske endda allerede i *Hans Nissens* levetid. Det har ganske givet betydet et personligt tab for Niels Heldvad, da *Heinrich Rantzau* døde i 1598. I *Sylva Chronologica* finder han hele to steder anledning til at bringe en notits om ham. »En Guds ven og en af de lærdeste blandt adelen, det fælles fædrelands øje og højtbegavede, erfarne regent, de frie kunsters og alle lærdes patron, som i særdeleshed har bevist mig -- det ene sted hedder det udtrykkeligt: »mig, N. Heldw.« — megen ære og meget godt«; således lyder hans minde om den gamle velgører.

Fælles var deres interesse for stjernekonsten, men fælles var tillige deres kirkelige syn, thi også hos *Heinrich Rantzau* finder man adskillige steder en ejendommelig interesse for den gamle kirke, selv om denne måske nok så meget skriver sig fra hans udprægede, ofte ret naive beundring for alt sydeuropæisk åndsliv. Den gamle statholder havde jo netop set det som sin livsopgave at være den humanistiske kulturs formidler i sin »cimbriske« hjemstavn.

Niels Heldvads tilknytning til denne stormand var naturligvis en undtagelse, selv om vi siden skal se, at han også senere formåede at knytte forbindelse med medlemmer af adelen. Som velan-

skreven landsbypræst og som medlem af et af landsdelens luther-
ske præstedynastier har han tillige i disse år kunnet pleje sine
personlige forbindelser med egnens ledende gejstlige og verdslige
mænd. Det stedlige provsteembede beklædtes således helt indtil
1624 af *Johannes Generanus*, til hvis familie præstefolkene i Hel-
levad gennem så mange år havde været knyttede.

Til hans øvrige nære forbindelser skal uden tvivl også regnes
medlemmer af det slesvigske domkapitel. *Hermann Schröter* har
således forfattet et latinsk hyldestdigt, som blev optaget i *Pro-
gnosticon* 1600, og *Martin Pleccius* havde været en af hans læ-
rere i Haderslev. »En trohjertet, from prædikant og lærd teolog«,
kalder han ham. Fælles historiske interesser har vel også bragt
ham i tankeudveksling med *Paul Cypræus*, selv om denne i sine
sidste år var blevet temmelig affældig.

Blandt hans mere hjemlige bekendte skal foruden præsten i
Nybøl i Sundeved, *Zacharias á Widing*, af hvem et latinsk æres-
digt findes optaget i *Prognosticon* 1608, især henregnes
Wolf Kalundt, siden 1590 amtsskriver i Åbenrå amt. På bag-
grund af *Wolf Kalundts* højst brogede eftermæle, som vi snart
skal høre om, vil det måske ved første øjekast vække nogen for-
bavselse at finde Heldvaderus i hans selskab. Man bør dog hu-
ske på, at ingen før århundredskiftet havde haft noget ufordelag-
tigt at udsætte på denne mand, der jo tilmed var svigersøn til
Paul von Eitzen. Som amtsskriver har han været den verdslige
øvrigheds repræsentant ved det årlige gennemsyn af kirkeregn-
skaberne, og da han ligesom Niels Heldvad havde nær tilknyt-
ning til Slesvig, hvor hans fader, *Thomas Kalundt*, havde været
borgmester, var der jo i og for sig god begrundelse for dette ven-
skab.

Niels Heldvad har derfor ønsket at tilegne ham sit lille skrift
om verdens syv underværker, *Tractatus de septem orbis
miraculis*, fra året 1598. Af dedikationsskrivelsen fremgår det,
at amtsskriveren i disse år har været en skattet gæst i Hellevad
præstegård. »Mein lieber Gevatter und Freundt« kalder han ham
— om det så skal forstås i bogstaveligste forstand, at han har
været fadder for eet eller flere af hans børn, eller om »Gevatter«
blot skal tolkes som »god, gammel ven«, må vi imidlertid lade
henstå ubesvaret. Han nævner derimod udtrykkeligt, at *Wolf*

Kalundt »lige fra deres bekendtskabs første dage stedse har været ham gunstigt bevågen og bevist ham megen ære og mange velgerninger«.

Denne karakteristik af bekendtskabet gav han »1598 im heiligen Weinachten«, men da Niels Heldvad altid plejer at regne årets begyndelse fra 1. juledag, menes der i virkeligheden hermed julen 1597. De følgende år skulde blive højst dramatiske for Hellevad-præsten såvel som for amtsskriveren, men om det nære venskab også har holdt sig i disse år, ved vi ikke. Det eneste, vi kan fastslå, er, at de begge to i 1602 har haft en strid med den altid ilde omtalte herredsfoged *Bertram Jensen* i Bedsted. Men herom nærmere i et senere afsnit.

Der kan nemlig være grund til forinden at søge opklaret, hvorfor Niels Heldvad blev udsat for så heftige storme, som tilfældet blev. For til fulde at forstå dette, vil det være nødvendigt at forudskikke en kort oversigt over den kirkehistoriske baggrund for hans offentlige fremtræden.

Den truende calvinisme

Udgangspunktet for den strid, der rasede overalt i den lutherske kirke i slutningen af det 16. århundrede, må søges i den ret iøjnefaldende forskel, der var mellem *Luthers* og *Melanchtons* teologi, idet den sidste med årene havde tillagt sig en selvstændighed, der på afgørende punkter afveg fra, hvad den store reformator i sin tid havde lært. Efterhånden udvikledes derfor af *Philip Melanchtons* disciple en retning inden for tidens kirkeliv, der efter mesterens fornavn benævntes filippismen.

Som antydnet under omtalen af forholdene på Rostocks universitet, var der dog tillige kræfter i gang, som hævdede, at disse modsætninger blot var tilsyneladende, og som derfor gik ind for, at de to wittenbergske teologers lære udgjorde et sammenhængende lærekompleks. Der kan næppe være tvivl om, at denne opfattelse har været delt af flertallet af de slesvigske præster, der jo som regel havde fået deres uddannelse i Rostock. Niels Heldvad har givetvis også tilhørt denne fløj.

Imidlertid var der på samme tid en kreds af filippister, som

mere og mere nærmede sig til *Calvins* lære og derfor efterhånden omtaltes som kryptocalvinister, dvs. calvinister i det skjulte. I adskillige af de tyske stater skete der i slutningen af århundredet ligefrem frafald fra den rettroende lutherdom til fordel for den reformerte kirke, således Kurpfalz og Nassau i 1583, Bremen ved samme tid, Anhalt i 1587, mens Niederhessen og Lippe slog følge kort tid efter sekelskiftet.

I 1591 lykkedes det derimod den ortodokse lutherdom at få bugt med disse tendenser i Sachsen. Niels Heldvad noterer med glæde denne begivenhed i *Sylva Chronologica*. Han fortæller, at calvinisterne havde lavet »en forskrækkelig larm« i Wittenberg, men var blevet tilbagevist af »nogle fornemme teologer, samt af kurfyrstendømmets superintendenter«. Dermed var *Luthers* tro trods alle omskiftelser blevet reddet i protestantismens moderland.

Man kan med fuld ret spørge, hvorledes det kunde gå til, at calvinismen oplevede en så voldsom fremgang på bekostning af lutherdommen. En af grundene hertil er sikkert, at den kan opfattes som en direkte videreførelse af senmiddelalderens humanisme og rationalisme. Med sin stærke kritik af alt ydre kirkevæsen og ceremoniel havde denne opfattelse allerede længe før kirkebruddet gennemsyret sind og tankegang hos masser af mennesker, og derved hos de brede lag befordret reformationsrørets mere »primitive« træk, såsom brødets brydelse under altergangen, fjernelse af de udsmykkede altre og af helgenbillederne, afskaffelse af messeklæderne og af eksorcismen ved dåbshandlin-

Eksorcismen: En art djævluddrivelse, der fra senantikkenes dage blev foretaget før selve dåbshandlingens begyndelse. Luther beholdt eksorcismen efter reformationen. »Far ud, du urene ånd, og giv den Helligånd rum« og: »Jeg besværges dig, du urene ånd ved Faderens, Sønnens og den Helligånds navn, at du farer ud af og viger fra denne Jesu Kristi tjener« etc., hed det i det gamle dåbsritual. I den danske kirke var bisp *Peder Palladius* en ivrig fortaler for eksorcismens bibeholdelse. Han fordanskede således 1551 et skrift af *Justus Menius*: »Om Exorcismo, at den ikke bør fordømmes som en trolddoms vederstyggelighed, men må holdes med Gud og en god samvittighed i den sædvanlige handel hos dåben«.

Niels Heldvad fremhæver netop dette syn på eksorcismen, når han i *Trifolium Theologicum* og *Historiarum Sacrarum Encolpodion* skriver, at den »ikke bør forstås, som om noget barn

gen. Der var altså i det hele taget tale om en »jævnere« gudstjenesteform, der stemte langt bedre overens med folks »naturlige« tankegang.

Det er i denne forbindelse ikke uvæsentligt, at reformationsbevægelsen også på vore breddegrader en overgang bar præg af den kirkelige og teologiske radikalisme, som bragtes til fuld udfoldelse hos *Zwingslis* og *Calvins* tilhængere, mens den efterhånden trængtes tilbage i lutherdommen. Ud fra denne betragtning måde vil det bedre forstås, at Niels Heldvad gang på gang har følt sig foranlediget til at fremkomme med de udfald mod forhold under reformationsrøret, som vi foran har påpeget.

Når så mange fyrster med iver gik ind for calvinismen, kan det endvidere — ved siden af mere ophøjede motiver — skyldes, at denne trosretning i almindelighed ansås for »finere« på grund af dens fortaleres større tankeklarhed, der var en følge af deres fornuftsbetonede kristendomssyn. Fyrster, der satte en ære i at fremme lærdom og humanistisk forskning, følte sig derfor ofte i særlig grad tiltalt af *Calvins* lære. Men for tilhængerne af den ortodokse lutherdom kunde calvinismen kun gøre indtryk af at være en rationalistisk præget kristendomsopfattelse, hvis Kristus-begreb faktisk var i pagt med arianernes, og dem havde jo allerede oldkirkens rettroende teologer på det skarpeste måttet forkætre og fordømme.

I det gottorpske Slesvig, Niels Heldvads hjemland, syntes den kirkelige udvikling imidlertid til at begynde med slet ikke at skulle blive berørt af dette frafald til calvinismen. Tværtimod havde *Paul von Eitzens* præsteed helt siden 1574 udtrykkeligt krævet, at hertugdømmets præster skulde »hade og fordømme den gudsbespottelige lære«, som de tre reformerte teologer,

skulde være besat af djævelen eller have den onde ånd hos sig. Men den gamle syndige ånd og onde natur, som var os medfødt fra Adam, skal dæmpes og nedlægges, og det døbte menneske skal herefter vandre i et nyt levned, retfærdigt og uskyldigt over for Gud evindeligt«.

Men helt siden senmiddelalderen havde man i rationalistisk indstillede kredse virket for dens afskaffelse, og dette standpunkt blev efter reformationen med iver ført i marken af calvinisterne. Det vil derfor ikke vække forbavselse at høre, at denne handling blev afskaffet herhjemme i 1783, altså i den såkaldte oplysningstid, der også betegnes som »rationalismens« tid.

Zwingli, Calvin og Beza, havde ført i marken, og efter Paul von Eitzens død i 1598 havde hans efterfølger Jacob Fabricius nøje fulgt dennes kirkelige linje.

Men de rolige tilstande var i virkeligheden blot at ligne ved stilheden forud for stormen. Sagen var nemlig den, at hertug Johann Adolf, der i 1590 havde efterfulgt sin pludselig afdøde broder, havde fået sin opdragelse hos sin morbroder, landgrev Wilhelm IV af Hessen-Kassel, ved hvis hof sympatier for den reformerte kirke var enerådende. Han var derfor i hjertet denne lære hengiven og ønskede i sin landskirke en tilnærmelse til den reformerte kirke — i det mindste, hvad det ydre udstyr angik. I første omgang drejede det sig især om afskaffelse af præsternes messedragt og kirkernes altertavler, idet den slags opfattedes som levn fra papismens tid.

Man har derfor sikkert med udbredt mistro mødt det hertugelige edikt, som i 1597 anbefalede menighederne at anskaffe et nyt bibelværk, der var blevet udsendt af den hamburgske præst Wolderus. Denne udgave af bibelen byggede nemlig på en oversættelse, som var udarbejdet af Theodor Beza, en af Calvins nærmeste medarbejdere, og man anså den derfor i almindelighed for at indeholde calviniske misforståelser.

Det har nok også været med spændt forventning, at man i præstegårdene omkring Åbenrå imødeså den nye kirkeordning, som i 1598 blev udstedt for Åbenrå provsti. Det gik dog ikke nær så slemt som frygtet, thi Jacob Fabricius, der som ovenfor anført netop i 1598 var tiltrådt embedet som generalprovst for de gottorpske landsdele, havde endnu hånd i hanke med udviklingen. I de følgende vanskelige år var han den alvorligste hindring for de calviniserende tendenser, der udgik fra hertugens nærmeste omgivelser.

Vi går næppe fejl ved at antage, at det er disse begivenheder, der har kaldt Niels Heldvad frem på scenen til forsvar for det kristendomssyn, som han anså for det eneste rette. Hans lille skrift *Elevsinia Sacra*, hvis første udgave udkom i 1597, er et velskrevet forsøg på at bremse det calvinistiske fremstød i opløbet.

Rask og fyndigt, således som det netop så lykkeligt lå for ham, drager han i dette skrift til felts mod de forsøg, der så småt be-

gyndte at gøre sig gældende for at ændre kirkens gamle ceremonier. Straks i forordet anslår han de klart anticalvinske strenge, som han fra nu af ikke forsømte nogen lejlighed til at spille på. Det er Kristus, menighedens Herre, der med sit eget ord har indstiftet dåbens og nadverens sakramente, fastslår han indledningsvis, og det er selveste apostlene og de hellige kirkefædre, der har fastlagt den liturgiske tradition, som Guds kirke siden da havde holdt i hævd. »Men nu er det alligevel desværre i denne onde, forgiftige, ugudelige, modvillige, forventede tid kommet så vidt, at den farlige, forargelige, sakramenteriske og gendøberske, hovmodige vildfarelse vil mestre alting udi kirken og omskifte det. Thi det gudsforgående, lukianske, forføreriske selskab formener sig med deres spidsfindige fornuft og tomme hjernesvind (som *Paulus* så trofast har formanet os imod) i stand til at lære Gud at kende i hans væsen og almagt. Hvad de ej kan begribe med deres naragtige fornuft og vanvittige spekulation, hvilket jo alt sammen er dårskab for Gud, det skal enten have en hemmelig allegorisk mening eller også være den groveste, umuligste løgn og tant. Den slags forføreriske gæster kommer disse hellige, uforfalskede nordiske lande (»nørlænder«) for hver dag nærmere og nærmere! Gud bevare os fra falsk lærdom!!«

Det gælder derfor om at råbe vagt i gevær, thi det er en gammel erfaring, at, dersom gudfrygtighed ikke mere findes, vil mord, røveri etc. vinde indpas, »hvilket vi noksom kan have at se for døren hos sakramenterere, gendøbere og andre kættere, som indfører nye lærdomme i kirken. Så bliver den gamle, gudfrygtige, kristelige religion og kirkeskik straks formindsket, foragtet og tilintetgjort, mens kiv og splid tager overhånd hos landets indbyggere!« Al ærbødighed over for Gud og den verdslige (!) øvrighed vil ved deres onde eksempel gå til grunde. Derfor må det være i statens egen interesse at gribe ind over for den slags vildfarelser.

Han havde selv »for nogle år siden blandt dette fantastiske

sakramenterere: her ment om tilhængere af afvigende opfattelser af sakramenterne, nærmest lig: sekterere.

lukiansk: efter Lukian fra Antiokia, som mentes at have været en af fortalerne for en ariansk trosbekendelse på en synode i Antiokia i 341. Dette bestrides dog af moderne forskere.

selskab set, hvorledes en »limstangelsk« sakramenterer i letfærdige klæder, med kårde ved siden, ligesom en anden gøgler, men ikke som en Guds tjener, var kommet op på prædikestolen, uden de sædvanlige messeklæder, uden orgel eller klang«. Nej, det reformerte prædikantideal var så sandelig ikke noget for Niels Heldvad!

Ved hjælp af en række kirkehistoriske eksempler — lige fra *Arius* til *Calvin* — peger han advarende på, hvorledes det er gået de lande og folk, som har givet rum for »forandring og fornyelse udi gudstjeneste«. Den slags har kun »givet årsag til megen synd og modvillighed imod vores kristelige religion. Thi hver ufornuftig og vanvittig plovdriver, som næppe har lært at deklinere Musam, vil nu selv i disse sidste dage være kvalificeret til at digte og stifte en ny religion og afskaffe det gode gamle og man er hermed kommet såvidt, at man næppe kommer udi nogen kirke, førend man finder noget nyt bragt på bane. Den ene vil have det således bestilt, den anden anderledes. Den ene står døbefonten ej ret til mag, den anden står alteret og billeder i vejen. Een part tager billeder ud af kirken, skønt de dog giver almuen, som ej kan læse, en god påmindelse og andagt, og opsætter deres egne epitafier eller forgyldte bogstaver i stedet, hvorpå bonden sig ligeså meget forstår som kragen på søndagen!«

Derfor havde Niels Heldvad nu som »en tro Jesu Kristi tjener og husholder over Guds hemmelige ting« følt sig forpligtet til at udnytte det pund, han som skribent har fået overladt, til at forfatte den lille oversigt over de udvortes kirkeceremonier, som blev til skriftet *Eleusinia Sacra*. Men det var ikke skrevet med henblik på »hine næsvise, ukristelige, gennemlærde mestre, som lader sig tykke mig og mine lige tusindgang for vise, spærter munden op til begge ører, laster, foragter, bespøtter og bagvasker alt, hvad andre de gør, skønt de dog ofte ikke selv ved at to en ske dertil, når det forekommer dem«. Nej, han havde udelukkende skrevet dette lille skrift »på det enfoldigste og simpleste« til bedste for »hin enfoldige og simple almue« og til undervisning for ungdommen.

Vi går som nævnt næppe meget fejl ved at antage, at Niels

deklinere Musam: mestre det latinske sprog.

Heldvad på et ret tidligt tidspunkt er kommet under vejr med, at der inden for den gottorpske landskirke vilde blive bragt noget nyt på bane. Han nævner som ovenfor anført, at han havde haft lejlighed til at overvære en gudstjeneste, hvor prædikanten ikke havde betjent sig af de sædvanlige messeklæder, således som han efter kirkeordinansen var forpligtet til, og vi ved i hvert fald, at hertugen et par år senere var stærkt opsat på at få messeklæderne afskaffet. Han skal således ifølge generalprovst *Jacob Fabricius'* dagbog den 27. november 1600 have sagt til denne efter en længere diskussion om dette emne: »Ja, ja, så brug da messeklæderne, så længe de holder, men når de er slidt op, vil jeg ikke give Jer nye«!

Ad forskellige kanaler har Niels Heldvad vel allerede i 1597 været underrettet om det officielle syn på den slags og er derved blevet klar over sagens alvor. Han var i hvert fald klar over, at de — som det hedder i det ovenfor anførte forord — »forføreriske gæster« for hver dag kom de »hellige, uforfalskede nørlænder« nærmere og nærmere. Vi undres derfor ikke over, at der i »*Elevsinia Sacra*« ofres uforholdsmæssig megen plads på netop emner, som blev angrebet stærkest af den indtrængende calviniserende retning.

Derfor anfører han grunden til, at døbefonten skal stå ved kirkens indgang, »thi dåbens sakramente går foran alterens, og vi bør først i kirkens indgang tage kristendommen på«. Det burde de vide, disse nyhedsivrige, »dynkelgode novitii«, som »udaf deres dumdristige uforstand forrykker fonten og forandrer andre skikke, som de gamle har holdt i hævd i så mange hundrede år lige fra apostlenes tider indtil nu, og som ikke strider mod vor kristelige tro«.

Og alteret, som »Guds børn har haft lige fra Noahs dage«, vil »disse lukianske sakramenterere nu begynde at ødelægge mange steder i de omkringliggende lande og sætte en disk af træ istedet, idet de siger, at Kristus åd med sine disciple ved en træskive. Vilde de gode herrer lade os forstå, af hvad slags træ den skive var, hvor stor, hvor bred, hvor lang og hvilken snedker, der har lavet den«, så kunde der måske være grund til at følge dem. Man kunde jo også bryde kirkerne ned og så holde gudstjeneste oppe på bjergene, ligesom Kristus gjorde!

Eller calvinisternes syn på altertavlen og billederne i kirken: »Gud ske lov findes der her til lands ikke nogen kærling så uforstandig, at hun tilbeder noget billede udi Guds sted. Alligevel kan de forgiftige sakramenterere ikke lide de helliges epitafier, ej heller vor Herres Jesu Kristi billede i kirkerne, men brænder, knuser og ødelægger dem«. Men tidens smag med at opsætte epitafier over fremtrædende afdøde har man ikke noget imod, skønt det ofte drejer sig om folk, som »har været tyve og voldsmænd, som har forfulgt Guds ords tjenere, forholdt dem deres rettigheder, forstyrret kirken og plaget de fattige!« — Ikke desmindre »skal de uden modsigelse afkontrafejes på det herligste med fire eller seks hustruer og mange kuld børn og opsættes i kirken til en evig ihukommelse, mens Kristi og apostlenes epitafier trædes under fødderne!« Mon ikke øvrigheden burde tage alle de billedprydende sølv- og guldmønter fra dem? spørger han nok så spotsk.

Endelig messeklæderne, som der ofres hele fem afsnit på! Efter en omtale af den hævd, de har vundet i kirkens historie, påviser han faren ved at aflægge dem. Mange sakramenterere udmejer sig på en prædikestol, møder »klædte i purper og bomuld med fjerbuske, med gyldenstukne og spraglede klæder«.

Som vi ser, tager han ret håndfast af bordet i sit opgør med tidens calviniserende tendens. For ham gjaldt det ikke alene hævde af gammel tradition. Nok var han slesviger og som sådan bosat i et land, hvor alt plejede at gå »nach alter Usance«, men samtidig var der god mening med de gamle skikke, når man blot havde øje for deres indhold. Han forstod klart den situation, der vilde opstå, når der ingen rettesnor var, og enhver efter for-godtbefindende kunde tage sig selv til rette. Det er jo netop den situation, der er typisk for alle sekter og såkaldte »frikirker«. Med rette skriver han derfor i fortalen til *Sylva Chronologica*: »Kunde djævelen tilligemed sine sofister først bringe det så vidt, at kirkeceremonierne blev afskaffede, for at bønderne og enfoldige folk kunde blive vildførte og deres øjne forblindede, så at de ikke kunde mærke, se og forstå, hvad for præster de havde, så havde han nok for lang tid siden ikke alene indført sine sakramenterere, gendøbere, »Freigeister« i vore kirker, men

endog bragt den muhammedanske, tyrkiske tro på prædikestolen!«

Niels Heldvads kristendom var ikke en tro på hvadsomhelst. Derfor betød traditionen fra Ny Testaments dage så meget for hans kirkebegreb. For ham lå der en særlig værdi i dette at tilhøre »Ecclesia catholica«, alle hellige menneskers samfund, »som tror sig formedelst Jesu Kristi fortjeneste at være forløste fra synden, døden, djævelen og helvede, og aftoede formedelst vandbadet udi Guds ord holder fast ved ordet og sakramenterne, holder Kristus for deres brudgom og hoved og visseligen tror sig at bekomme saligheden i hans navn«.

Elevsinia Sacra har derfor netop i kraft af den letfattelige, folkelige tone, der går igennem det lille skrift, gjort god fyldest i samtiden. På grund af den alvorsfyldte og skæbnesvangre situation, som den gottorpske landskirke var inde i på det tidspunkt, da det udsendtes, har det virket som en brændende fakkell, der blev kastet ned i et knippe halm. En afklaring af de kirkelige tilstande var man endnu ikke nået til. *Jacob Fabricius* advarede så sent som sidst i året 1600 sin ven, provst *Johannes Mauritius* i Tønder mod det uvej, som truede kirken. Han bad om brødrenes forbøn og rådede til, at man var på vagt, så man stod rustet til den truende kamp mod calvinismen ved at indprente sig de lutherske hovedsynspunkter i striden med calvinisterne.

Generalprovsten, den gottorpske landskirkes leder, betragtede således udviklingen med den største alvor, og endnu inden året 1600 var til ende, kom det da også til en alvorlig kontrovers mellem ham og hertugen, idet den sidstnævnte påtænkte at ansætte en calvinsk præst fra Hessen som hofpræst ved siden af generalprovsten. Det lykkedes kun *Jacob Fabricius* at få denne plan afværget ved at kaste hele sin position i vægtskålen. Stillet over for hans trusel om at ville forlade landet veg hertugen omsider tilbage fra sit forehavende. Det lykkedes ovenikøbet generalprovsten at forfølge sin sejr ved i 1601 at få hertugens billigelse til et nyt optryk af kirkeordinansen fra 1542. Faren for den lutherske landskirkes stilling var dermed bragt ud af verden — men, som det skulde vise sig, kun indtil videre!

Det er generalprovst *Jacob Fabricius*, der har hovedæren for at have advaret den slesvigske gejstlighed, da truslen fra calvinis-

men var overhængende, men derfor bør det ikke glemmes, at der også tilkommer Niels Heldvad en væsentlig andel i, at kirkens mænd tidligt havde fået øje på den truende fare. Det er i hvert fald hans uvisnelige fortjeneste, at han som den første har søgt at rejse en offentlig mening mod disse tendenser. For denne indsats, der mærkeligt nok hidtil har været ganske upåagtet, har Niels Heldvad gjort sig fortjent til en varig plads i vor kirkehistorie.

Hjemlige fjender

Omtrent samtidig med udsendelsen af dette indlæg i dagens konfessionelle strid, rykkede Niels Heldvad på en ganske anden måde end hidtil ind i offentlighedens søgelys, idet der just i de samme år i det hidtil så fredelige Hellevad indtraf nogle begivenheder, som ikke blot kaster et grelt strejflys ind over den tids sædelige tilstande, men som også indirekte kom til at gribe ind i hans eget liv.

Forinden disse forhold gøres til genstand for en nærmere omtale, vil det dog være naturligt at introducere for læserne de mennesker, der skulde blive aktørerne i det store drama.

Der var først den stedlige matador, mølleren på Hellevad vandmølle, *Marquart Hansen*, som var gift med en søster til den altid ilde omtalte herredsfoged over Sønder Rangstrup herred, storbonden *Bertram Jensen* fra Bedsted. De har nok været to alen ud af eet stykke, de to svogre, begge lige ivrige for at udnytte tidens gunstige konjunkturer. Man kan i det hele taget kun vanskeligt fri sig for det indtryk, at der på Hellevad vandmølle og hos den kreds, som jævnlige samledes her, var sat et gudsforgæent, materialistisk livssyn i højsædet — med hovmod og høje tanker om eget værd som de naturlige frugter af en sådan indstilling.

Men dernæst hører amtmand *Frederik Ahlefeldt* til Søgård med til dette persongalleri. Han havde tiltrådt sit embede i 1597 og viste sig snart som en dygtig administrator, der ryddede op i adskillige overleverede misforhold, men samtidig var han en mand, der uden blusel søgte at tilvende sig personlige fordele af sin høje stilling. Han var ikke for intet »pot og pande« med herredsfoge-

den i Bedsted! Amtets bønder mente sig derfor senere hen berettigede til at klage over de store udgifter, som blev dem pålagt, når amtmanden besøgte herredsfogeden. Det var nemlig dem, der måtte betale gildet ved at fremskaffe udenlandsk øl, bedekød, gæs og høns. Blot i løbet af een eneste nat havde man hos herredsfogeden fortæret for 20 mark, klagede bønderne, da de i 1603 stod på Gottorp med deres besværinger over amtmanden.

Men også til møllerdynastiet i Hellevad var amtmanden knyttet med nære venskabsbånd. Han havde fået møllerens fader, den gamle *Hans Holdensen*, gjort til sandemand — efter sigende på grund af hans rigdom. Hans velstand blev imidlertid yderligere øget ved, at amtmanden overlod ham en del af en gård i Klovtoft, hvis hidtidige ejer var blevet tvunget til at forlade sin stavns.

Man går næppe meget fejl ved at antage, at Niels Heldvads voldsomme angreb på kornspekulanterne, der snart skal gøres til genstand for omtale, blandt andet må ses på baggrund af den slags foretelser i hans eget sogn. I hvert fald har en sådan pengegridsk fremfærd ikke kunnet gå for sig uden, at der blev skabt bitter modvilje imod møllerfamilien. Året 1597 blev da også et skelsættende år for udviklingen i Hellevad sogn såvel som i Åbenrå amt, ligesom det blev det for Niels Heldvad personligt.

I dette år blev Hellevad vandmølle nemlig skueplads for hele to mord, og det siger selv efter hine tiders målestok ikke så lidt. »Olde« *Jes Asmussen* i Klovtoft havde skubbet en gammel kone ud i mølleåen (Sorrebæk), hvorfra hun havde været ude af stand til at hjælpe sig op, men langt større opsigt vakte det dog, da selveste mølleren, *Marquart Hansen*, under festlighederne i anledning af en barnedåb blev stukket ned af en vis *Laurenz Jørgensen* i Klovtoft.

Den første drabsmand måtte senere bøde for sin ugerning med 123 mark 12 skilling, mens den sidstnævnte slap med knap det halve, nemlig 61 mark 14 skilling. Kort tid før sin død havde mølleren måttet betale en mindre bøde for at have været i slagsmål med en vis *Laurenz Schmidt* (smed). Om det er samme person som hans morder, får stå hen, men det kan i hvert fald på grundlag af det anførte antages som givet, at mølleren har været af et noget voldsomt gemyt, og at han derfor til dels har forvoldt

sin egen død. Den ringe bødestraf tyder da også på, at han ikke har været uden egen skyld.

Men hvad har ikke sognepræsten måttet gøre sig for tanker om sine sognebørnsandel, når en sådan ugerning kunde finde sted umiddelbart efter en højhellig dåbshandling?

Et par år senere sker der endnu et mord i Hellevad, og denne gang synes sognepræsten at have været indblandet på en for ham selv højst ubehagelig måde. Vi kender kun til denne begivenhed fra en enkelt notits i kirkebogen for Åstrup sogn ved Haderslev, hvor der står: »1599 4. p. Epiph. D. Nicolaus Heldeuaderus periclitatur propter puerum trucidatum«, hvilket vel skal sige så meget som: »1599 4. søndag efter helligtrekonger. Hr. Niels Hellevad er i fare på grund af en myrdet dreng!«

At præsten har haft rene hænder i denne sag, kan der dog overhovedet ikke være tvivl om, for ellers skulde hans fjender nok have sørget for at have benyttet sig deraf, da de senere hen forgæves prøvede på at finde noget at anklage ham for.

Hekserisigtelsen

Det vilde imidlertid kun ligne Niels Hellevad dårligt, om man ikke et eller andet sted i hans forfatterskab skulde kunne finde en camoufleret hentydning til den foran omtalte affære. Han er jo ikke for intet den nordslesviger fra disse år, om hvem vi nutildags er i stand til at finde flest oplysninger. Hans skrifter bærer ikke just præg af, at han har gjort en røverkule af sit hjerte!

I sin fortale til *Prognosticon* 1608, der henvender sig til hans embedsbrødre i Sundeved, på Als og Ærø, fortæller han da også om et par begivenheder, der var hændt ham »for nogle år siden«, og af hvilke den sidste, der handler om hans kamp mod kornspekulanterne, kan dateres til 1598. Der er derfor næppe tvivl om, at den affære, han først beretter om, skal sættes i forbindelse med de just omtalte voldsomme begivenheder i Hellevad i året 1597. At tiderne dengang har været ganske andre end nuomstunder, får vi et levende indtryk af ved at læse det følgende, og hans beretning kaster derfor i høj grad et ejendommeligt skær ind over mangt og meget i samtiden.

Ordret fortæller han således: »For nogle år siden hændte det sig, at en letfærdig knægt her fra sognet offentligt lod sig forlyde med, at han om natten til den første maj ved et tilfælde var blevet vidne til, at nogle kvinder havde bedrevet troldom ved et vandhul ude på en mark. Som følge af denne beskyldning blev de stakkels mennesker kastet i et hårdt fængsel, og skarpretteren bestilt, for at han hurtigst muligt kunde underkaste dem tortur.

Uden tvivl ved Guds forsyn skete det imidlertid, at jeg tilfældigvis traf den onde fyr og spurgte ham, om det virkelig var således, at han havde set disse personer — elleve i tallet — øve trolddom? Han svarede: »Javist har jeg set det, ellers vilde jeg ikke have sagt det!« »Men hvorledes«, spurgte jeg, »kunde du dog egentlig vide, at det netop var disse kvinder og ingen andre, da det jo var nymåne på denne tid og altså hel mørk nat? Det lød dog ikke videre troligt«. »Jo«, sagde han og svor dertil ved Gud og hans fem hellige sår, »han havde været kvinderne lige så nær, som han nu var mig«. Jeg sagde, at det var ikke til at tro. »Ganske vist er jeg præst, men så modig er jeg dog ikke, at jeg midt på den lyse dag skulde begive mig på vej til djævelen, og kan du ved nattetide løbe ind i hans værksted og ødelægge hans gilde, så er du sandelig modigere end jeg. Men det forekommer mig, at du må have drømt, men det vil jeg alligevel for Guds skyld sige dig: Såfremt du gør de arme stakler uret, så de uskyldigt må lide en forsmædelig død her på jorden, vil du evigt blive pint af alle djævle i helvedes afgrund. Derfor tænk dig godt om!«

»Også noget mere sagde jeg om dommedag, om ugudeliges straf og frommes belønning. Flere ærlige folk kom efterhånden til, og da tilstår han pludseligt og bekender højt og lydeligt, at han havde gjort uret og ikke vidste andet end godt om disse ærlige folk, og hvad han ellers kunde finde på at sige. Derimod nævnte han en fornem mand, som jeg for ærens skyld ikke vil nævne, men som ellers er velkendt, der skulde have købt ham til at anklage kvinderne. Men da den anonyme N.N. ikke vilde tilstå noget sådant, er karlen derpå blevet grusomt pint, men har dog lige til døden indtraf ikke villet benægte kvindernes uskyld. Enden blev, at han blev pisket af bøddelen, dernæst blev mestermandens gløende jern og mærke sat på hans kinder, det ene øre skåret af og til sidst hovedet hugget af«.

Niels Heldvads optræden ved denne lejlighed har været fuldt korrekt. Ud fra sit syn på præstens vogtergerning har han ikke kunnet lade denne udåd passere uden at påtale den over for rette vedkommende, og fyren er da bukket under for præstens kraftige påvirkning. Der er dog næppe tvivl om, at hans indblanding i en så alvorlig sag har voldt ham vanskeligheder fremover. Hvem den omtalte »velkendte« anonyme mand har været, som fyren påstod havde købt ham til udåden, lader sig ikke mere påvise, men tænker man på de voldsomme begivenheder, der netop da fandt sted på Hellevad vandmølle, får man unægteligt et fingerpeg, og man vil da bedre kunne forstå det bitre had, folkene på vandmøllen nærrede til deres præst.

For øvrigt blev den så lykkeligt afsluttede sag ikke til udelt lykke og velsignelse for det lille landsbysamfund. Efter at de uskyldigt fængslede kvinder var blevet sat på fri fod, skete der nemlig det, at de gerådede i en voldsom strid med hinanden, ja, den endte endda med drab, oplyser Niels Heldvad i sin redegørelse for hele denne uhyggelige affære, og han har vel hermed tænkt på det foran omtalte mord i 1599 og den fare, han selv kom i i den anledning. Vi aner, at de arme kvinder under angstens pres har søgt at redde sig, som de bedst kunde, f. eks. ved at kaste skylden for den formodede forbrydelse over på hinanden.

Niels Heldvad og tidens overtro

Niels Heldvads optræden i denne sag bør ikke udlægges derhen, at han har følt sig højt hævet over tidens udbredte overtro. Han var absolut ingen »Freigeist«, således som han kaldte nogle af de gudløse, som han aldrig kunde blive træt af at angribe. Nej, han var også på dette område et barn af sin tid, og, hvad overtro angik, stod han på nøjagtig samme stade som alle andre på den tid. Som et pudsigt eksempel herpå kan anføres, hvad han under en omtale af vore forfædres afguder finder anledning til at udtale om nisserne: »Der findes endnu mange af dette selskab på herregårde, præste- og bøndergårde, thi de beviser deres husbond megen tjeneste og intet ondt. Derfor lader man dem passere. Gud

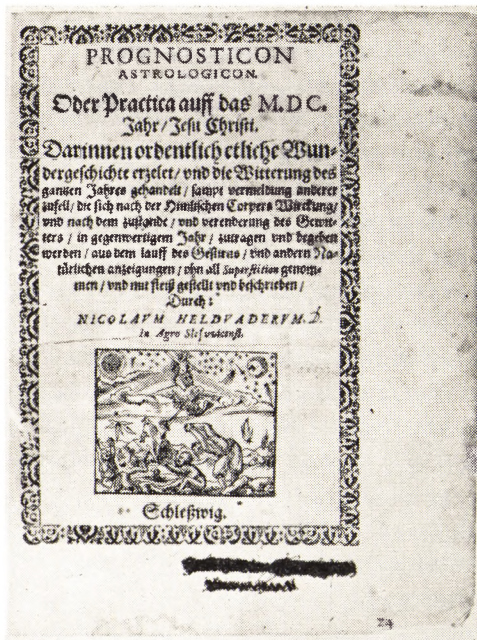
give, de vil spare sjælen!« Han har altså lige så lidt som sine samtidige tvivlet på det overnaturliges håndgribelige eksistens.

Hans mange prognostica indeholder adskillige eksempler på den slags, og når man nuomstunder finder en omtale af den gode Heldvaderus, er den gerne spækket med citater af denne art. Resultatet er derfor blevet, at nutidens opfattelse af Niels Heldvad har fået slagside i retning af det komiske. Betragter man imidlertid disse forhold ud fra den tids synsmåder, vil man hurtigt opdage, at han kun har givet udtryk for, hvad man almindeligvis anså for vist og sandt. Til eksempel kan det nævnes, at en så navnkundig mand som Sjællands tidligere biskop, *Peder Paladius*, flere steder i sit forfatterskab omtaler en række synder, der alle omgående er blevet straffede. Løsagtighed i klæder og sæder fandt således efter bispens mening sin straf i allehånde sygdomme, såsom pokker og svedesyge!

Det følte derfor ikke som noget mærkeligt, når Heldvaderus fremmanede uhyggelige fremtidsperspektiver i anledning af calvinisters og andre sakramenteres gudsbespottelige fremfærd eller som følge af det fordærlige spil, som blev drevet af »kornormene« (se senere). Der var sandelig grund nok til det mørke syn, han måtte anlægge »på denne gudløse, af djævelen gennemsyrede verden«.

Når »verden med stadig større hast gik mod hæld«, var det, som det hedder i *Prognosticon 1600*, først og fremmest menneskenes egen skyld, udelukkende forårsaget af deres omsiggribende gudløshed. Menneskene havde ved deres ondskab pådraget sig Guds vrede, og i sin retfærdige harme vil Gud, der hader al synd, sende ulykker over jorden, men Gud er tillige i sin ufattelige kærlighed både langmodig og nådig og vil derfor, førend han straffer, advare menneskene ved at sende »tegn over tegn, under over under«, for at de, dersom de ikke vil tro hans ord, dog i det mindste vil tro underne!

Når tonen i *Prognosticon 1600* er særlig dystert, skyldes det måske tanken om, at det forestående århundredskifte kunde medføre alle tings ophør. I hvert fald er de eksempler på menneskelige lidelser og uhyggelige tildragelser, han ved at anføre i dette skrift, ikke få. Fra de nærmest foregående fem-seks år opremser han således følgende opsigtsvækkende begivenheder:

Titelbladet til *Prognosticon* 1600, det ældste (bevarede) af Niels Heldvads store prognostica (i 4°). Det lille træsnit hentyder til skriftets omtale af verdens undergang, der vil komme på grund af menneskenes synder. Der er sket tegn i sol og måne, og englens domsbasun forkynder Herrens komme i skyerne, mens jordens indvånere vrider sig af rædsel. (Formindsket gengivelse).

I julen 1594 havde der været stormflod på vestkysten — et emne, han senere ved flere lejligheder kommer til at vende tilbage til — og mange mennesker med deres husdyr blev da et bytte for elementernes rasen.

I 1597 registreredes »et sælsomt uhørt væsen og en ejendommeligt tummel i luften ved Hærvejen halvtredje mil nord for Slesvig«. Niels Heldvad formoder i fuldt alvor, at det drejer sig om »unge græsdjævle, spøgelse eller skovdjævle!«

Endnu samme år tildrog det sig i Nykirke sogn syd for Tønder, at blodsdråber sprang frem, da en ung pige var ved at børste en krave, samt at en so fødte fem hvalpe, at en høne lagde et æg med en levende orm eller »basilisk« i, og at en kalv fødtes til verden med en stor, lådden moskovitisk hue på hovedet!! Det var derfor ikke sært, at havet kort tid efter brød ind just her!

Ja, selv hjemme i Hellevad — han opgiver omhyggeligt stedets position til 55° 03' n. br. — havde han været vidne til et ejen-

Stedets position: Ifølge *Trap* ligger Åbenrå under 55° 02' 40" nordlig bredde, så hans stedsbestemmelse har ikke været ueffen.

dommeligt naturfænomen, idet han ganske tydeligt havde hørt klokkeklang i luften, som om han havde opholdt sig uden for Lübecks eller Hamburgs byporte!

Tydeligere har han vel ikke kunnet give udtryk for sin tyrker-tro på overnaturlige kræfters sælsomme spil.

Striden med amtmand og herredsfoged

Een ulykke kommer sjældent alene. Disse ord måtte Niels Heldvad sande i de skæbnesvangre år omkring 1597 og 1598.

En sen efterårsaften, den 18. oktober 1598, nedbrændte pludselig klokketårnet ved Hellevad kirke, og det blev en ildsvåde, som hans avindsmænd ikke undså sig for at gøre brug af, da de ønskede at få ham fældet. Dog, som vi siden skal høre, uden held!

Foreløbig havde branden blot til følge, at Niels Heldvad måtte se at få fremskaffet midler til tårnets istandsættelse. Netop for en mand med hans syn på gudshusets betydning som sognets kristelige samlingssted var en sådan sag nok en indsats værd. »Kyriaca« var ikke for intet i hans oversættelse »Herrens hus, udi hvilket Herrens navn æres og prises«.

Som skik var, kom også provstiets øvrige kirker til at yde deres skærv til dette formål. I 1602 ydedes der således 75 rdl. af kirke-regnskabet i Bjolderup til dette formål.

Der er derfor ingen tvivl om, at Niels Heldvad i disse år har haft god brug for alle de indtægter, der tilkom hans to kirker, for ved hjælp af dem at få skaden udbedret, og det er i hvert fald kommet ham højst utilpas, da den stedlige øvrighed i de selv samme år fandt på at afkræve sognekirkerne i Åbenrå amt en afgift på 4 rdl. Noget tilsvarende havde man aldrig oplevet før. For Niels Heldvad har dette egenmægtige skattepålæg stået som et verdsligt overgreb på Guds kirke, som en kirkens tro husholder havde pligt til at søge afværget, og han har derfor efter evne talt imod denne bestemmelse, selv om han derved kun har opnået at pådrage sig de store herrers arge fjendskab. »Anno 1602 er jeg blevet heftigt forfulgt af *Frederik von Ahlefeldt* og *Bertram Jensen* i Bedsted. Gud skal være dommer mellem os«, udbryder han mistrøstigt i sine levnedsoptegnelser.

Ligesom amtets øvrige præster har han nemlig måttet bøje sig for den verdslige myndigheds stedlige udøvere, men har dog sandsynligvis samtidig gjort et forsøg på at slippe noget billigere ved kun at betale afgiften for een kirke, idet han vel har gjort gældende, at det drejede sig om eet og samme præstekald. Vi har muligvis fra en langt senere tid i hans forfatterskab et minde om denne strid, idet han i *Sylva Chronologica* ret udførligt meddeler en bestemmelse fra kirkeordinansen af 1539, hvori det hedder, at en præst, som har mere end een kirke, også skal have indtægterne af præstegårdene ved begge kirker. Da der imidlertid aldrig har eksisteret en præstegård ved Egvad kirke — i hvert fald ikke siden *Erik af Pommerns* dage — har Niels Heldvad vel ud fra denne kendsgerning argumenteret imod at skulle betale afgiften for begge sine to kirker.

Dette synspunkt blev imidlertid pure afvist, og amtmanden truede endda med at ville nedrive Egvad kirke, hvad menigheden dog ydmygeligst bad om at blive fritaget for, da alle deres forfædre jo lå begravet omkring den gamle helligdom. Kirketroskab var ikke for intet et af tidens typiske kendemærker! Når »de arme folk« i Egvad endvidere hævdede, at deres kvaderstenskirk »næst efter den i Slesvig var landets ældste«, kan man vist gå ud fra som givet, at deres sognepræst med sin interesse for alt »antikvarisk« har været deres pennefører.

Lige meget hjalp det dog. Sognefolkene i Egvad måtte også ud med de 4 rdl. Men da amtets bønder i 1603 foranstaltede et formeligt bondetog til hertugslottet Gottorp med ikke færre end 125 deltagere, hørte *Frederik Ahlefeldts* egenmægtige optræden over for deres kirker og især over for Egvad-boerne med blandt deres klagemål.

Ved samme lejlighed rettede de den graverende beskyldning mod amtmanden og hans herredsfogeder, at de havde bøjet retten. »Fogeder, møllere og skrivere, som alle hjælper med til at fordærve os, har på Brundlund slot hemmeligt sammensvoret sig«, hedder det i klagen, og det havde derfor ikke været dem til nogen som helst nytte at henvende sig på tinge for at skaffe sig ret der. Der er næppe tvivl om, at der med herredsfoged specielt hentydedes til *Bertram Jensen* i Bedsted, der, som vi har set, på denne tid frem for andre kunde anses for amtmandens håndgangne mand.

I Åbenrå amtsregnskaber 1602 findes han to gange nævnt, idet han den ene gang har måttet betale en bøde på 1 rdl.15 sk. for at have beskyldt Niels Heldvad for at have talt løgn, og den anden gang en bøde på 5 rdl. for at være fremkommet med »ærerørige ord« om *Wolf Kalundt*.

Hvad disse retssager i enkeltheder har drejet sig om, lader sig ikke mere oplyse, men de er i hvert fald med til at overtyde os om, at Niels Heldvad nok har haft sine grunde til sit hjertesuk over amtmand og herredsfoged.

Men er der da efter de bøder, herredsfogeden kom til at betale, grundlag for bøndernes snak om, at retten ikke var uvildig? Eller er der måske netop i den nærmest påfølgende tid sket et skred i de hævdundne retstilstande? Et par ting kunde tyde på, at både amtmand og herredsfoged har været på spil i så henseende.

I Åbenrå amtsregnskaber 1604 findes Niels Heldvads navn optegnet i bøderegistret sammen med mange andres, men hans navn er fremhævet med højere skrift! Det har åbenbart været amtmandens hensigt at henlede de gottorpske myndigheders opmærksomhed på denne præst, der ikke undså sig for at påtale uretten, når den løftede hovedet, og det ganske uanset, om det drejede sig om et rent kirkeligt anliggende, eller det var menigmands rettigheder, der blev trådt under fode.

8 skilling er alt, hvad Niels Heldvad måtte bøde for sin forseelse. Heller ikke efter den tids målestok var det nogen herregård. Men hvori består da hans forseelse? Ja, der står, at disse efterskrevne »sich auf dem Dinge vorsprochen!« I det følgende års amtsregnskab er der over samme rubrik — som da rummede helt andre navne — tilføjet: »und sind ungehorsam gewesen«. Oplysningen skal vel så forstås derhen, at Niels Heldvad (og med ham en del andre) har krænket rettens værdighed ved at have taget ordet i utide.

Men hvis det virkelig har forholdt sig således, som bøndernes klagemål til hertugen på Gottorp hævdede, nemlig at retten blev bøjet, er det naturligvis ikke så sært, at han ikke har kunnet tie. I så fald er det næppe alene hans ilterhed, der er løbet af med ham, men også en let forståelig krænket retsfølelse.

Denne bødestraf på 8 sk. er iøvrigt den eneste, Niels Heldvad os bekendt har måttet betale, og det til trods for hans højst bevæ-

gede livsbane, der bragte ham adskillige retssager på halsen. Og så er det jo endda usikkert, om det er med rette, han har måttet modtage denne i sig selv ubetydelige bødestraf.

Men der har nok været noget om det, når han i fortalen til fru *Thale Thott* i sin *Allmanach oc Practica* 1604 beklager sig over, at »han selv tidt og ofte noksom har forfaret, at ingen profet er agtet i sit fædreland«.

Han har i hvert fald hverken kunnet eller villet tie, når han følte, at uretten gik i svang, og derfor tav han heller ikke på tinge. Allerede nogle år før under sin kampagne mod de såkaldte »kornjøder« eller »kornorme« havde han givet dette tydeligt til kende. Lad os i det følgende høre, hvad det var for en sag.

Kampen mod »kornjøder« og »kornorme«

Fra midten af 1500-tallet havde en voldsom prisstigning taget fart i det sydlige og vestlige Europa, en følge af de rige tilførsler af sølv og andet ædelmetal fra det spanske Amerika. Lidt efter lidt kom det heraf følgende økonomiske tidehverv også til at gribe ind i menigmands tilværelse på vore breddegrader, idet det stadig stigende prisniveau snart blev til gavn for alle, der kunde udbyde varer til salg, men rigtignok også samtidig til ubodelig skade for alle de småkårsfolk, der nu måtte købe det nødvendige til livets opretholdelse i dyre domme, idet lønnen kun langsomt formåede at holde trit med den opadgående prisudvikling.

Niels Heldvad nævner i *Sylva Chronologica*, at dyrtiden — vel sagtens på grund af misvækst — var særlig alvorlig i årene 1599 til 1602. I disse år benyttede han derfor enhver lejlighed til at tordne løs mod »de store tyve og kornorme, som river Guds gaver til sig, som om det var deres ejendom, og derved ødelægger og fordærver folk til bitter armød«. Allerede to år før — det må være 1598 — havde han i sin *Practica* »givet melding herom og pådraget sig mange onde menneskers og gnieres ugunst og fjendskab, men Gud vil engang omvende dem«, hedder det i *Prognosticon* 1600, som han fremhævede, at han havde skrevet »fædrelandet til forbedring, til formaning og til trøst«.

Nu er det så heldigt, at der i Odense Katedralskoles bibliotek

er bevaret et enkelt eksemplar af hans *Practica* 1598, og vi er derfor i stand til at referere indholdet af hans angreb på den tids kornspekulanter. Selv en hurtig gennemlæsning vil afsløre, at han i dette angreb har præsteret noget af det voldsomste, vi har fra hans pen. Det hedder således: »Gud ser, hvor ubarmhjertigt de forbandede, ugudelige og tyranniske mammonister, hin rige frådserers staldbrødre, handler med deres gaver og med jordens afgrøde. Når han giver dem i overflod, da driver de den allerugudeligste jødiske åger dermed, så at det var billigt, om de med almuens forbandelse blev fordømt og bortkastet til helvede. Dette er nemlig deres kunst: Kommer en fattig bonde til dem og begærer i sin nød og trang en daler til låns, da må han straks uden al nåde og barmhjertighed udlove 1 ørtug rug eller byg derfor til mikkelsdag. Omendskønt han byder firedobbelt rente, hjælper det ham intet. De svarer ovenikøbet bespotteligt: Jeg tager ikke rente, thi præsterne har forbudt det, men betænker ikke, at hver ørtug rug almindeligvis ved mikkelsdags tider gælder to daler, og hvad synd det er at udbytte sin næste«.

Videre fortæller han om grunden til deres ønske om kun at ville modtage naturalier: »Disse kornkræmmere gemmer det til en dyrere tid, således som vi har set det forgangen år, og sælger da den fattige hver ørtug igen alene for 5, således som det almindeligvis sker, men også for 7, 8 eller 10 mark lybsk, hvorover mangan en er gået fra hus og hjem, siden disse helvedesbrande har fået overhånd«.

»Kan det ikke kaldes at tage de fattige brødet ud af munden? Hedder det ikke at udsuge fattigdommen? at martre, kvæle og lade sin næste sulte ihjel? Hedder det ikke at stjæle, og kan de ikke kaldes åbenbare tyve? Hedder det ikke at glemme al kristelig kærlighed? Hedder det ikke at have et forstokket, djævelsk hjerte og ikke et menneskehjerte? Og alligevel må man tilbede og påkalde disse kornherrer, takke og tage hatten af for deres redelige købmandsskab og kalde dem nådige herrer. Sikke tider vi lever i! Hvor er verdens ubarmhjertighed dog stor! Hvad kan sol og måne, ja alle himmelens stjerner, andet end forvandles, formørkes, ryste og bæve over denne verdens ugudelighed!«

m a m m o n i s t e r : Mammons-dyrkere.

»Jeg mener, at dersom Gud selv med sin elskelige søn Jesus Kristus stod og græd blodige tårer for disse kornågrere, blev det vel agtet en tid, og han vilde sætte 1 ørtug rug til 1 daler. Det gøres derfor højlig og storlig behov, at de, som har det åndelige sværd engang vågner op og opløfter deres stemme som en tordenlyd (Esekiel 33) og straffer dette ugudelige selskab. Ja, øvrigheden burde ikke lade sådant foregå ustraffet, men beskytte og beskærme deres arme undersåtter fra en sådan overmagt og besværing. Thi guddomsrøsten råber fra det himmelske: Vær barmhjertig!«

»Og du kornorm, kornrotte, kornravn, kornrakker, hvem du end er, hin rige frådserers staldbroder, vær ikke som heste og mulæsler, som er uforstandige, som man skal lægge tømme i munden (Salme 32), men bliv klog og forstandig (Ordsprogene 19 og 23). Din hånd skal ikke være opladt til altid at tage. Lad den fattige ikke lide nød og vær ikke hård mod den nødstedte. Foragt ikke den hungrige og bedrøv ikke den nødstedte i hans fattigdom. Vold ikke bedrøvede hjerter mere sorg og forhold ikke den nødstedte dine gaver (Syrach 4). Kristus formaner: Vogt jer, at jeres hjerter ikke besværes med frådseri og drukkenskab og med næringssorger, så hin dag hastigt skal komme over jer som en snare, over alle dem, som bor på jorden (Lukas 21). Hav ikke verden kær eller det, som er i verden, thi alt det, der er i verden, som er kødets lyst og øjnenes lyst og et hovmodigt levned, det er ikke af Faderen, men af verden, og verden skal forgå med alle dens lyster (1. Johs. 2). Så vær nu altid vågne og bed, at I kunde være værdige til at undfly alt dette, som skal ske, og til at stå for Meneskesønnen (Lukas 21)«.

Det er værd at lægge mærke til, hvorledes Niels Heldvad betoner sin forpligtelse til som gejstlig at varetage en vogtergerning i folket, idet han jo tydeligt nok begynder med at citere Esekiel 33, hvor de alvorlige ord om profetens ansvar for de mennesker, der er ham betroet, findes. Det er hævet over enhver tvivl, at det for Niels Heldvad har været ramme alvor, når det på det citerede sted i *Gammel Testamente* hedder, at »den gudløses blod vil blive krævet af profetens hånd, når han dør uden at være blevet advaret«. Det har ikke været lyst til at tage ordet både tidligt og silde, endsiges trang til kværanteri, der har fået ham til at ud-

sætte sig for fare ved at skrive den slags. Men det er sket ud fra en urokelig overbevisning om, at han som skribent har fået et særligt pund betroet, som det var hans pligt at forvalte.

Men man behøver ikke at være profet for at tænke sig til, hvorledes stemningen imod ham har været hos dem, som han så åbenlyst hentydede til i sin voldsomme anklage. Fra nu af måtte han gøre regning på en række bitre fjender, som vilde være mere end villige til at fare over ham, såsnart der blot bød sig en lejlighed dertil og det uden smålig hensyntagen til, hvad der var ret og uret. Siden han i 1597 sad og skrev dette angreb, har hans liv da også formet sig som et eneste stort og sammenhængende menneskeligt drama.

Hans angreb på kornopkøberne og -spekulanterne gav ret omgående resultat, idet øvrigheden følte sig tvunget til at gribe ind over for denne form for ågervirksomhed.

I god overensstemmelse med Heldvads oplysninger i kalenderen for 1598, som naturligvis er blevet udarbejdet i 1597, har Åbenrå amtsregnskaber 1597 en række navne opført i bøderegi-
stret »ihrer unbilligen und unchristlichen Judenwucherei halber«:

<i>Bundi Nielsen</i> , Hjordkær:	206	mark	4	skilling	i	bøde
<i>Hans Kallisen</i> , Årslev:	61	»	14	»	»	»
<i>Nis Jessen</i> , Hjordkær:	20	»	10	»	»	»
<i>Nis Laurenzen</i> , Mjøs:	24	»	12	»	»	»

De ovenstående navne er ganske ukendte for eftertiden, men det slår næppe meget fejl, at der egentlig også burde have været en række os særdeles velkendte navne med i dette selskab. I sin *Practica* 1603 sætter Niels Heldvad ret utilsløret kornspekulanterne i forbindelse med sine personlige avindsmænd. Han siger nemlig her blandt andet: »Den lede Satan har for år tilbage anrettet et nyt kollegium og jødeskole her til lands, hvoraf der opstod en ny art kættere, som ikke længere vilde sætte deres penge på rente, således som det tilforn var skik og brug, men [på grund af pengenes stadig synkende værdi] begyndte et kornåger, hvormed de altid kunde vinde een daler oven på den anden. Det brugte de så længe, at mangan en ærlig mand derover blev drevet til tiggerstaven, hvorfor jeg oprørtes af kristelig medlidenhed og åbenbarede deres handel i min *Practica*, som udsendtes for fire

år siden [1598], så at min nådige fyrste og herre som en højlovet, kristelig regent afskaffede dette ugudelige og ukristelige købmandsskab hos mange på denne egn og tog samme kornjøder i tilbørlig straf. Gud forlene hans fyrstelige nåde med et sundt og langt levned! Men jeg har siden den tid fået at føle, hvorledes dette ugudelige selskab er stemt imod mig, skønt jeg lidet eller intet agter det og ikke frygter deres trusel!«

Nej, han mente ikke, at han behøvede at frygte for sine fjender. Han havde blot gjort, hvad ret var, og havde tilmed grund til at antage, at man var ham gunstigt bevågen på allerhøjeste sted. Efter hans tilskyndelse var regeringen jo skredet ind imod kornspekulanterne og havde dømt dem. Endvidere havde bondetoget til Gottorp i 1603 ført til, at der var blevet ryddet op i amtmandskamarillaen i Åbenrå amt, og endelig var herredsfoged *Bertram Jensen* blevet straffet på tinge for sine løgnagtige beskyldninger imod ham. Sidst, men ikke mindst, var den calviniserende tendens ved hoffet på Gottorp tilsyneladende blevet bragt til standsning. Der blæste en mildere vind, og Niels Heldvad havde derfor nu grund til at tro, at den lutherske rettroenhed var sikret i tiden fremover.

Vi finder det da ikke underligt, at han har tilegnet landets fyrste, hertug *Johann Adolf*, sit næste værk uden for det sædvanlige almanakarbejde, nemlig *Kurtze vnd einfältige Beschreibung der Alten vnd weitberümbten Stadt Schlesswig*, der udkom 1603. I dedikationsskrivelsen finder han rig anledning til at give luft for sine kirkelige synspunkter. Det er bl. a. her, at han — som tidligere anført — fortæller, hvorledes vore forfædre fra pavedømmets dage må være gået evigt fortabt, dersom det skulde være rigtigt, at kun slægten »efter *Luthers* renselse af religionen var at anse for rette kristne og arvinger til det evige liv«. Ufortrødent benytter han da også i dette skrift enhver tænkelig lejlighed til at prise den gamle gudstjenesteliturgis skønhed.

Selv om en sådan forherligelse af middelalderkirken må have været alt andet end tiltalende for den unge fyrste med de calvinistiske tendenser, belønnedes forfatteren dog alligevel for den ærefulde dedikation, idet han den 23. august 1604 fik udstedt et ekspektancebrev for sine børn på præsteembedet i Hellevad og

Egvad. Det hedder heri, at en af hans sønner eller evtl. en datters mand skal have embedet efter ham, dog med det forbehold, at hans hustru ved et nyt ægteskab skulde have ret til at sørge for en efterfølger til ham.

Således begunstiget af landets fyrste har han ment at kunne se fremtiden i møde med fortrøstning. Det er uden tvivl på denne baggrund, at hans frejdige »Symbolum« skal ses, der fra nu af troligt følger ham gennem hele hans forfatterskab, snart på dansk og tysk, snart på latin. På tysk forekommer det første gang på bagsiden af hans *Beschreibung der Stadt Schlesswig* fra 1603 og på dansk i *Practica* 1604. I de tre sprog har det følgende ordlyd:

»Frisch auff in Unlust und Lachen,
wann der Teuffel zornig ist«.
»Frid met sorrig oc lyst met graad,
Vredis Sathan, lee du, det er mit raad«.
»Optima sub tristi concepta dolore voluptas,
Ridendum, Sathanas si quando irascitur atrox«.

Hans »Symbolum«: Den latinske gengivelse har han fået sat i form af den laurbærkronede digter *Matthæus Zuber*.

Efter flugten fra Hellevad har han i *Coronula Rosea* offentliggjort et digt på 35 vers, der handler om hans egen skæbne. I vers 2 har han fundet plads til sit symbolum:

*Naar jeg forfølges foruden skel
I Hiertet glædis jeg ligevel
Paa Guds forsuar alleene:
Naar Satan er vred, da monn' jeg lee,
Huo kand mig det formeene?*

Til sidst lader han trods sin ublide skæbne en for ham såre karakteristisk frejdighed komme til orde i vers 34:

*Holt stille, raab icke for høyt i Skow
Den Helduaderus leffver endnu
En løgner foer der aff ilde;
Huad hand haffd' ham tilforne spaad
Bekom hand ey for silde.*

I *Armamentarium Davidicum* har han ladet digtet genoptrykke, idet han dog her har udeladt de to sidste vers, altså også det ovenfor anførte.

Fortsat fjendskab

Men Niels Heldvad tog storligen fejl, hvis han troede, at han nu kunde se fremtiden i møde i ro og tillid til, hvad den måtte have i sit skød. Hans fjender hvilede ikke, og snart skulde der derfor lyde mindre fortrøstningsfulde ord fra hans pennefjer. Da han i midsommeren 1607 sad og nedskrev forordet til det følgende års *Prognosticon* og heri henvendte sig til sine »kære brødre i Kristus«, provsterne og præsterne i Sundeved, på Als og Ærø, tilkendegav han indledningsvis, at han ikke har villet indstille sit arbejde med kalenderskriveriet, der nu havde stået på i samfulde sytten år, skønt han havde måttet døje både »kors og forfølgelse af overmåde gudløse, hovmodige, vilkårlige, trodsige og lumske fjender i sit eget sogn og hos sine foresatte!«

Hvem kan han have tænkt på med denne udtalelse? Mon det ikke er konturerne af treklangen: mølleren på Helleved vandmølle — herredsfogeden i Bedsted — amtmanden på Brundlund, der skimtes bag disse ord?

På vandmøllen har han i hvert fald næppe haft venner blandt dens skiftende ejere. Nok var *Marquart Hansen* omkommet for morderhånd i 1597, men hans gamle fader, *Hans Holdensen*, levede endnu en tid efter sønnens død i bedste velgående, og i 1604 indgik hans enke, herredsfogedens søster, et nyt ægteskab med *Jes Iuersen*. Denne sidste blev ikke den mindst fremtrædende blandt sognepræstens modstandere.

Om herredsfoged *Bertram Jensens* fjendskab mod Niels Heldvad har vi allerede hørt. Amtmand *Frederik Ahlefeldt* var derimod gledet ud af sagaen, da Heldvaderus fæstnede sine beklagelser til papiret, idet han i 1605 havde måttet forlade amtmandsgerningen på Brundlund — vist nok som følge af de ret graverende beskyldninger, befolkningen rettede mod ham. Netop nu i 1607 var han afgang ved døden.

Men den gode Niels Heldvad har næppe kunnet læse udi stjernerne, at en langt farligere konstellation snart skulde samle sig imod ham!

Intetanende herom gengiver han imidlertid for sine læsere et par træk af den hellige *Athanasius'* historie. Denne gamle bisp

A t h a n a s i u s levede fra 297—373.

var ikke for intet Niels Heldvads store forbillede, hans ideal af en sand Guds præst, thi han havde jo ikke alene været rettroenhedens forsvarer i oldkirkens dage, men også været en mand, der ganske frygtløst og uden tanker på fare for personlig overlast havde påtalt enhver uret over for øvrigheden.

Det er karakteristisk, at Niels Heldvad især føler sig kaldet til at omtale de eksempler på uskyldig forfølgelse, som den gamle bisp kom ud for. Han serverer derfor for læserne en udførlig beretning om, hvorledes *Athanasius* blev beskyldt for at have afhugget en mands arm for at kunne drive trolddom med den. Hans modstandere havde ovenikøbet til støtte for deres påstand fremskaffet en arm fra et lig, men da den formodet armløse selv viste sig for retten med sin arm i god behold, blev deres onde anslag tilintetgjort. De havde heller ikke større held med en anden ondsindet beskyldning, der gik ud på, at *Athanasius* skulde have voldtaget en kvinde, som havde givet ham herberge. Men da det formodede offer for denne ugerning var ude af stand til at udpege ham i forsamlingen, faldt også dette djævelske anslag til jorden. Vi aner i denne forbindelse noget om, hvorfor Niels Heldvad på et ret tidligt tidspunkt lod sig udstede en vandelsattest af sin provst og sine sognefolk. Han har naturligvis haft den gamle biskops skæbne i tankerne!

Men tilbage til *Athanasius'* historie. Hvorledes gik det ham efter de soleklare beviser på hans uskyldighed? Retten dømte ham alligevel og det på trods af alle love! Thi det var slet ingen rigtig domstol, men kun en kreds af mænd, der vilde ham til livs. Ene og alene en kejserlig repræsentants hastige indgriben reddede den uskyldige! Enhver vil på grundlag af det allerede anførte om Niels Heldvads skæbne i disse år nemt kunne gennemskue, at historien om bisp *Athanasius* ord til andet er lagt tilrette for at fortælle forfatterens egne oplevelser under hans kamp mod øvrighedens lokale repræsentanter på Åbenrå-egnen.

Og det har ligget ham på sinde at rense sig over for samtidens mange sladderhistorier. Thi naturligvis har han været udsat for al mulig ondsindet snak, og der er blevet tillagt ham en række motiver og skudt ham ting i skoene, som han personligt har været ganske uvidende om. Det var derfor ikke ubegrundet, når han netop i dette *Prognosticon* lod den just nævnte vandelsattest

aftrykke, som han havde fået provsten og »sognemændene« til at udstede. Den lyder som følger: »Vi etc. bekender, at Helduaderus indtil denne dag og time har vist sig ustraffet for os, at han har prædiket Guds ord flittigt for os, forrettet sakramenterne i overensstemmelse med Kristi indstiftelsesord, passet sit embede flittigt uden forsømmelse og uden at være til forargelse, har altid omgåedes sin ærlige, tugtige hustru, sine børn og sit tyende, som det sømmer sig en ærlig og kristelig ægtemand og har ikke drevet nogen uærlig eller utugtig vandel, ikke fornærmet nogen på en utilbørlig måde, selv ikke det mindste barn, ikke anrettet mytteri, kiv, klammeri eller anden »unytte« i eller uden for ærligt lag eller selskaber. Alt i alt har han altid forholdt sig på en sådan måde, at vi kan takke ham for al ære, kærlighed og andet godt etc.« En sådan erklæring kan vel for et moderne indstillet øre lyde noget søgt, og hans første levnedsskildrer i nyere tid, *H. F. Rørdam*, mener, at den kunde tyde på, at sagtmodighed og sindighed ikke just altid har udmærket Heldvaderus.

Man gør dog vel i at betragte forholdene ud fra hans eget syn, og man vil da komme til at indrømme, at med den tids retspraksis har han måttet være belavet på lidt af hvert. Det har i hvert fald været klogt at sikre sig på forhånd, forsåvidt det da lod sig gøre! Thi han skriver nok atter ud fra erfaringen, når det i *Prognosticon* 1608 (i tilknytning til Johannes' Åbenbaringsbog 7. kap. og Filippenserbrevets 1. kap.) hedder, henvendt til hans kaldsfæller i Sundeved, på Als og Ærø: »Fromme præster må lide, deres ulykke er der hver morgen, dagligt plages de, onde dage har de mange af, enhver af deres livs dage har sin særlige plage. Thi de, som står for tronen og for lammet Kristus og tjener i hans tempel nat og dag, de er kommet ud af den store trængsel og har gjort deres klæder hvide i Lammets blod«.

»Judas«

Den før omtalte episode med knægten, der beskyldte nogle kvinder for trolddom og hekseri, giver os et ejendommeligt indblik i den sjælsråhed, som har præget adskillige af Niels Heldvads samtidige. Ganske uanfægtet af den fare, som de stakkels kvin-

der var blevet udsat for, havde denne fyr fremsat sine graverende beskyldninger.

Men det skulde snart vise sig, at der var andre af Niels Heldvads sognebørn, som var af en lignende støbning og besat af samme dæmoniske ånd. Han har så sandelig haft sine gode grunde, når han i sit *Prognosticon* 1608 udbryder: »Evige Gud, hvad har jeg dog ikke hidindtil måttet døje, lide og udstå af ond bagtale og forfølgelse! Hvor har dog løgnens ånd og bagvaskerdjævelen gjort mig megen bekymring og græmmelse! Som jeg jo da også har *min Judas* her hos mig, der går mine fjenders ærinde og ofte lumskeligt har efterstræbt mig og udspreedt allehånde onde rygter om mig«.

Denne »Judas« var sognedegnen i Hellevad, *Jep Petersen*, et sjældent ryggesløst menneske, løgnagtig og ondsindet som få. »En fortvivlet og forbandet skælm og æretyv«, kalder Heldvaderus ham, ja, i en omtale i *Historiarum Sacrarum Encolpodon* af den faldne apostel *Judas Iskariot* har han måske endda givet efterverdenen et portræt af sin onskabsfulde degn: »Han var en mager, tør, gusten og forsulten røds-kægget skalk, der gerne lo, når det gik ilde til!«

Første gang, *Jep Petersen* gjorde sit navn kendt for en større offentlighed, var omkring 1606, da han stod tiltalt for at have forfattet et ærerørigt smædeskrift (»ein schmedurstiges Passquill«) mod herredsfogeden i Slogs herred, *Nis Hansen*, en sønnesøn af den navnkundige *Nis Henriksen* fra Hajstrupgård (se side 27). Hvad det omtalte skandskrift har handlet om, ved vi ikke, men det havde til følge, at degnen blev fradømt sit embede.

Hvorledes sagen videre har udviklet sig, lader sig heller ikke mere oplyse. Blot står det fast, at han fra nu af vendte al had og ondskab imod sin hidtidige sognepræst. Han rejste en ny ondsindet beskyldning, vel sagtens for at dække over sin egen ugerning, idet han hævdede, at Niels Heldvad skulde have talt ilde om amtmand *Otto von Qualen*, der var kommet til Åbenrå i 1606, hvor han beklædte embedet som amtmand, indtil han atter forlod byen i 1609.

De nærmere omstændigheder ved denne sag er det heller ikke mere muligt at få rede på. Det eneste, vi ved, er, at degnen under sagens behandling på tinge ikke undså sig for offentligt at be-

skylde Niels Heldvad for at være »en skælm, tyv, løgner og forræder«. Da Hellevad og Egvad hørte til Sønder Rangstrup herred, er sagen naturligvis blevet behandlet på dette herredsting, og her var præstens svorne fjende, herredsfoged *Bertram Jensen*, den indflydelsesrigeste personlighed.

Men så længe lov og ret var til, behøvede Niels Heldvad ikke at lade sig sige sådant noget på. Han indankede derfor omgående sin sag for hertugen, mens døgneren, der nu anede uråd, fik travlt med at unddrage sig ansvaret for sin ubeherskede opførsel, idet han skyndsomst flygtede bort fra de gottorpske landsdele. Ved en hertugelig domsafsigelse af 14. december 1607 lykkedes det af den grund kun Niels Heldvad at opnå, at han og amtmand *Otto von Qualen* fik ret til at lade den ondsindede bagvasker fængsle, dersom han atter skulde vove sig ind på gottorperhertugens enemærker. Skete det, skulde klagen over ham påkendes af retten, således at han kunde blive dømt efter lands lov og ret.

Dermed skulde denne sag forsåvidt have været ude af verden, om ikke begivenhederne samtidig havde taget en for Niels Heldvad højst betænkelig vending.

Sammenstødet med Johann von Wouwern

Det kryptocalvinske fremstød, som Niels Heldvad i årene op imod århundredskiftet så uforfærdet havde været med til at dæmme op for i skrift og i tale, og som man vel havde haft grund til at formode var bremset for stedse, blev efter ca. 1605 efterfulgt af en langt mere åbenlys kampagne med det formål at calvinisere den gottorpske landskirke.

Det er atter generalprovst *Jacob Fabricius'* optegnelser, der tillader os at følge udviklingen på allernærmeste hold. Lakonisk kortfattet hedder det her: »Anno 1605 fingen die sachen an, je lenger je schwieriger zu werden!« Man aner i et glimt de tanker og følelser, der har rørt sig hos denne brave, gennemhæderlige kirkeleder, da han fæstnede disse ord til papiret.

For Niels Heldvad blev stillingen imidlertid først alvorlig efter 1607. I dette år var der nemlig dukket en ny stjerne op på det gottorpske firmament, og dermed havde der dannet sig en kon-

stellation, hvis farlighed stjernekyggen i Hellevad først rigtig fik øje for, da det var for sent. En skønånd og humanist var i dette år blevet ansat som hofråd på Gottorp, en mand, hvem det i løbet af forbavsende kort tid lykkedes at få en betydelig indflydelse ved hertughoffet og ikke mindst hos selve hertugen, hvis fortrolige han snart blev. Hans navn var *Johann von Wouvern*.

Den nye hofråds vugge havde stået i Hamburg, hvor han var født i 1574 som søn af en indvandret flamlænder, der for sin lutherske tros skyld havde måttet forlade de dengang spanske Nederlande. I sin ungdom havde han studeret ved både Marburg og Leiden universiteter og ydermere udvidet sin horisont ved flerårige rejser til Frankrig og Italien. Ved hjemkomsten til sin fødeby havde han udsendt en række filologiske arbejder, men hans egentlige mål var en politisk karriere, som det da også efter en del omflakken lykkedes ham at opnå med ansættelsen hos hertug *Johann Adolf*.

Oprindeligt havde det vel blot været meningen, at han skulde varetage finanserne, men man har hurtigt opdaget, at han kunde overkomme mere end det. Han var den typiske stræber, der uden skelen til ret og uret i forholdet til sine medmennesker albuede sig frem til stadig nye positioner. Snart så man ham derfor som et af hertugens fremmeligste redskaber ved gennemførelsen af den calviniserende kirkepolitik.

Personligt var han vel nærmest religiøst indifferent. Dog kan man roligt gå ud fra, at han ikke har følt sig tiltalt af den lutherske ortodoksi. Netop i sin mangel af dybere kristelig forståelse har han ønsket at optræde som »liberal« i religiøs henseende. Som vi har set, indeholdt calvinismen visse elementer, som en humanistisk rationalist kunde føle sig tiltrukket af, og han har derfor, skønt selv luthersk opdraget, uden større skruper kunnet gå ind for sin hertugs ønsker om afskaffelse af formentlige papistiske rudimenter inden for den gottorpske landskirke, såsom billedprydede altertavler, præsternes messedragt, samt ændring af visse gudstjenesteceremonier. Men han har gjort det i embeds medfør og ikke ud fra dybereliggende personlige motiver. Han savnede netop forståelse for den slags. Han var selv den intellektuelle tvivler.

Efter det ovenfor anførte har han næppe været en mand med

mange venner. Man kan da vist også roligt fastslå, at han som embedsmand har været yderst ilde lidt, og det var derfor først og fremmest ham, der i samtiden med rette eller urette fik skyld for at være ophavsmanden til de mindst populære af regeringens foranstaltninger. Litteraturhistorikeren *Johannes Moller* er nok den i eftertiden, der har givet ham den mest rammende karakteristik, når det i *Cimbria Literata* hedder: »Han var den lærdeste mand i hertugdømmerne i sin tid, stor i sine fortrin og stor i sine fejl«.

Niels Heldvad har rimeligvis først i løbet af året 1608 haft lejlighed til at stifte nærmere bekendtskab med denne den gottorpske regerings nye altformående mand. Ifølge nogle udgiftsposter i *Johann von Wouwerns* efterladte papirer er vi nemlig i stand til at konstatere, at han har opholdt sig i Åbenrå og Tønder i november måned i dette år, og rygtet vil ovenikøbet vide, at han skal have følt sig overmåde meget tiltrukket af den idylliske egn omkring Åbenrå. *Caspar Danckwerth*, der som forfatter til *Newe Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein* (1652) almindeligvis anses for at være særdeles velunderrettet, mener således at vide, at »den hos de lærde berømte og i de gamle forfattere velbevandrede *Johs. Wowerius*« skal have været besluttet på at vælge Åbenrå til sit »Pausilypsum oder Sorgentrost wegen Lustbarkeit dieses Ortes«. Han har med andre ord kunnet tænke sig at tilbringe sin alderdoms dage i den nordslesvigske fjordby i stille omgang med lærde materier.

Ved *Otto von Qualens* tilbagetræden som amtmand havde *Johann von Wouwern* overtaget tilsynet med Åbenrå amt, men det har ikke været til alles tilfredshed. På landdagen i Flensborg i 1610 rejste man derfor krav om, at ingen udlændinge måtte ansættes som amtmænd.

Hvorom alting er, så er det meget vel tænkeligt, at han under sin rejse til Åbenrå også har ønsket at stifte bekendtskab med den navnkundige præst i Hellevad. Det står i hvert fald fast, at han opfordrede Niels Heldvad til at udarbejde sig et horoskop, således som det var mode for så mange i samtiden, selv om de ikke af den grund behøvede at fæste synderlig lid til resultatet.

Det er muligt, at det ved den lejlighed er kommet til en religiøs

drøftelse mellem de to, og at Niels Heldvad har været ret skarp, da han sporede calvinistiske tendenser hos den fornemme herre. Mange år senere skriver han i hvert fald følgende, som nok kunde tyde på noget sådant: »Af mig begærede en huguenottisk sofist og lucianist for nogle år siden, at jeg vilde af horoskop og hans nativitet sige ham, om han var prædestineret til salighed eller til fordømmelsen, hvorom han var meget tvivlrådig. Men jeg svarede ham: »Wer an Christum gleubt, der ist aussversehen; aber wer Gott und sein Wort nicht gleubt oder gleuben wil, der hat es selbst versehen«. Dermed hug han bort!«

Efter en sådan diskussion kunde man ikke vente, at Niels Heldvads følelser for den gottorpske hofråd har været synderligt varme. En kendsgerning er det i al fald, at det attråede horoskop eller nativitet ikke faldt ud til *Johann von Wouwerns* tilfredshed. Han følte sig tværtimod dybt krænket over den form, dets forfatter havde givet det.

Niels Heldvad ønskede nemlig at drive mission ved hjælp af sine horoskoper. Hans astrologiske kundskaber skulde netop udnyttes i prædikeembedets tjeneste. På et langt senere tidspunkt har han udtalt sig i den retning, idet det i *Prognosticon* 1625 hedder: »En astrolog kan stille et menneskes nativitet rigtigt og så klart, som kunde han se det ind i hjertet, når han blot har og ved året, måneden, dagen, timen og tiden, på hvilken samme menneske er født. Hvilket gavner så meget, at et menneske kan få at vide sin complexion, sit temperament og sine inclinationes, hvilket kan hjælpe meget ved børnenes optugtelse. Thi når fromme forældre ved sådant, kan de holde dem til at lære de ting, hvortil naturen vil hjælpe dem. Er børnene tilbøjelige til udyd, da kan forældrene tvinge og vænne dem betids fra det onde og ikke give dem for frie tøjler. Forældrene bør heller ikke tvinge deres børn til at lære det, som naturen ikke vil tilstede. De, som er komne til skels år og alder, kan spejle sig i deres nativitet og tage sig i

huguenottisk sofist: calvinist, for hvem det forstandsmæssige var hovedsagen. Siden Sokrates' tid havde sofisterne i det gamle Hellas haft et dårligt ry.

lucianist: se fodnote side 65.

prædestineret: forudbestemt; læren om forudbestemmelsen spillede en fremtrædende rolle i Calvins teologi.

vare for at gøre ting, som kan skade dem på deres sundhed, næring, bjæring, gode rygte og navn. Og bede Gud, at han vil afvende det onde og fremme det gode!«

Eftersom Niels Heldvad allerede under samtalen med den mægtige hofråd havde sporet calvinistiske synspunkter hos ham, har han nok benyttet sit horoskop og nativitet til så kraftigt som muligt at advare ham mod at fortsætte ad denne fortabelsens vej. Men *Johann von Wouwern* havde ikke i sinde at lade sig formane af den gode Heldvaderus. Han opfattede tværtimod det tilsendte horoskop som en blodig fornærmelse og skal derfor, ifølge Niels Heldvads egen fremstilling, ved modtagelsen af det have udtalt: »Der Helduaderus hat mir eine Nativität gestellet, ich wil ihm wieder eine andere stellen!« Efter den almindeligt udbredte opfattelse skal det wouwernske »horoskop« for den gode Heldvaderus have haft følgende ordlyd: »Der Teufel soll ihn holen!« »Denne djævel agerede han selv«, siger *Erik Pontoppidan*, hos hvem vendingen er overleveret.

Noget lignende har den gottorpske hofråd nok også sagt. Niels Heldvad fortæller nemlig i sit trøsteskrift fra 1616, *Coronula Rosea*, hvorledes profeten *Mika* var blevet lagt for had af kong *Akab*, fordi han ikke havde spået kongen noget godt, hvorefter han pludselig udbryder: »Der Teufel fare den Pfaffen ins Leib!« Det er nok troligt, at han her har tænkt på sammenstødet med *von Wouwern*.

Første flugt fra Hellevad

Det skulde snart vise sig, at *Johann von Wouwern* var en herre, der ikke var til at spøge med. Hans sårede forfængelighed krævede hævn, og han satte nu hele sin indflydelse ind på at få den. Det kunde så meget lettere lade sig gøre, som hertugens verdslige råder siden 1607 skulde varetage den gottorpske landskirkes konsistoriesager, altså tydeligt nok en kraftig beskæring af generalprovst *Fabricius'* indflydelse. Det var derfor muligt for *Johann von Wouwern* at få Niels Heldvad afskediget ad administrativ vej, og det var da også denne fremgangsmåde, der blev fulgt.

I begyndelsen af vinteren 1608 blev det Heldvaderus klart, at

han ved sin dristige handlemåde havde skaffet sig en fjende, som havde både magt og vilje til at komme ham til livs. Endnu mens julens budskab om fred på jorden lød ud over hans vinterklædte sogn, modtog han et hertugeligt opsigelsesbrev, hvori det råt og usminket blev ham meddelt, at han med omgående varsel var afskediget fra sin præstegerning ved Hellevad og Egvad kirker. Man behøver ikke megen fantasi for at forestille sig, hvilket hårdt slag der hermed havde ramt både ham og hans familie. Uden forhør eller forsvar, udelukkende som han selv siger: »Instinctu Calvinistarum et duri principis ira« — som følge af calvinisternes tilskyndelse og en hård fyrstes vrede! — havde han måttet forlade sin præstegård, det sted, hvortil hele hans liv, bortset fra studieårene, havde været knyttet.

Hvor skulde han nu tage hen med sine kære? Det gottorpske Slesvig bød ham ikke mere et sikkert hjemsted. Intet var derfor naturligare end skyndsomst at tage af sted nordpå ud af sit fødesogn, hvor han straks i nabosognet Agerskov befandt sig på kongelig grund. Derfra gik hans vej til Haderslev, hvor *Gert Rantzau*, en søn af hans gamle, forlængst afdøde velynder, var amtmand samtidig med, at han beklædte det ansete embede som statholder over de kongelige dele af hertugdømmerne.

Der kan ikke være tvivl om, at Niels Heldvad har regnet med at få bistand hos netop denne mægtige mand i sin strid med de ledende på Gottorp. Det er rimeligt at antage, at en sådan hjælp også er blevet ham til del, thi han havde allerede tidligere haft forbindelse med *Gert Rantzau* og hans hustru *Thale Thott*, idet han — som allerede nævnt — havde tilegnet dem begge *Allmanach oc Practica* 1604, ham den tyske udgave og hende den tilsvarende danske (som nu er den eneste, der er bevaret). Forbindelsen lader sig ovenikøbet datere endnu længere tilbage, idet han allerede i 1597 havde dediceret et skrift til *Gert Rantzau*, nemlig intet mindre end kampskriftet mod calvinismen, *Eleusinia Sacra*. Han omtaler heri *Gert Rantzau* som sin »meget tilforladende, gunstige, gode ven og befordre«.

Han fandt da også god modtagelse på Hansborg og fik ovenikøbet anvist bolig på selve »Slotsgrunden«. Statholderens unge »håndskriver«, *Niels Michelsen*, sørgede på det bedste for den landflygtige og hans pårørende. »Altid har jeg befundet jeres

trofaste, retsindige og gode hjertelag mod mig og mine«, skriver han endnu som gammel mand i sit forord til 2. del af *Morsus Diaboli* fra 1629. På den tid sad *Niels Michelsen* som »borger og brygger« i København, gift med *Dorothea Pedersdatter*. Forinden havde han været nogle år i kongelig tjeneste.

Niels Heldvad benyttede sig af lejligheden til også at mindes denne mands fader, *Michel Hansen*, der havde været ejer af den ene af de to Rømet-gårde i Toftlund sogn. »Han var en af de allerfornemste bønder i Nørre Rangstrup herred, var altid min besynderligste, trofaste, gode ven udi vores fædreland«.

Som Niels Heldvad rigtigt bemærker i sin fremstilling af begivenhedernes forløb, havde *Johann von Wouwerns* fremgangsmåde vakt stor forundring overalt både i ind- og udland, altså både inden for den gottorpske hertugs lande og i de kongelige dele af hertugdømmerne. Folk spurgte efter årsagen til denne hurtige afskedigelse. Niels Heldvad har vel selv ønsket at give svaret ved at besørge en ny udgave af *Elevsinia Sacra*, der i løbet af 1610 kunde udsendes på tryk.

Men også fra gottorpsk side har man ønsket at fremskaffe en forklaring. Folk skulde dog nødig tro, at der skete brud på retten i hertugens land. Gamle historier måtte derfor graves op, og gamle fjender manes frem. Der var for det første den gamle historie med klokketårnet på Hellevad kirkegård, der var nedbrændt i 1598, fordi, som Niels Heldvad påstod, degnen havde været uforsigtig med en lygte. Denne havde dog straks fra første færd haft den frækhed at hævde, at det slet ikke var ham, men tværtimod præsten, som havde været ophavsmand til denne ildløs, idet han skulde have været i færd med at ryge nogle alliker eller duer ud af tårnet.

Mærkeligt nok synes degnens påstand at have vundet en del tiltro i samtiden. Folk kunde jo på daværende tidspunkt heller ikke ane noget om, hvilken fræk og ryggesløs bagvasker han var, denne degn, mens derimod Heldvaderus på grund af sine mange åbenmundede skrifter forlængst var i folkemunde. Hele to samtidige kilder beskylder derfor præsten for at have været ophavsmanden. I kirkebogen for Åstrup sogn ved Haderslev hedder det: »N. Heldeuaderus fanger alicker y sin ene kircke«, og i flensborgeren *Reinhusens* annaler finder man denne notits: »18. Okt.

brende H. Nicolai Heldewaderi Kerckentorn af dorch Duven-smökent«. Men som nævnt nægtede Niels Heldvad sig skyl-dig, og endnu i sit sidste leveår har han blandt alle sine mange trængsler omtalt, hvorledes man havde »opdigtet og sagt ham en snak på, at han skulde have afbrændt et kirketårn i landet Hol-sten og dermed forbrudt sit præstekald, hvilken gerning intet ær-ligt menneske skal bevise mig sket at være«.

Beskyldningen imod ham var da også i sin tid blevet kendt ganske ubeføjet, ja han havde ovenikøbet under fyrstens hånd og segl fået udstedt en erklæring om sin uskyld, attesteret af amt-manden og de stedlige »sognemænd«. Men som det fremgår af de just anførte kildesteder, sneg rygten sig alligevel stadig om i mørket. En snak, der een gang er sat i omløb, lader sig som be-kendt ikke sådan uden videre slette af folks bevidsthed, og nu var netop tiden inde til, at historien om det afbrændte kirketårn kunde udnyttes til en skånselsløs fremfærd imod den stakkels Heldvaderus.

For en hensynsløs herre som *Johann von Wouwern* var intet middel for ringe, når det gjaldt om at skaffe sig hævn over den iormastelige præstemand, og han greb derfor til med glæde, da Niels Heldvads gamle avindsmand, den fordrevne degn *Jep Pe-tersen*, der åbenbart var blevet opmærksom på den nye situation, offentliggjorde et ærekrænkende smædeskrift om Niels Heldvad og hans kone. Her var stof, som hofråden kunde bruge, og han skaffede derfor degnen frit lejde til Gottorp, for at han ved hof-retten kunde rejse fornyet anklage mod Niels Heldvad i den gamle sag om det nedbrændte klokketårn ved Hellevad kirke.

Imidlertid kunde præsten til sit forsvar fremlægge amtmandens og »sognemændenes« erklæring om, at han var uskyldig i sagen, ligesom han også kunde gøre brug af den hertugelige kendelse mod degnen fra 1607. Til alt uheld for forbryderen blev hans »defensor og patronus« *Johann von Wouwern* desuden forhin-dret i at gøre sin indflydelse gældende, fordi han i andet anlig-gende måtte af sted til sin fædreneby Hamburg, og den 7. novem-ber 1609 fældede hertugens øvrige rådsherrer derfor i overens-stemmelse med gældende ret den dom, at *Jep Petersen* på grund af sin offentlige fremtræden som »letfærdig bagvasker og ære-skænder« skulde piskes af bøddelen og for stedse forvises af her-

tugens lande. Hvis han atter vovede sig ind på gottorpsk territorium, vilde han omgående blive henrettet. På et senere sted i denne bog skal vi høre, hvad der siden blev af dette besynderlige menneske.

Den hertugelige hofrets afgørelse var under den foreliggende situation så gunstig som vel tænkelig for Niels Heldvad, idet ingen af de fremsatte beskyldninger fandtes at have bund i virkeligheden. Men hvis han nu har troet, at vejen tilbage til præstegeneringen i Hellevad-Egvad igen var farbar, har han i hvert fald taget grundigt fejl. Afskedigelsen stod fremdeles ved magt, og han vendte derfor tilbage til sit tilflugtssted i Haderslev med uforrettet sag, men dog trods alt med æren i behold.

Jørgen Lund

Hellevad-Egvad havde forlængst af regeringen fået tilstillet en efterfølger for Niels Heldvad, men mæge til præst skulde man nu lede længe efter! »Et forbryderisk menneske, mere vant til våben end til bøger«, siger *Johannes Moller* om ham i *Cimbria Literata*. At denne karakteristik har været træffende, skulde inden år og dag blive åbenbart for alle.

Manden hed *Jørgen Lund*. Han var selv af gammel præsteslægt, idet hans fader og farfader havde været de første præster i Varnæs efter reformationen, ligesom hans moder var præstedatter fra Broager. Det var derfor blot naturligt, at han forberedte sig til en gerning i kirkens tjeneste, men allerede inden han forlod sit barndomshjem for at besøge Flensborg latinskole og Rostock universitet, var hans fader død (1588), og hans moder måtte derfor gifte sig igen, dersom hun vilde blive boende i præstegården. Ivrigt tilskyndet hertil af sin broder, pastor *Johann Berndes* i Broager, havde hun da giftet sig med *Johannes Jørgensen (Georgii)*, der var fra Bojskov i Ullerup sogn.

Da *Jørgen Lund* havde tilendbragt sine studier, blev han diacon i Varnæs, men han trængte efter mere, nemlig efter sin faders embede. I foråret 1608 gjorde han derfor krav på at blive udnævnt til sognepræst. Han var i stor gæld og havde umyndige børn, klagede han, og det lykkedes ham da også at vinde den

hertugelige regering for sit syn på sagen, idet den overdrog ham præstekaldet i Varnæs. Der er vel derfor grund til at antage, at hans moder er død på det tidspunkt, og at han da har kunnet pukke på det ekspektancebrev på embedet, som hans forlængst afdøde fader i sin tid havde opnået.

Han var i hvert fald ikke sen til at gøre brug af sine rettigheder. Den 22. maj hindrede han til største fortrydelse for menigheden sin stedfader i at komme på prædikestolen, og den 26. juni flyttede han ind i præstegården med kone og børn, karl og pige, lod sine kreaturer opstalde her, mens nogle af stedfaderens blev drevet ud. Hvad den gamle præst havde efterladt af brænde, madvarer, hø, det tog stedsønnen uden videre. Denne egenmægtige adfærd faldt imidlertid folk for brystet. Den 12. august klagede *Johannes Jørgensen* og med ham bønderne i Bovrup til hertugen og meddelte denne de her anførte forhold. Bovrupperne føjede til, at de ønskede at beholde deres gamle præst »ane ienige reformation«, uden nogen forandring, og resultatet blev da, at *Jørgen Lund* atter måtte forlade det hjem, som han så hensynsløst havde sat sig i besiddelse af.

Men nu traf det sig så heldigt for denne mand, at Hellevad-Egvad sognekald netop blev ledigt inden årets udgang, idet Niels Heldvad som alt nævnt måtte forlade sit embede i julen 1608. Hvad kunde da være mere passende end at overlade det ledige sognekald til denne mand, der allerede een gang med al ønskelig tydelighed havde givet til kende, at han ikke led af skrupler, når det gjaldt om at sætte sig i besiddelse af en andens præsteembede.

Betegnende for den kirkelige udvikling, der i disse år fandt sted i de gottorpske lande, blev det amtsskriveren i Åbenrå, *Peter Moritzen*, der indsatte *Jørgen Lund* i embedet som præst i Hellevad og Egvad sogne. De kirkelige instanser var altså skubbet til side! Det skulde dog inden længe blive åbenbart for alle, at det — for at bruge Niels Heldvads ord — var »en skalk«, man havde fået gjort til præst i Hellevad-Egvad.

Mordet på Claus Esmarch

I begyndelsen af 1610 indtraf der i Åbenrå en begivenhed, som ikke alene formåede at sætte sindene i bevægelse i denne by, men

som også vakte det stærkeste røre ud over hele egnen. For Niels Heldvads historie blev den ikke uden betydning, idet det var *Johann von Wouwern*, der fra Gottorp ledede undersøgelsen af sagen, ligesom de hovedanklagede i hvert fald tidligere havde hørt til Niels Heldvads nærmeste vennekreds, mens omvendt et par af de andre implicerede var at finde blandt hans bitre modstandere.

Provsten i Åbenrå, *Johannes Generanus*, har i disse vendinger givet eftertiden den bedste skildring af det forefaldne: »Da den velvise og velærværdige borgmester, *Claus Esmarch*, søndag den 22. april havde deltaget i altergangen og modtaget velsignelsen, begav han sig efter en hastig frokost til vogns på vej mod Løjt, men blev, mens kusken havde fjernet sig lidt, og han selv sad ene i vognen, ud fra et mig ukendt fjendtlighedens motiv på skillevejen i Langevad angrebet fra baghold af *Jürgen Schütte* fra Teglgården, som med et ildvåben af en eller anden art på en forbryderisk og tillige ynkværdig måde ramte ham i højre side og dræbte ham. Kusken *Nis* havde hørt lyden og kom snart tilbage til vognen, men borgmesteren udåndede efter at have sagt nogle få ord. Hans lig blev ført tilbage til byen og til hans hjem, mens mange stod og ynkedes ved dette sørgelige syn«.

Den myrdede havde været rådmand i Åbenrå siden 1605 og borgmester siden 1608. Med aldrig svigtende energi havde han i disse år virket for den lille bys trivsel, og det kan derfor ikke undre, at hans eftermæle, som det jo også fremgår af provst *Generanus'* beretning, er blevet overordentligt smukt. Den medfølelse, som hans pludselige og voldsomme død har vakt, har selvfølgelig også fået mangt et mindre heldigt indtryk af denne mand til at blegne i folks bevidsthed.

Det betyder dog ikke, at hans fortid havde været pletfri. Han har i hvert fald ikke efterladt sig det allerbedste omdømme fra den tid, han havde haft sit virke blandt landbefolkningen omkring Åbenrå. I årene omkring århundredskiftet var han kommet til egnen som amtsskriver *Wolf Kalundts* sekretær og viste sig inden længe i denne bestilling som en mand, der i den frygtelige dyrtidsperiode behandlede egnens folk med den groveste hensynsløshed. Da amtets bønder i 1603 foranstaltede bondetoget til Gottorp slot (se side 78), var den »strenge« *Claus Skriver* ved

siden af amtmand *Frederik Ahlefeldt* derfor den, som de alvorligste klager samlede sig om.

Han var kommet til egnen ved *Wolf Kalundts* hjælp, og snart ser man ham tillige som dennes svigersøn (i 1601). Mon ikke der har været en del beregning med i spillet ved indgåelsen af dette ægteskab? Den senere udvikling af forholdet kunde tyde på det, thi kun få år gik hen, inden hans forbindelse med familien *Kalundt* i kendelig grad var kølnet.

Efter bondetoget i 1603 blev det tydeligt nok *Wolf Kalundt*, der måtte undgælde for de fremsatte klager, idet han som amtskriver forflyttedes til det daværende Løgumkloster amt, mens hans hidtidige sekretær blev hans efterfølger i Åbenrå amt. Men allerede i 1605, da amtmand *Frederik Ahlefeldt* blev sat fra sin bestilling, var også *Claus Esmarchs* dage som skriver på Brundlund talte. Det var fra nu af Åbenrå by, der fik gavn af hans ubestridelige dygtighed.

Op nu var han så pludselig blevet skudt ned, uden at man — som provsten netop fremhæver i sin omtale af sagen — kendte motivet til denne forfærdelige forbrydelse. Det varede naturligvis ikke mange timer, før rygterne svirrede ud over den ganske stad. *Mads Paulsen*, ejeren af Fladsten lige nord for Åbenrå, førte også dagbog i disse år, og han ved at fortælle, at »mange mener, at teglmester *Jørgen Skytte* skulde have ladet sig købe dertil for en sum penge«. »Og så i sandhed var«, tilføjede han senere, da han havde fået mere at vide om udviklingen i mordaffæren. Een ting stod imidlertid fast: efter alle solemærker at dømme måtte gerningsmanden have haft formående hjælpere.

I folkesnakken samledes mistanken ret hurtigt om den myrdedes svigerforældre, *Wolf Kalundt* og hans hustru *Margaretha*, der var en datter af den tidligere superintendent *Paul von Eitzen*. Alle og enhver vidste, at forholdet mellem svigersøn og svigerforældre havde været alt andet end godt, og desuden var det almindeligt kendt, at både *Wolf Kalundt* og hans hustru i årenes løb havde skaffet sig et utal af fjender på grund af deres talrige mere eller mindre ublu forretningsforetagender. Endnu i 1608 havde en række ansete mænd i Løgumkloster fremsat graverende klager både imod ham og hans kone. De blev ganske vist frikendt for de fleste forholds vedkommende, men til trods herfor lader

det sig ikke nægte, at der efterhånden havde været både det ene og det andet at sige dem på.

Allerede den 30. april forlangte den myrdedes nevø, *Claus Jacobsen Esmarch*, på »alle tilhørende venners vegne« på Åbenrå byting straf over gerningsmanden og over alle, som havde bistået ham med råd og dåd. Den 7. maj, på tingets næste møde, udtalte et nævn på 24 mand sig om de rygter, der da var i omløb. »Alle og enhver i denne by, i amtet og andetsteds vidste«, hed det, »at *Claus Esmarchs* liv havde været truet i lang tid«.

Kort efter dette møde fængsledes derpå *Wolf Kalundt* og hans hustru, men forhørene over dem bragte intet for dagen, skønt »der var tilvejebragt stor formodning og kraftige indicier«, som der står at læse i et brev til hertugen. I hertugens svar den 11. maj tilrådes det de pågældende, der havde med sagen at gøre, nøje at overlægge sig, om deres formodning var stærk nok til, at man med føje kunde underkaste de arresterede tortur. I svaret på denne skrivelse har åbenråerne åbenbart ment, at anvendelse af tortur måtte anses for forsvarlig, og den 18. maj afsendtes et nyt hertugbrev med ordre om at fremtvinge en tilståelse ved hjælp af hårdhændede midler. Den gottorpske advokat, *Joachim Blüting*, beskikkedes derefter som forhørsleder.

Det var *Johann von Wouwern*, der på hertugens vegne affattede denne skrivelse, thi dagen efter meddelte han Hamburgs borgmester, *Sebastian von Bergen*, følgende: »Igår har jeg — jeg gruer og gider ikke tænke på det — givet ordre til, at afdøde superintendent og hofpræst *Paul von Eitzens* datter underkastes tortur. Anklagepunkterne mod hende og hendes datter er mangfoldige: barnemord, trolddom og skændigt kogleri og endelig det afskyelige mord på svigersønnen«. »Hendes mand har tilstået forbrydelsen og venter på sin straf«, påstår han lidt vel hastigt til slut.

Denne sidste påstand stemmer nemlig ikke overens med, hvad vi ellers er i stand til at få oplyst, og det er klart, at den kun dårligt passer sammen med den kendsgerning, at man i Åbenrå fandt det nødvendigt at underkaste dem begge to tortur for at fremtvinge deres tilståelse. Men endnu inden det pinefulde forhør kunde finde sted, var den lille bys borgere blevet yderligere så opskræmt, at ethvert sagligt forsvar for de to anklagede på for-

hånd måtte være dømt til at mislykkes, thi endnu samme dags formiddag, som *Johann von Wouvern* skrev sit nys anførte brev til Hamburg-borgmesteren, var Åbenrå blevet hjemsoøgt af den voldsomste brandkatastrofe, som man nogensinde havde kendt magen til. Mange jævne borgere har ganske givet anset denne ildsvåde for den Almægtiges straf over det samfund, der havde huset en afholdt borgmesters mordere!

Anvendelse af tortur som oplysningsmiddel i straffesager strider som bekendt mod al nutidig retspraksis, og det vil derfor være noget letsindigt at slå sig til tåls med den officielle påstand om *Wolf Kalundts* og hans hustrus medskyld i mordet på deres svigersøn, sålænge den blot lader sig dokumentere på grundlag af en afskrift af protokollen over det pinefulde forhør.

Provst *Johannes Generanus*, fra hvem den eneste overleverede, samtidige skildring af mordsagen stammer, fortæller fra sit besøg hos de anklagede dagen før henrettelsen, at det ikke lykkedes forhørslederen, magister *Blüting*, at få *Margaretha Kalundt* til at aflægge en alvorlig tilståelse, mens derimod hendes mand, der tilsyneladende var brudt sammen under de pinefulde forhør, fastholdt, hvad han under tvang havde måttet tilstå, og derefter lod sig berette af provsten, idet han af den gejstliges tilstedeværelse var blevet klar over, at det nu lakkede mod enden.

Henrettelsen af *Wolf Kalundt* og hans hustru må under alle omstændigheder have været et frygteligt hårdt slag for et par af gottorperstatens hidtil førende familier. Navnene *Kalundt* og *von Eitzen* havde indtil da haft den allerbedste klang i den hertugelige residensstad. Det samme gjaldt også et navn som *Cypræus* (*Koppersmit*); den i 1609 afdøde hertugelige rådsherre, juristen og historikeren *Paul Cypræus*, havde været gift med en søster til *Wolf Kalundts* hustru. Det var derfor kun naturligt, at en af dennes fire kendte sønner, *Nicolaus Cypræus*, var mødt frem i Åbenrå som forsvarer for de to anklagede slægtninge. Mon det har været helt tilfældigt, at hans to ældre brødre netop i disse år, hvor calvinismen vandt så stor indpas i deres fædreneby, havde taget ophold i udlandet?

Thi netop med udgangen af 1609 havde den gottorpske landskirkes trofaste vogter og værner gennem vanskelige år, *Jacob Fabricius*, måttet fratræde sit embede som generalprovst og søge

til udlandet, fordi forholdene — som alt nævnt — helt siden 1605 gradvist var blevet forværrede. Foruden *Johann von Wouwern* havde en række indkaldte calvinister, især fra Hessen, opnået indflydelsesrige stillinger ved det gottorpske hof, og en af dem, en erklæret calvinist og dertil ved sin personlige færd ganske uværdig mand ved navn *Philip Caesar*, fik nu overdraget generalprovstens høje, kirkelige embede.

Det var *Paul von Eitzens* præsteed, der havde været hovedanstødsstenen for en tilbundsgående calvinisering af den gottorpske landskirke. Allerede i 1607 forelå der derfor en ny edsformular, som skulde træde i stedet. Den var udformet på en sådan måde, at den uden ændring kunde bruges ved en eventuel indførelse af calvinismen, idet alle de bekendelsesskrifter, der hidrørte fra *Luther*, var fjernede. Så længe *Jacob Fabricius* endnu havde haft indflydelse på udviklingen, kom den dog kun i brug i de hertugelige dele af Ditmarsken.

Man vil på denne baggrund forstå, at mordanklagen mod datteren og svigersønnen af ophavsmanden til den gamle præsteed må være kommet yderst belejligt for de calvinistiske råder i hertugens omgivelser. Mon der derfor skulde ligge en dybere personlig bekendelse i *Johann von Wouwerns* ord, når han i sit foran citerede brev fremhæver, at han »gruer og gider ikke tænke« på hele denne uhyggelige sag?

En omtrent samtidig affære kunde i høj grad tyde på, at *Johann von Wouwern* ikke gik af vejen for at anvende smudsige metoder, når det gjaldt om at sværte og vanære et medlem af slægten *von Eitzen*. Dr. jur. *Paul von Eitzen*, en søn af den gamle superintendent af samme navn (og altså *Margaretha Kalundts* broder), blev nemlig i 1610 stillet under offentlig anklage for at have haft et utilbørligt forhold til et berygtet kvindemenneske ved navn *Engel Janckens*. De var blevet overrasket i en have af *Johann von Wouwerns* tjener, *Berend Nobis*, og tre andre, hvorefter den hidtil så højt agtede doktors offentlige skandalisering kun var et spørgsmål om tid. Men ikke nok med det blev hans ejendomme i Eiderstedt konfiskerede.

Selv om dr. *Paul von Eitzen* vedgik sin skyld, mente han ikke, at straffen stod i et rimeligt forhold til den misgerning, han så letsindigt havde begået, men den hertugelige rets afgørelse kunde

han ikke få omstødt. Han henvendte sig derfor — meget betegnende for situationen — til hertuginde *Augusta* og beklagede sig over for hende, særligt over amtmand *Hinrich von Bockwold*, *Johann von Wouwern*, kansler *Nicolaus Junge* og *Hieronymus Müller*, fordi ingen af dem havde villet modtage et bønsskrift til hertugen. Han påstod videre, at især *Johann von Wouwern* var hans fjende, og at han havde været offer for et komplot, som denne havde anstiftet, idet *Johann von Wouwerns* mest trofaste tjener *Berend Nobis* havde købt den letfærdige kvinde til at forføre ham og de tre mænd til at optræde som vidner.

Sagen fik det interessante udfald, at dr. *Paul von Eitzen* til sidst så sig nødsaget til at klage til *Christian IV* i hans egenskab af »summus episcopus«, det øverste kirkelige overhoved, for Slesvig stift, og at den danske konge har delt dr. *Paul von Eitzens* opfattelse af sagens udfald, fremgår af, at han henstillede til hertugen at tage sagen op til fornyet behandling.

På baggrund af hele det calvinistiske rænkespil ved gottorperhoffet kan det ikke vække forbavselse, at Niels Heldvad overalt i sit forfatterskab er så mærkelig stille om *Wolf Kalundt* og hans hustrus skæbne. Er det mon blot for gammelt venskabs skyld, af veneration for den gamle superintendent — eller skyldes det mon ikke snarere en følelse af, at det ikke er gået helt rigtigt til ved denne proces? Vi ved det ikke, men hans tavshed er i høj grad påfaldende.

For ham var denne sag nemlig ikke uden personlig interesse, eftersom den også ramte et par af hans åbenlyse fjender. Ifølge retsakterne indrømmede *Wolf Kalundt* og hustru — dog først efter pure at have nægtet noget sådant — at de havde haft bestemte aftaler om iværksættelsen af mordet med den nye præst i Hellevad og Egvad, *Jørgen Lund*, og med den ilde berygtede herredsfoged i Bedsted, *Bertram Jensen*.

At der har været en forbindelse mellem de to sidstnævnte, er meget vel tænkeligt, thi det ser ud til, at mølleren i Hellevad, *Bertram Jensens* svoger, har haft en del at sige om, hvem der skulde være Niels Heldvads efterfølger. Men om deres forhold til *Wolf Kalundt* oplyser kildestoffet, hvad *Bertram Jensen* angår, kun at han engang havde været hans fjende. Selv om det var en sag, som lå helt tilbage til 1602, er det vel næppe sandsynligt, at *Wolf Ka-*

lundt og hans hustru skulde have betroet forbryderiske planer til en mand, med hvem de tidligere havde ligget i bitter strid.

Da det er myndighederne, der tager initiativet til at udspørge de to hovedanklagede om deres formentlige forbindelser med præst og herredsfoged, må beskyldningen om disse mænds meddelagtighed i forbrydelsen være kommet andetsteds fra og uden forbindelse med arrestationen af *Wolf Kalundt* og hans hustru. I virkeligheden synes de to ægtefæller først under torturens pres at være blevet gjort opmærksomme på, at *Bertram Jensen* og *Jørgen Lund* var implicerede i mordet på *Claus Esmarch*. Hvorfor skulde de ellers nægte at kende noget til denne sammenhæng? Tilmed på et tidspunkt, da deres egen sag alligevel måtte anses for tabt!

Det må antages (og det synes da også at fremgå af Fladstendagbogens lakoniske meddelelse), at opmærksomheden først er blevet henledt på dette komplot, da *Jørgen Lund* pludselig flygtede bort fra sine kirker. Han blev pågrebet i Flensborg, hvor han den 22. oktober måtte undgælde for sin forbrydelse, idet han blev halshugget på Kobjerget i udkanten af denne bys enemærker.

Bertram Jensen slap langt billigere. Han havde ellers forstrakt morderen med penge og ovenikøbet ydet ham husly under flugten, men ikke desmindre nøjedes man med at idømme ham en bøde på 1000 rdl., der endda senere blev nedsat til 500 rdl. Efter sagens afslutning var herredsfogeden dog trods alt en knækket mand. Elleve måneders sygdom gik forud for hans død den 22. maj 1611.

Det var *Johann von Wouwern*, der fra Gottorp havde haft hånd i hanke med hele denne proces, fordi han i tiden efter amtmand *Otto von Qualens* embedsnedlæggelse i 1609 havde fungeret i amtmands sted. Det blev derfor også ham, der varetog *Claus Esmarchs* efterladte formue. Nogen forbindelse med den myrdedes familie må han dog også have haft, eftersom man ved hans død et par år senere findes en *Thomas Esmarch* blandt hans »tjenere«.

Mon ikke en så omstridt person som Niels Heldvad har kunnet prise sig lykkelig over, at han som følge af fordrivelsen fra embedet i Hellevad-Egvad på forhånd har været afskåret fra at kunne blive inddraget i hele denne højst dramatiske proces? Hans

personlige forhold til en så hensynsløs herre som *Johann von Wouwern* var jo af en sådan art, at han har ikke haft noget godt at vente fra den kant. Thi man kan vist roligt fastslå, at der ingen grænser er for, hvad man vil kunne komme til af resultater ved en skånselsløs og vilkårlig anvendelse af tortur!

For sidste gang i Hellevad

Med *Jørgen Lunds* sørgelige endeligt åbnede der sig påny en mulighed for Niels Heldvad til at vende tilbage til hjemstavnen, idet hertugen ikke havde noget at indvende mod hans genansættelse. Han har da engang i høstens tid i året 1610 atter kunnet holde sit indtog i det hjem, han så pludseligt havde været nødt til at forlade halvandet år før.

Mens han opholdt sig som flygtning i Haderslev, havde der været ført en retssag på Gottorp mellem Niels Heldvad og *Jørgen Lund*, rimeligvis om afviklingen af den førstnævntes fordringer i sin gamle præstegård. Nærmere til denne sag kender vi ikke, idet den kun findes omtalt i protokollatet over det pinefulde forhør over *Wolf Kalundt*. Den anklagede havde herunder indrømmet, at han engang var truffet sammen med *Jørgen Lund* i Flensborg, og tidspunktet for dette møde blev opgivet til en otte dages tid efter den nævnte retssag mellem de to præster. Hertugens tilladelse til en genansættelse af Niels Heldvad skyldes måske netop de berettigede krav, som den afsatte præst havde haft i sin gamle præstegård og dens tilliggende. I hvert fald fik han ved sin tilbagekomst overladt den henrettedes korn, der endnu stod ude på markerne, »på grund af lidt skade«.

Det skulde imidlertid kun blive et kort ophold i Hellevad præstegård — og en kortvarig glæde for Niels Heldvad og hans familie. De kræfter, der var ham fjendske, agtede nemlig ikke at godkende hans genansættelse.

»Calvinisten satte sig derimod«, skriver Niels Heldvad senere i et tilbageblik over sit liv. Muligvis hentydes der med denne vending ikke så meget til *von Wouwern* som til den gottorpske kirkes nye leder, *Philip Caesar*, der som utilsløret calvinist ikke har ønsket at se en så åbenlys modstander af calvinismen genan-

sat. Men også hans gamle fjende, *Johann von Wouvern*, var det meget imod at anerkende hans tilbagevenden, og som Niels Heldvads »mest fjendtligsindede hader« fik han derfor omgæende den hertugelige kendelse omstødt, således at den genansatte intetsomhelst fik af det udlovede korn. »Thi han var giftig som en slange, uforsonlig og fastholdende i sit onde forsæt«, siger Niels Heldvad om ham.

Kort tid efter tilbagekomsten til Hellevad sendte han ham derfor også en »trodsig« bonde på halsen, nemlig *Mads Simonsen* fra Gammelskov i Agerskov sogn. Denne mand påstod, at Niels Heldvad var ham 10 rdl. skyldig, som præsten skulde have lovet og tilsagt at betale ham på en andens vegne. Hvorledes det i enkeltheder har forholdt sig hermed, er ikke ganske klart, men det drejer sig åbenbart om fordringer, som manden har haft på *Jørgen Lund*, og som han har ment, at Niels Heldvad nu måtte være ham skyldig. Dette vilde Heldvaderus imidlertid under ingen omstændigheder gå ind på. Han svarede ham blot, at han kun vilde betale ham, såfremt han var i stand til at møde frem med vidner eller kunde fremlægge brev og segl på sine fordringer.

Sagen kom derefter til behandling for hofretten på Gottorp, men da bonden ikke kunde bevise noget som helst, blev Niels Heldvad frikendt. Under sagens behandling skal han have brugt udtryk som: »Det er løgn«, eller: »Du skal være en løgner, indtil du beviser, hvad du siger«. Det er også muligt, at han i en offentlig erklæring fra prædikestolen har anvendt disse udtryk for at komme eventuelle rygter om denne sag i forkøbet.

Efter hofrettens frikendelse tog sagen nemlig den ejendommelige vending, at *Johann von Wouvern* fordrede den til fornyet behandling for konsistoriet, i hvilket han selv i egenskab af »kirkepræsident« havde sæde, og det mærkelige skete nu, at det lykkedes »kirkepræsidenten« at få Niels Heldvad dømt for »Crimen læsæ Majestatis«, majestætsforbrydelse, på grund af sagen med *Mads Simonsen*. »Wehr hette doch jemahls fur aller Weldt gedachtt, das man ahn einen Bawren, wan man ihme Lügen straffet, solte Crimen læsæ Majestatis begehen konnen, insonderheit aber wen ehr gelogen hatt«, udbryder Niels Heldvad senere i sin fremstilling af sagen for hertug *Frederik III*, og deri har han ret. Det lyder virkelig højest mærkeligt, at han har kunnet anklages for

noget så alvorligt som en majestætsforbrydelse, fordi han havde skældt bonden ud for en løgner. Men ikke desmindre skete det.

Johann von Wouwerns adfærd var under denne sags behandling alt andet end tiltalende. Det var på forhånd givet, at han ønskede, at nu skulde den forhadte præst og uheldige horoskopforfatter fældes. Straks ved Niels Heldvads fremmøde for konsistoriet tog han derfor fat på at udskælde og overfuse ham på det groveste og fare ind på ham med voldsomme gebærder. »Hårene rejste sig på mit hoved«, fortæller Niels Heldvad i den anledning og det kan derfor antages, at det virkelig for en gangs skyld er lykkedes at få sat en alvorlig skræk i livet på den ellers så frimodige præstemand. Er han mon kommet til at tænke på familien *Kalundts* skæbne? I hvert fald har den almægtige hofråd ladet ham ane, at han igen midler vilde sky for at komme ham til livs.

Der blev derfor ingen lejlighed for Heldvaderus til at tale sin sag, endsige til at fremlægge akterne fra den just afsluttede sag for hofretten eller fremføre vidner og breve vedrørende denne proces. Uden at han var kommet til orde, kom dommen til at lyde på embedsfortabelse som følge af, at der var begået majestætsforbrydelse. Kansleren, dr. *Nicolaus Junge*, skal ganske vist have været stemt for frifindelse, men de øvrige calvinistisk indstillede råder — Niels Heldvad nævner specielt juristen *Peter Jügert* — lod villigt hofråden, »denne legemliggjorte djævel«, få »sin umættelige grusomhed« tilfredsstillet. Niels Heldvads sag var tabt.

Udgangspunktet for denne gejstlige domstols kendelse har uden tvivl været det nye hertugelige edikt af 11. april 1609, der under trusel om »embedets fortabelse og fyrstelig unåde og straf« påbød den gottorpske kirkes præster, at de fuldstændigt skulde afholde sig fra »enhver utidig og utilbørlig smæden, skælden og fordømmen såvel som navns nævnelse« fra prædikestolene.

For en tilfældig betragtning kunde et sådant forbud måske nok synes meget hensigtsmæssigt, og det begrundes da også i en fortale med, at »Guds ord tidligere var blevet prædiket roligt og sagligt i de gottorpske kirker«, og at dette derfor igen burde blive skik og brug. Man glemmer imidlertid at tilføje, at det var den truende calvinisering, der var hovedårsagen til, at der i de senere år havde lydt skarper tone fra den gottorpske kirkes prædikestole. Kampen mellem de to konfessioner var en kamp om den

evige sandhed, og derfor måtte det være præsterne magtpåliggende efter evne at tage del i dette opgør. Allerede *Leonhard Hütter*, en af datidens ivrigste forkæmpere for den rene lære, havde i et digert værk *Calvinista Aulico-Policus* påpeget, at præsternes »hellige forpligtelse til at straffe vildfarelser« var blevet trådt under fode med dette edikt.

Netop for en mand af Niels Heldvads temperament var det soleklart, at øvrigheden med dette forbud bevidst stræbte efter at kvæle enhver opposition imod den fremtrængende calvinisme. En ytring i *Morsus Diaboli* om de »aulicopolitiske Fuckswenzer« tyder på, at han senere har haft lejlighed til at stifte bekendtskab med *Hütters* ovennævnte værk, men allerede i sin omtale af begivenhederne i året 1609 i *Sylva Chronologica* lægger han ikke skjul på, hvad han har ment om det hertugelige edikt: »I dette år har den verdslige øvrighed nogle steder ladet forbyde at nævne calvinister, zwinglianere og sakramenterere fra prædikestolene. Men det er modsagt af lutheranerne, som ud fra skriften og med eksempler holdt på det modsatte, efter Guds befaling: »Løft din røst som en basun!«

Det var atter engang de alvorlige ord hos profeten *Esekiel* om den gejstlige vogtergerning, der stod for ham som en hellig forpligtelse. Af et indlæg til forsvar for sin handlemåde, som han skrev i 1619 under et fornyet forsøg på at blive genansat i Hellevad, ses det, at han — skønt dette aktstykke desværre nu kun findes bevaret i meget stærkt beskadiget tilstand — netop har påberåbt sig kapitel 33 hos *Esekiel*. Men det gottorpske konsistorium, der helt siden 1607 havde været domineret af de verdslige råder, havde ikke stunder til at høre på en argumentation af den art. For dem var ediktet af 1609 en lov, der skulde adlydes, og ud fra en sådan betragtning lader det sig da til nød forstå, at Niels Heldvad ved at overtræde en hertugelig forordning havde begået »Crimen læsæ Majestatis«.

For anden gang var han da kastet ud af sin præstegård og af sit fædrenejhem. Trods alle forsøg skulde det ikke mere lykkes ham at vende tilbage til den hjemstavn, han alle sine dage omfattede med så stor kærlighed. Atter engang var det jul, da han med kone, børn og øvrige husstand måtte vandre af sted som landflygtig. Det var i julen 1611, to år efter deres første flugt.

Det er selvoplevelsens dybe og rige erfaring, han lader komme til orde, når det i *Morsus Diaboli* hedder: »Når du forjages og fordrives fra hus og gård, næring og bjæring, kirke og kald, sæd og fæ, ager og eng, udi elendighed, da tænk, som en ret Kristi lem og martyr sagde i gamle dage: Gud ske evig pris. De kan ikke endda tage vor Herre Kristus Jesus fra mig, og den evige salighed skal de ej heller kunne berøve mig.

*Tage de bort vort liv,
Gods, ære, børn og viv,
De kunde ej mere få,
Guds rige vi dog beholde«.*

Johann von Wouwerns sidste leveår

For anden gang i sit liv stod Niels Heldvad nu med en uvis fremtid for øje, og denne gang lod det ikke til, at der var nogen vej tilbage. I hvert fald ikke, så længe *Johann von Wouwern* sad som »kirkepræsident« i det gottorpske, thi det havde jo tydeligt nok været ham, der havde været ophavsmanden til Niels Heldvads forjagelse fra embedet. »Når ondskab væbner sig med lærdom, snilde og andre af naturens gaver, så er den mest skadelig og også mest at frygte«, siger han ud fra bitter købt erfaring i *Prognosticon* 1616, da han påny giver sig til at berette om sit yndede forbillede, den gamle, trosstærke bisp *Athanasius*.

Men var *Johann von Wouwern* ophavsmanden til hans fald, så skulde han også drages frem i lyset, således at alle kunde se, hvorledes det i de tider gik til på Gottorp. Niels Heldvad havde jo ikke mere noget at tabe ved at blotlægge hele denne calvinistiske kamarilla for en større offentlighed, og resultatet blev derfor en trykt beretning i kvartstørrelse, 1½ ark stor, der desværre må anses for at være gået tabt. *Relation, warumb, aus was Ursachen, und welcher gestalt Joh. von Wouwern, Holsteinischer Kirchen-Præsident, ihn aus seinem Pfarrdienste unschuldigerweise abgedrungen*, lyder titlen på dette skrift ifølge *Cimbria Literata*, hvor det åbenbart har været benyttet som grundlag for omtalen af den behandling, der var blevet Niels Heldvad til del.

Men selv om dette skrift næppe mere er bevaret, har vi andre af Niels Heldvads fremstillinger af sagens forløb, og det er disse aktstykker, der har kunnet oplyse os om enkelthederne i *Johann von Wouwerns* behandling af ham. Gang på gang har han imidlertid også rundt omkring i sine trykte skrifter indstrøet bemærkninger, der på en alt andet end lemfældig måde, om end ikke altid med navns nævnelse, hudfletter den hofmand, der havde forvoldt hans ulykke. Netop fordi han var blevet et offer for det kirkelige standpunkt, han så uforfærdet havde gjort sig til talsmand for i forsvaret mod den indtrængende calvinisme, har han ment at have ret til at anvende udtrykket »Christi exul« om sig selv.

Han søgte påny tilflugt i Haderslev, og vi kan vel formode, at det har været den tidligere omtalte håndskriver på slottet, *Niels Michelsen*, der igen har vist ham og hans familie godhed. Imidlertid måtte han ikke regne med at kunne blive der, thi hans mægtige velynder, *Gert Rantzau*, havde fået andre ting at tage vare på. Det danske rige var nemlig kommet i krig med arvefjenden Sverige, den såkaldte Kalmar-krig fra 1611 til 1613, og *Gert Rantzau* var taget til krigsskuepladsen i spidsen for hvervede tropper fra hertugdømmerne.

Men midt i uvisheden om fremtiden glimtede der pludselig et lysende håb. En højere magts tilskikkelse syntes at have grebet afgørende ind i udviklingen. Den 30. marts 1612 døde *Johann von Wouwern!* Nogen tids tiltagende sygdom havde gjort ham det klart, at det lakkede mod enden, og den 16. marts lod han derfor sit testamente skrive. Hans tidligere forfængelighed havde tilsyneladende fortaget sig noget på dødslejet. I hvert fald ønskede han blot en ganske jævn og uanselig gravsten, ikke noget epitafium(!), og kun denne korte indskrift:

*Hic sita sunt ossa et cineres Iohan. Wouweri.
Obijt Die (XXX. Martij) Anno MDCXII.*

Det var ret en humanists gravskrift, men den var ikke, som datidens lange og udsvævende inskriptioner med rigelig anvendelse

Christi exul: Landflygtig for Kristi skyld.

Gravskriften: Her ligger Johan Wouwers ben og støv.

Han døde den (30. marts) i året 1612.

af kristne citater og vendinger plejede at forme sig. Den synes derfor at have vakt opmærksomhed i datiden, idet der er blevet sagt om den, at den under skær af ydmyghed giver udtryk for den allerstørste stolthed. Udtalelsen stammer fra en ældre tysk polyhistor, *Jacob Friedrich Reimmann*, der skarpt har kritiseret den omtale af *Johann von Wouwern*, der findes i den franske oplysningsforfatter *Pierre Bayles* store leksikon *Dictionnaire Historique et Critique* fra årene 1695 til 1697.

I sit testamente havde *Johann von Wouwern* videre bestemt, at ligprædikenen over ham skulde være ganske enkel. Som et vidnesbyrd om den bitterhed, kirkekampen havde avlet inden for den slesvigske gejstlighed, bad han om, at det måtte blive hofpræsten *Philip Caesar* »eller en anden kristelig (!) præst«, der kom til at prædike over ham, men under ingen omstændigheder førstepræsten ved domkirken, *Georg Rose!* Om sidstnævnte ved *J. F. Noodt* i sin *Civil-, Kirchen- und Gelehrten-Historie* at oplyse, at han var en rettroende lutheraner, der efter generalprovst *Jacob Fabricius'* afskedigelse hårdnakket modsatte sig calvinismens fremtrængen.

Et vidnesbyrd om det voldsomme indtryk, *Johann von Wouwerns* dødsfald har gjort på Niels Heldvad, har vi i et lille vers, som han har optaget i *Amphitheatrum Fidei* fra 1622, et værk, der kan betragtes som en udvidet tysk udgave af *Eleusinia Sacra*. Det lyder:

*Es ist nur umb ein kleins zu thun,
So muss der Gottloss auch davon,
Mit Leib vnd Seel, von gut vnd ehr,
Vnd wann er noch viel stölzer wer.*

Der er ingen grund til at antage, at Niels Heldvad har ligget

Verset findes allerede i *Prognosticon* 1608, hvor sidste linje dog har slutningen „noch so trotzig wer“. I dette skrift hentydes der vel særligt til denegnen *Jep Petersen*.

I *Ny oc skøn Formular Bog* fra 1625 er digtet gengivet på dansk med disse linjer:

*Det varer dog en liden Stund!
Saa gaar den Ugudlig til Grund.
Med Lif oc Siel/ fra Gods oc Ær'/
Om hand en gang saa stolt kand vær'.*

på den lade side, da han har fattet nyt håb om at kunne vende tilbage til sin gamle præstegård i den kære hjemstavn. Vi ser, at han allerede i april 1612, altså knap en måned efter *Johann von Wouwerns* død, har bevæget den unge hertug *Philip* af Sønderborg, *Hans den Yngres* søn, der da netop stod i begreb med at følge *Gert Rantzau* til krigsskuepladsen, til at tale sin sag for hertuginde *Augusta*, *Christian IVs* søster. Hun var kendt for sit udpræget lutherske sindelag og havde som følge af den religiøse modsætning til sin mand, hertug *Johann Adolf*, trukket sig tilbage fra residensen på Gottorp. Fra sit tilflugtssted, slottet i Husum, måtte hun imidlertid melde tilbage, at hun ikke formåede at gøre sin indflydelse gældende til fordel for Niels Heldvad. »Die Sache sey nicht so beschaffen«, havde hertugen givet til svar, »dass Heldewaderus sein Amt wieder erhalten könne; er, der Herzog, lasse es bei dem einmal gesprochenen Erkenntnis bewenden!«

Interventionen til fordel for den landflygtige præst var altså mislykket, men både denne indsats og andre, som en række indflydelsesrige personer påtog sig til fordel for Niels Heldvad, vidner om, at man i vide kredse har næret sympati for hans sag, og at man har ment, at der var sket ham bitter uret. Der er derfor kun ringe grund til at fæste lid til en senere tradition, som den bekendte provst *Trogillus Arnkiel* har overleveret eftertiden. Han omtaler rygter om »nimia vitæ licentia« hos Niels Heldvad, vel altså, at han i sin adfærd ikke altid skulde have holdt på sin præstelige værdighed. Mon ikke det er rygter, der er vandret til Arnkielernes hjem på Toldsted fra Hellevad vandmølle, hvor Niels Heldvad ikke kunde regne med venlig omtale?

Jørgen Boysen

Der kan være grund til at fremhæve, at Niels Heldvads efterfølger som præst i Hellevad og Egvad kun i ringe grad formåede at holde på den præstelige værdighed. Det var et ganske ungt menneske, der blev udset til at skulle overtage hans gamle kald. *Jørgen Boysen* (*Georg Boethius*) hed han og var søn af adjunkten hos præsten i Nørre Løgum og Løgumkloster, *Laurentius Boysen*,

hvem det først i 1613 lykkedes at blive hovedpræst for de to kirker. Efter endt skolegang i Tønder og ganske kort universitetsuddannelse i Rostock mødte denne mand frem til eksamination hos *Philip Caesar*, der også ordinerede ham efter at have ladet ham underskrive den nye calvinistisk inspirerede præsteed.

Niels Heldvad påstod senere, at den unge mand var blevet pånødet sognene af den Hellevad vandmøller, *Jes Iuersen*, der havde fået en seks-syv af sognenes gårdmænd sammenkaldt i sit hjem og ikke havde sparet på øllet, da beslutningen om valget af den nye præst skulde træffes. Samtidig havde også amtsskriver *Peter Moritzen* været til stede for som repræsentant for regeringen at få sognefolkene overtalt. Det blev altså ligesom ved *Jørgen Lunds* indsættelse ikke kirkens beskikkede mand, provst *Johannes Generanus*, der fik indflydelse på valget af den nye præst i de to sammenknyttede sogne, men derimod — som Niels Heldvad skriver — »mølleren, skriverne og portknægtene fra Brundlund og Løgumkloster amtshus«. *Jørgen Boysens* stilling i sognene befæstedes yderligere, da han ægtede møllerens datter. »In dem Busche sass der Hase«, kan Niels Heldvad ikke dy sig for at føje til sin fremstilling af denne mærkelige præsteindsættelse, der endnu engang med al tydelighed vidnede om den kirkelige nød, som var bleven følgen af calvinismens triumf ved det gottorpske hof.

I Hellevad-Egvad sogne var stemningen over for den unge præst stærkt delt. Adskillige af de større bønder fandt det ikke så helt ilde, at han i modsætning til sin principfaste forgænger var meget lemfældig med hensyn til inddrivelsen af den årlige tiende. Niels Heldvad sigtede ham derfor med rette for at have forsyndet sig groft imod det 9. punkt i kirkeordningen for Åbenrå provsti fra 1598, der netop handler om bøndernes retmæssige erlæggelse af tienden.

Sognepræsten selv skulde ganske vist stadig have sin andel af tienden efter gammel sædvane, men de to kirker blev fra nu af afspist med en årlig pengeafgift på 14 skilling lybsk pr. otting, og denne sum kunde under datidens pengeinflation ikke siges at være til kirkernes rette tarv. Skulde det gå rigtigt til, hævdede Niels Heldvad, måtte der erlægges mindst 4 skæp rug pr. otting, og det vilde i virkeligheden svare til 40 skilling! Hidtil var begge

kirker blevet »holdt ærligt«, takket med kobber og bly, men efter tiendens afløsning i penge vilde det »in hac monetarum metamorphosi (!)«, under denne pengenes stadige forringelse, til sidst ende med, at de to kirker kun kunde holdes med stråtag. Han vidste bedre end så mange andre, hvorledes priserne stadig var steget. I hans salig bedstefaders dage (før 1565) havde 1 ørtug rug ikke kostet over 7-8 skilling lybsk, og en tønde øl havde man i de tider kunnet købe for 24 skilling lybsk. Nu under denne præsts og møllers regimente vilde det med tiden føre til, at man næppe vilde være i stand til at skaffe sig messevin og oblater for de to kirkers årlige indtægter.

Helt så galt er det jo trods alt ikke gået, men man vil forstå, at prisskruens fortsatte opadgående bevægelse også i de tider har formået at skabe en uhyggefølelse over for fremtiden. Og Niels Heldvad var i sit økonomiske syn såvel som i sit kirkelige udpræget konservativ; han kælede for det gamle og så med mistro på alt nyt.

Men hvad værre var, den nye Hellevad-Egvad præst blev af mange anset for ikke at være gået »ind i den Herres Kristi fåresti ad den rette dør!« Visse ting havde ærgret menigheden, således undladelsen af den private absolution i kirkerne, hvorved den gamle kirkeordinans var blevet trådt under fode.

Heller ikke præstens personlige vandel kunde stå for kritik. Således havde han allerede få år efter sin tiltrædelse af embedet slået sin svigermøder, møllerkonen, så at hun snart efter døde. På dødslejet lod hun en anden præst give sig sakramentet, og *Jørgen Boysen* skal have pådraget sig en anelig bøde for denne historie. I det hele taget skal han have vægret sig ved, efter luthersk (og katolsk!) skik, at give dødssyge mennesker sakramentet, »das hochwurdige Sacrament des wahren Leibes und Bluts unsers Herrn Jesu Christi«. Det havde således været tilfældet med *Niels Jepsen* i Hinderup, men de efterlattedes påtænkte klagemål var det dog lykkedes præsten at få afværget i tide ved gunst og gave. »Det må derfor virke forstemmende på mig«, siger Heldvaderus videre, »at mine anklagere (delatores) så vældigt kan se igennem fingre med ham og holde ham for så helt engleren, mens de tidligere så heftigt søgte fejl hos mig!«

En klage af rent privat natur undlader den landflygtige heller

ikke at føre til torvs. Han havde nemlig i København købt en ligsten og ladet den sende med skib til Åbenrå for at dække og pryde sin salig faders grav med den. Men *Jørgen Boysen* havde ikke villet tillade dette, »da han tilsyneladende har foresat sig helt og aldeles at udrydde og tilintetgøre mindet om mig og mine«. Han beder derfor allerunderdanigst hertugen om at ville skaffe ham ret til at give sine fædre et værdigt minde — »in bedencken, das ehr auch ein mahll sterben muss«. Tilladelsen til opsættelsen af dette gravmæle er da også blevet givet, og stenen findes nu opsat i et korvindue i Hellevad kirke.

Det vil kun være naturligt, om der er dem, der vil mene, at her har vi da et oplagt eksempel på, at den gode Heldvaderus ikke har undset sig for at sværte sin efterfølger på det groveste. Imidlertid fremsættes de anførte beskyldninger i en skrivelse til hertug *Frederik III*, der 1616 havde efterfulgt sin pludseligt afdøde fader, *Johann Adolf*, på den gottorpske hertugtrone, og da det var Niels Heldvads hensigt med denne henvendelse at få sin gamle sag optaget til fornyet prøvelse, vilde man ved hertughoffet meget nemt kunne ramme ham, om det kunde påvises, at han for med løgn. Men hvad han har haft at melde om sin efterfølger, har nok haft sin rigtighed, thi blot et tilfældigt blik i et bøderegister bekræfter det indtryk af denne mand, som Heldvaderus har overleveret eftertiden, og det oplyser os tillige om, at Niels Heldvad ikke var ene om at ligge i stridigheder med sin degn. I Åbenrå amtsregnskaber 1624 meddeles der kort og godt, at »pastor *Georg Boethius*, Hellevad, har slået sin degn *Nis*, så at denne faldt ned af en vogn og tog skade på sin sundhed«.

I *Amphitheatrum Fidei* fra 1622 finder forfatteren endnu engang lejlighed til at opkaste spørgsmålet: »Kan en anden overtage en fordreven præsts embede?«, og hermed sigter han ganske tydeligt til sin efterfølger i Hellevad-Egvad, idet han i margin har anbragt denne note: »Arrige aures (d. v. s. spids øren), *Mester Jürgen!*« Svaret på det opkastede spørgsmål er et utvetydigt nej: »Det understår ingen ærlig mand sig i, undtagen når præsten er blevet sit embede fradømt af et gejstligt konsistorium på grund af alvorlige forseelser såsom: falsk og vildledende lære, ægteskabsbrud, hor, tyveri, helligbrøde, mord eller drab. Men én, der lader sig kalde til en uretmæssig forjaget præsts embede,

gør uret og overtræder det 9. bud!« Der henvises særligt til den såkaldte Arnstadtske sag 1543, hvor *Luther* havde taget stilling til et problem af den art. »So viel an mir gelegen, sollen sie keinen anderen Pfarherrn an Eure stat krigen«, havde reformatoren skrevet.

Mægtige beskyttere og hjælpere

Ud fra Niels Heldvads ovenfor anførte syn på efterfølgeren vil det forstås, at han i adskillige år gjorde ihærdige forsøg på at komme tilbage til sit tabte jordiske paradis. Da hertug *Philips* aktion var slået uhjælpeligt fejl, lykkedes det ham — uden tvivl med bistand af sine formående forbindelser — at få selveste *Christian IV* i tale, og dermed blev en kontakt knyttet, som skulde få den allerstørste betydning for hele hans senere liv.

Det var ikke tomt mundsvejr, når Niels Heldvad om kongen fremhæver, at hos ham afvises folk ikke med hånlige ord, når de kommer til ham med deres ønsker, »men enhver annammes venligen at indføre sit klagemål for Hans Majestæt«. Det billede af den folkekære konge, som trods hele hans fejlslagne politik er blevet det danske folks almeneje, finder vi således allerede tegnet hos Niels Heldvad. Også et andet træk, der må anses for karakteristisk for forholdet mellem konge og folk i Danmark, har han iagttaget, når han fortæller, hvorledes den danske konge kan foretage rejser overalt i sit rige uden følge, kan vandre omkring uden beskyttelse og kan søge natteleje, hvorsomhelst det måtte lyste ham, hos herremænd og præster såvel som hos fogeder og bonde.

Christian IV blev da også Niels Heldvad en beskytter, som han i sin nød ikke kunde have ønsket sig bedre. Det vides, at Heldvaderus har opholdt sig i København den 6. august 1612, og allerede den 12. august tilskrev kongen lensmanden over Korsør og Antvorskov len, *Ebbe Munk*, om at »forhjelpe hr. Niels Heldvad til et kald, når noget i lenet blev ledigt, så vidt efter ordningen ske kan«. Imidlertid var det jo menighederne, der ifølge kirkeordinansen besad kaldsretten, og derfor var det ikke så let en sag i de dage at komme an for en gift mand, da det for valgmen-

dene gerne var det store problem at få enken eller arvingerne efter den forudgående præst »konserveret«, hvilket som regel skete ved, at en ansøger til kaldet giftede sig med en af de efterladte, enten med enken eller med en datter. Heldvaderus fik i hvert fald ikke noget præstekald på Sjælland, men han har vel kun været i stand til at græde tørre tårer i den anledning.

Takket være hans omfattende forbindelser med fremtrædende medlemmer af den danske adel, åbnede der sig nemlig helt andre muligheder for ham. Det tjener i høj grad disse mænd til ære, at de så beredvilligt tog sig af den landflygtige præst, i hvis lod det var faldet at blive slået ud af forholdsvis trygge levevilkår, og det tilmed i en fremrykket alder. Født 1564 var han nu henvend 50 år gammel.

Hans hjælpere og faste støtter i den første nød havde været *Heinrich Rantzaus* to sønner, *Gert* og *Breide Rantzau*. Derfor havde han straks søgt tilflugt i Haderslev, men på grund af krigen med Sverige havde de fået andet at tænke på, og det blev da *Breide Rantzaus* svoger, *Jacob Rosenkrantz*, der særligt tog sig af ham i de følgende år. I 1613 flyttede Niels Heldvad med sine kære til Svendborg, hvor *Jacob Rosenkrantz* »forundte« dem bolig i det såkaldte »Kloster«, »indtil jeg kunde bekomme nogen lejligheds vilkår«.

Men også andre af tidens stormænd blev i de år hans »patroner«. Det fremgår ganske tydeligt af de dedikationsskrivelser, der indleder hans årlige prognostica. De to Rantzau-brødre havde han for mange år siden æret med tilegninger af sine skrifter, således — som allerede nævnt — *Gert Rantzau* med to udgaver af *Elevsinia Sacra* (1597 og 1610) og *Breide Rantzau* med *Practica* 1598. Men fra 1613 og til 1618 figurerer en hel række af tidens fornemste adelsmænd i hans prognostica, og det tør da antages, at de har takket den flittige kalenderforfatter »for æren« med et rundeligt kontant beløb, der nok har været ham såre kærkomment i hans nød.

Dedikationerne gælder følgende:

1613: *Jacob Rosenkrantz* til Arreskov og Kærstrup, en af tidens rigeste mænd.

1614: *Jacob Ulfeldt* til Ulfeldtsholm (nu: Holckenhavn), lens-

Niels Heldvads portræt fra 1619. Portrættet viser præsten Niels Heldvad, skønt han da forlængst havde måttet forlade sit kald, men symbolerne i de to øverste hjørnefelter hentyder tillige til hans astronomiske kundskaber. Hans store øjne er præget af hans lærde sysler og af megen nattesidden under studiet af stjernernes gang. Håret og skægget bæres efter tidens mode; den sorte præstedragt med den pibede krave havde allerede været i brug siden midten af det 16. årh. Over hovedet er Niels Heldvads våben (se s. 121) anbragt. I rammen rundt omkring portrættet læses: EFIG: R: ET CLARISS: VIRI DN: NICOLAI HELDUADERI. ÆTATIS SVÆ . LV . A°: 1619 (billede af den agtede og ansete mand hr. N. H. i hans alders 55. år. I året 1619).

Kunstneren har kun navngivet sig med bogstaverne H. P. nedenunder portrættet. Samme signatur findes på et kobberstik af hertug Johann Adolf fra året 1613. Helduaderus opholdt sig som nævnt s. 129 en tid i Slesvig i 1619, og det er der-

for tænkeligt, at det drejer sig om en kobberstikker med tilknytning til hoffet på Gottorp.

Det gamle kobberstik, der nu findes på den Kgl. Kobberstiksamlings i København, må anses for at være det ældste præsteportræt fra de sønderjyske landsdele. Mon det har skullet pryde den store „Slesvig-Holstenske Kronik“, han i disse år arbejdede på at få udsendt?

mand på Nyborg og rigskansler, en mand, der tillige havde store store litterære interesser. (Hans søn var *Corfitz Ulfeldt*).

1615: *Mogens Ulfeldt* til Selsø, rigsadmiral, en broder til *Jacob Ulfeldt*.

1616: *Steen Brahe* til Knudstrup, rigsråd og lensmand på Kalundborg, en broder til den forlængst afdøde astronom *Tycho Brahe*.

1617: *Christian Friis* til Borreby og hans hustru, fru *Mette Hardenberg*. *Christian Friis* var endnu kongens kansler, da dedikationsskrivelsen blev udarbejdet (dat. Kbh. 21. april 1616), men han døde kort efter, den 29. juli 1616.

1618: *Christen Friis* til Kragerup, der efterfulgte ovennævnte som kongens kansler.

Der kan ikke være tvivl om, at Niels Heldvad har stået i taknemmelighedsgæld til disse fremtrædende mænd i datidens samfund. De to kanslere har rimeligvis spillet en rolle i hans bestræ-

belser for ved hjælp af den danske konges bistand at få sin sag genoptaget ved hofretten på Gottorp. Men herom senere.

Foreløbig var det foruden *Jacob Rosenkrantz* vel nok især *Breide Rantzau*, der ydede ham støtte. Vi har hørt, at den landflygtige havde fået bolig i Svendborg kloster, og vi ved også, at det er lykkedes ham ret hurtigt at komme i forbindelse med byens gejstlige. Han har prædikeret adskillige gange ikke blot i Svendborgs kirker, men også i Bregninge kirke på Tåsinge og vel sagtens i en del andre af omegnens gudshuse. Byen Svendborg har måske endda ikke været så helt fremmed for ham og hans hustru, thi toldereren her hed i de dage *Jørgen Hock*, altså samme navn, som hans svigerfader bar, og det er derfor sandsynligt, at det drejer sig om en slægtning til hans hustru, muligvis en broder.

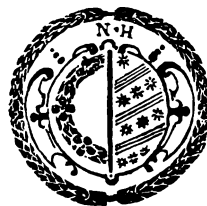
Men Niels Heldvad har også i disse år af og til opholdt sig på *Breide Rantzau*s gård Rantzauholm, det nuværende Brahetrolleborg. Rantzauholm havde egentlig heddet Holmekloster, og det er blandt andet omtalt i en rimet rejsebeskrivelse fra 1706, hvor følgende strofer forekommer:

*Blandt andre kom vi til et herligt romer-kloster,
det Heldvaderi hus var nævnt i gammel tid.*

Det er slet ikke utænkeligt, at Niels Heldvad både her og i det tidligere gråbrødre-kloster i Svendborg har ledet de forskellige ugedagsgudstjenester, som endnu afholdtes på den tid.

Man går næppe meget fejl ved at antage, at det er denne virksomhed, der ligger til grund for hans betydeligste værk fra disse år, *Coronula Rosea Heldwaderi*, uden tvivl det smukkeste, der foreligger fra hans hånd.

Coronula Rosea: I selve bogens titel ligger der nok en hentydning til Jacob Rosenkrantz' navn, men allerede længe før har rosenkransen som symbol spillet en rolle i Niels Heldvads forfatterskab. Den indgår således i et forfattermærke eller våbenskjold, som findes optaget i *Prognosticon* 1608 og i adskillige senere skrifter. Skjoldet er tvedelt med rosenkransen i venstre felt og med nogle stjerner, fordelt mellem tre skråbjælker, i højre felt. I de ældste fremstillinger af mærket er der elleve stjerner, senere kun ti. Skjoldet holdes af to gående hunde, og over skjoldet findes en kronet ugle. Til billedet hører følgende sentens:

Dette skrift, Alle Bedrøffuede Hierters oc Bodferdige Synderes Rosenkrantz, som han kaldte det i dansk oversættelse, var tilskrevet *Jacob Rosenkrantz'* hustru, fru *Petronelle Gyldenstjerne* og hendes otte døtre »til et taknemmeligheds tegn!« »Formedelst daglig omgængelse« havde han erfaret hendes fromhed »i kirke og hjem«, og vi må derfor tænke os, at bogen er kommet ret tilpas, eftersom den er formet som et trøsteskrift, thi nogle få dage, før *Heldvaderus* forfattede sin dedikationsskrivelse, var *Jacob Rosenkrantz* pludselig død under et ophold i Norge.

Men det har forfatteren selvfølgelig ikke kunnet ane, da han skrev tilegnelsen, og det er da heller ikke andres lidelser og sorger, der har inspireret ham til dette værk, men derimod hans egne genvordigheder. Netop derfor går der som en rød tråd en tone af inderlighed gennem dette skrift. »Lykkens hjul løber ustadigt omkring«; derfor skal mennesket besikke sine ting og lade Gud råde for lykken. Denne verden er svigefuld, han vidste det af erfaring, havde selv »en tid lang været i korsbrødreorden!« Men skilles vi fra det timelige, så har vi til gengæld det evige himmerig i vente. »Gud give, at vi var der!«

Indholdet er bygget over en rosenkrans, idet bogen først begynder med »de hvasse torne«, som danner bøjlen, på hvilken så efterhånden »roserne«, d. v. s. en række udtog af *David's salmer*, anbringes. Det er den sorgbetyngedes klager, der indleder bogen, men efter en formaning til at leve i Herrens frygt følger

*Sey fern van uns der Schlangen Oge,
Darauff gehört hellisch Fewr und Loge.*

(Jvf. fodnote s. 144).

Til tolkningen af mærket har *Heldvaderus* givet følgende motto:

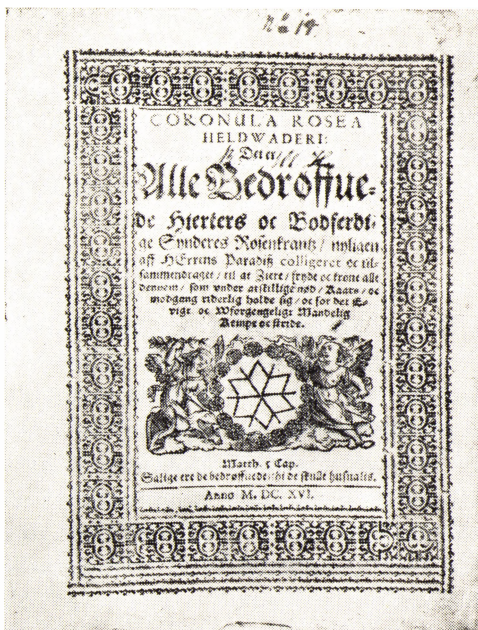
*Vita rosæ fragilis nostra est & fluxilis undæ,
Altera sed clari syderis instar erit.*

Den første linje hentyder vel til jordelivet og dets forkrænkethed (»vort liv er skrøbeligt som rosen og de bølgende vande«), mens den anden linje skal pege hen på det kommende liv (»men det andet liv vil ligne en klar stjerne«).

(Klicheen til *Niels Heldvads våbenskjold* er velvilligst udlånt fra Fund og Forskning II. af overbibliotekar Mogens Haugsted.)

Titelbladet til *Coronula Rosea* er et eksempel på det billige udstyr, som man på Niels Heldvads tid ofte ser benyttet til udsmykning af en bog. I stedet for et kostbart træsnit lavede bogtrykkeren blot en røskeneramme omkring titelfeltet ved at sammenstille de enkelte røskener. Hvad bogen iøvrigt indeholder af illustrationsmateriale, er lånt gods, til dels hentet fra Lucas Martini: *Alle Christelige oc dydige Jomfruers ærekrantz*, Kbh. 1594.

(*Formindsket gengivelse*).

en række trøstesprog, »udplukket« af den hellige skrift, således »nogle roser af Davids urtehave, som et bedrøvet hjerte kan bruge imod djævelen og djævelens lemmer!«

Det selvbiografiske skinner adskillige steder tydeligt igennem. Det er simpelthen den krans af tornefulde roser, Heldvaderus i disse år har måttet lære at bære! Men hans avindsmænd får også deres bekomst. Derfor ofrer han et afsnit på »Guds strenge bud, sentens, dom og befaling til alle tyranner og voldsmand« og trøster særligt de »præster, som lider forfølgelse af tyranner!«

Ejendommelig for bogen er dens »undervisning i brugen af Davids salmer« i kirken og det private liv. Mon det skulde dreje sig om et forlæg for de forskellige ugedages tidebønner, som han kan have benyttet under sine ophold i Svendborg kloster og det gamle Holmekloster? Skulde det være tilfældet, tør vi antage, at denne tid på mange måder rent personligt har været en rig tid for ham. Netop i sorgens og lidelsens dage er han nået til en dybere erkendelse af Guds styrelse i sit liv.

Men han var stadig på rejse! Hans velgører, *Jacob Rosenkrantz*, døde i 1616, og allerede 1618 fulgte *Breide Rantzau* efter. »Er war ein rechter Spiegel des Adeligen Standes, Gottfürchtig, Fromb, Barmhertzig, daher er einen Ehrlichen Nahmen und Ewigen Ruhm hinterlassen«, siger han i *Sylva Chronologica*.

I kongens følge

Der er næppe tvivl om, at Niels Heldvad særligt kan takke *Breide Rantzau* for at have anbefalet ham til kongelig bevågenhed. Vi har allerede hørt, at kongen havde villet hjælpe ham til et præsteembede på Sjælland, men nu synes han at have fået øje for hans store evner som almanak- og kalenderudgiver. Det første kendte af hans store prognostica (det for året 1600) var blevet tilegnet *Christian IV's* første dronning, *Anna Catharina*, og klagen over oversættelser af dårlige udenlandske kalendere i hans dedikationsskrivelse i *Practica* 1598 til *Breide Rantzau* (se s. 56) kunde tyde på, at han arbejdede hen på at opnå et særligt kongeligt privilegium for sit kalenderskriveri. Det var efter hans mening forsmædeligt for »os danske (!)«, at man måtte finde sig i den slags illoyal konkurrence.

Først nu i hans landflygtigheds år skulde dette ønske virkelig gå i opfyldelse. I sine levnedsoptegnelser har han meddelt følgende herom: »Anno 1615 udi julehøjtiden fik jeg bestilling hos Kongelig Majestæt som calendariographus og blev givet i årlig besolding: 16 rdl. månedligt, fri våning og frit brændsel«. Selve udnævnelsen til »kgl. hof-astrolog, -astronom eller -maticus« forelå den 10. januar 1616.

Kansler *Christian Friis* til Borreby har tilsyneladende ydet ham støtte i denne sag, thi i sin dedikationsskrivelse til kansleren, dateret København den 21. april 1616, beder Niels Heldvad ham modtage tilegnelsen »til et taknemmeligheds tegn for mange mod mig beviste velgerninger, bedendes ydmygeligen, at Eders Velbårenhed vil tage dette af mig i den bedste mening og altid være min mægtige patron og befordre«.

Hvad han i sin tid havde udtrykt over for *Gert Rantzau*: »Jeg skal bekende, at dersom jeg havde de vilkår og den lejlighed, at

jeg formåede at købe mig sådanne instrumenter, som nødigt gøres udi astronomisk kunst, da skulde ej mange dage i året gå forbi, på hvilke jeg ej om vejrliget vilde kunne skrive noget særligt!«, det skulde nu omsider gå i opfyldelse. Det gjaldt ikke længere om ham, hvad han udtrykte i det gamle plattyske sprikwort: »Dat Perdt, so den Hauern vordenet, moth Strodeck unde Hak-kels freten«, nu havde han det tværtimod som hesten, der kunde fortære den velfortjente havre!

Allerede samme dag, som udnævnelsen faldt, fulgte han *Christian IV* til Bohus, som dengang hørte til Norge. I pinsen derefter flyttede han med sin familie til København, hvor han fra nu af havde bopæl, og i juli måned samme år fulgte han kongen til herredagene på Akershus ved det nuværende Oslo. Det var en noget omflakkende tilværelse, han var gået ind til, men hans opgave har vel sagtens bestået i at forudsige vejret og at passe på, at den rejselystne konge valgte de rette dage til sine forehavender, således som astrologien lærte det. Men det har næppe heller været Hans Majestæt ukært at have denne mand med i sit følge. Niels Heldvad ejede jo i rigt mål humorens nådegave. Trods alle de genvordigheder, han havde været igennem, glimter den frem på utallige steder i hans forfatterskab. Den er vel også kommet kongen og de andre stormænd i det kongelige følge til gode, og slikt har vel netop en mand af *Christian IV's* støbning forstået at goutere.

Endnu inden årets udgang har Heldvaderus antagelig også været til stede i Kolding ved kongens overdragelse af det gamle danske len Slesvig til den afdøde hertug *Johann Adolfs* søn. Denne handling var på det tidspunkt kun en traditionel ceremoni, som foregik ved ethvert hertugskifte, og det kom også tydeligt til orde ved, at den nye hertug, *Frederik III*, ikke mødte personligt, men blot lod sig repræsentere ved nogle af sine mænd. Niels Heldvad har vel næret forventninger til, at der med det nye regime på Gottorp vilde indtræde en forandring til det bedre for ham, og det er derfor næppe kommet ham utilpas, at han selv fik lejlighed til at overvære højtideligheden i den danske konges følge. Måske har han ment, at der derved kunde åbne sig en mulighed for ham til at bringe sin sag på bane over for nogle af de gottorpske statsmænd. Een frugt satte hans tilstedeværelse ved

»lensannammelsen« i hvert fald, nemlig et flyveskrift om begivenheden, som han endnu samme år fik udsendt på tysk, trykt hos *Hans Höfer* i Slesvig, og året efter udkom det på dansk hos bogtrykker *Salomon Sartorius* i København.

Efter hertugskiftet fattede Niels Heldvad påny håb om at blive genindsat i sit gamle præstekald. At han ikke har holdt sig tilbage i sine bestræbelser for at opnå dette, ses bedst af, at det lykkedes ham at formå selveste kongen til at gribe ind i sagen, for øvrigt tillige et vidnesbyrd om, hvor yndet han har været af landets hersker. Den 21. februar 1617 tilskrev *Christian IV* hertug *Frederik III* af Gottorp og bad ham om, at sagen måtte blive genoptaget i overensstemmelse med det ekspektancebrev på kaldet, som hertugens fader i sin tid havde udstedt.

Det er vel i forbindelse med denne henvendelse, at Niels Heldvad har udarbejdet sin lange, udaterede fremstilling af sagen til hertug *Frederik III*. Men på Gottorp sad stadig de gamle rådgivere fra *Johann Adolfs* tid, selv om enkehertuginde *Augusta* havde fået *Philip Caesar* sendt bort i unåde. Især kansleren, *Laurentius Laelius*, en mand fra Hessen, der i 1611 havde efterfulgt *Nicolaus Junge*, skal have været opsat på at bevare den een gang fastlagte kurs. Svaret på Niels Heldvads bønsskrift blev derfor et klart afslag. Hans præstekald var forlængst besat med en anden, dygtig (!) person, hed det, og ham kunde man ikke afsætte uden årsag. Den successionsret, »Heldvaderus indbildte sig« at være i besiddelse af, kunde der ikke tages hensyn til, så meget mere som det var regeringens opfattelse, at Heldvaderus selv havde forbrudt sit embede, og den ekspektance på embedet, som han tillod sig at omtale i offentlige tryksager (!), kunde man under ingen omstændigheder anerkende. Man måtte derfor simpelthen afvise hans søgning som »unbefugt!« Givet Gottorp den 13. marts anno 1617.

Det var råt for usødet, og måske som yderligere understregning af, at man ønskede at bibeholde den een gang fastlagte kurs, fornyedes endnu samme år mandatet af 1609 imod skælden og smælden fra prædikestolene! Der er ikke tvivl om, at afslaget har været et frygteligt slag for den hårdt prøvede Heldvaderus. Det være dog usagt, om hans nedtrykte sindstilstand i disse måneder har været årsag til en længere sygdomsperiode, der i hans

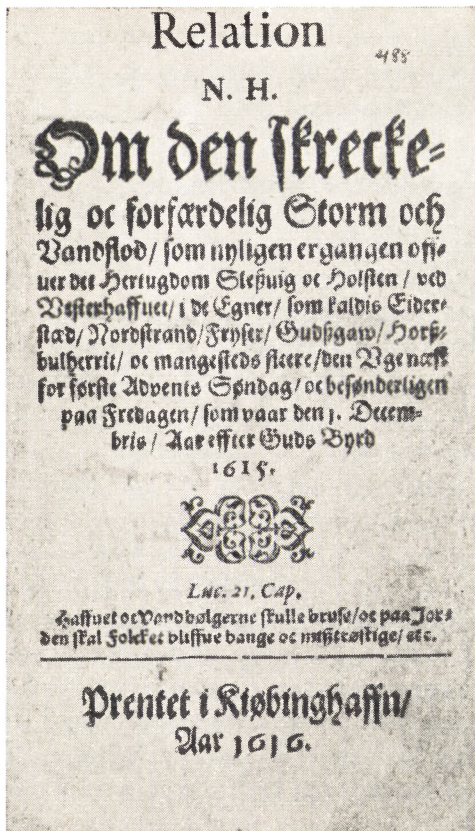
levnedsoptegnelser findes omtalt på følgende måde: »Anno 1617 den 2. august faldt jeg udi en forfærdelig og langvarig sygdom, som plagede mig den ganske vinter over«.

Men kommer tid, kommer råd! Niels Heldvad kunde og vilde ikke finde sig til rette med, at han for stedse skulde være afskåret fra at vende tilbage til sin hjemstavn, og det, skønt afslaget havde været særdeles kategorisk i både form og tone. Sålænge Danmarks konge stod på hans side, var der vel stadig håb, og som sagerne stod, var det jo faldet i hans lod at leve af hofgunst.

Og denne har han også forstået at leve op til. I 1618 spillede han således en betydelig rolle i anledning af biskop *Sigismund* af Osnabrücks besøg, idet der da på slotspladsen blev opført et skuespil, som han havde forfattet, men som nu desværre må anses for tabt. Dog kan titlen oplyse os om, hvad det var, der stadig lå ham på sinde. Stykket hed nemlig: »Tragoedia paa Riim, Germanice, om 10 grummelige Tyranner og blødhundiske Regentere, som have forfulgt Guds Kirke. Som man ser af det indskudte »Germanice« har stykket været affattet på tysk — vel sagtens af hensyn til den høje gæst.

At han fremdeles stod i kongegunst ses af, at han var med i *Christian IV's* følge, da denne i 1619 i månedsvis opholdt sig i de vestslesvigske marskegne. Fra 1619 til 1621 havde *Christian IV* til tider ligefrem residens hos herredsfoged *Urban Paulsen* i Bredsted. Dog sørgede han altid for, at hans egen kongelige seng først blev bragt dertil fra hovedstaden. Omhyggelig og nøjeregnende med småting, som han var, har han noteret det i sin skrivelser, og den havde betegnende nok Niels Heldvad været mester for!

Op imod halvdelen af sin regeringstid har *Christian IV* tilbragt på rejser i hertugdømmerne. Man må jo huske på, at han færdedes lige så hjemmevant i det tyske sprog som i det danske, og dertil kom, at han i sin udenrigspolitik stræbte efter at skaffe sig herredømmet i dele af det protestantiske Nordtyskland. Inden for hertugdømmerne var det især de vestslesvigske kystegne, der nød godt af hans bevågenhed. Her stod jo netop i de år den voldsomme kamp mod havet, som nok kunde påkalde den initiativrige konges opmærksomhed. 1615 havde der således været stormflod, og Niels Heldvad havde da ikke været sen til at gøre

Titelbladet til flyveskriften om stormfloden 1615 er ganske fordringsløst, som det nødvendigvis måtte være, for at bladet ved sin prisbillighed kunde komme ud til videre kredse.
(Lidt formindsket gengivelse).

offentligheden bekendt med denne naturkatastrofe gennem et flyveskrift. Han var derfor den rette mand at have med til Vest-slesvig, hvor kongen ofrede store summer på udførelsen af sine omfattende planer for havneanlæg og digebygning. Her ved det lunefulde hav har det vel været hensigtsmæssigt at have en vejrkundig mand ved hånden, og hvad har Heldvaderus ikke været i stand til at »prognosticere« på grundlag af stjernernes stilling på firmamentet?

Den 15. august 1619 mødtes kongen med hertug *Frederik III* af Gottorp i Valsbøl i Gøs herred i nærheden af Bredsted, og majestæten åbenbarede da sin velvilje og interesse for kalendermandens sag ved påny at forhøre sig om årsagen til Niels Heldvads fordrivelse, men fik blot til svar, at denne ikke kendte noget

hertil, eftersom sagen ikke stammede fra hans egen regeringstid. Imidlertid vilde hertugen ikke have noget at indvende imod, at forholdet blev undersøgt af hofretten, og Heldvaderus vilde da kunne få resultatet tilstillet.

Den 6. september finder vi nu Niels Heldvad i Slesvig, hvor han i et meget indtrængende bønsskrift til den unge hertug meddeler denne, at kongen den forudgående lørdag har underrettet ham om resultatet af samtalen, og han vover nu atter at henvise til ekspektancebrevet fra 1604, som han beder om, at i det mindste et af hans børn må få gavn af, da de jo i hvert fald intet havde forbrudt. Den 28. september meddeltes der imidlertid påny Niels Heldvad et afslag. Det skete i en kancelliskrivelse, hvori man henholdt sig til, at han i sin tid var blevet dømt for »crimen læsæ Majestatis« på grund af sagen med *Mads Simonsen*. Et forsøg fra Heldvads side på at få sagen genoptaget, blandt andet under henvisning til en præsts forpligtelse i henhold til profeten *Esekiels* alvorlige ord i det 33. kapitel, mislykkedes ganske. Man har naturligvis ikke fra regeringens side ønsket at indrømme, at der i sin tid var blevet fældet en forkert dom.

Men til trods for afslagets kategoriske form kunde Heldvaderus ikke forlige sig med tanken om, at hans sag skulde være tabt for bestandig. Hans to betydeligste værker på tysk fra disse år, *Amphitheatrum Fidei Catholicæ* fra 1622 og *Sylva Chronologica* fra 1624, bærer begge umiskendelige vidnesbyrd om, at han stadig levede i håbet om en tilbagevenden til Hellevad-Egvad præstekald. Alene navnene på de personer, til hvem de to bøger er dedicerede, er meget talende. I den første henvender han sig til *Christian IV's* tre søstre, der på det tidspunkt alle sad som enker, nemlig kurfyrstinde *Hedevig* af Sachsen, hertuginde *Elisabeth* af Braunschweig-Lüneburg og hertuginde *Augusta* af Slesvig-Holsten-Gottorp, mens det sidste værk tilegnes *Christian IV's* broder, hertug *Ulrik*, der for øvrigt døde i 1624, og gottorperhertugen *Frederik III*. Hans hensigt med de to dedikationer har naturligvis været, at han i lige grad har villet ære sin velgørers slægtninge på tysk grund og sit eget gamle fyrstehus, som åbenbart efter hans egen mening endnu ikke ganske havde slået hånden af ham.

Han oplyser i sin udførlige dedikationsskrivelse i *Amphithe-*

atrum Fidei Catholicæ, at han med dette værk særligt har ønsket at fremlægge sin egen kristelige bekendelse. Det er muligt, at han har følt det påkrævet, for så vidt som der kan være blevet skumlet rundt omkring i krogene om formentlige papistiske tendenser hos ham. Han bringer derfor følgende, sikkert oprigtigt mente, latinske sentens, som han selv havde forfattet til lejligheden:

*Non mihi Calvini, nec Papa dogma probatur:
Sed sum discipulus, magne Luthere, tuus.*

Vi går næppe meget fejl ved at antage, at han er blevet inspireret til denne udtalelse af begivenhederne omkring reformationsjubelåret i 1617, hvor den danske kirkes leder, Sjællands biskop *Hans Poulsen Resen*, med fynd og kraft havde fremhævet *Martin Luthers* betydning også for den danske kirke. Efter at enkehertuginde *Augusta* havde forjaget *Philip Caesar*, var rettroenheden jo desuden atter fæstnet i det lille gottorpske rige.

I *Sylva Chronologica*, hans betydeligste historiske værk, benyttes dedikationen særligt til at advare de to fyrster — og altså ikke mindst hertug *Frederik!* — imod »hofsnoge og bagvaske-re«. Historien viser gang på gang, hvorledes højststående og mægtige personer står i fare for at komme i den slags forræderes garn. »Solche Gesellen seynd auch meiner wenigen Persohn weydlich an Bord gewesen, die in aula patriæ meæ dulcissimæ, per suppressionem veri & suggestionem falsi, bey meiner lieben hohen Obrigkeit (cujus anima in æterna beatitudine sit) mir harten Stosz gethan«, siger han videre. Men selv om det var gået nok så meget ud over ham selv, vilde han dog alligevel i det foreliggende værk forbigå sine egne »antagonister« og i stedet over for de to fyrster nævne et par andre »Ertz Buben und Bösewichtes« fra nyere tid, nemlig *Didrik Slagheck*, *Christian II's* rådgiver for en tid, og svenskekongen *Erik XIV's* sekretær, *Jöran Persson*, der begge bragte megen ulykke over deres herrer.

Som et forbillede for de to fyrster sættes derimod kejser *Jovianus*, der havde indlagt sig megen fortjeneste ved at kalde den

Sentensen i oversættelse:

»Ikke Calvins, ej heller den pavelige lære bifalder jeg,
men jeg er din discipel, store Luther«.

Titelbladet til *Sylva Chronologica*. Valget af titlen og den udførlige angivelse af indholdet er karakteristisk for tiden. Som der er sagt: „en skov med mange slags træer og buske: politiske begivenheder, fødsler og dødsfald, ammestue- og trolddomshistorier, efterretninger om herskende sygdomme, om vejr- liget, om oversvømmelser osv.“ (H. H. Behrmann: Kong Christian II's Historie, fortalen). — Den lysere skrift er sat med rød farve.

(Formindsket gengivelse).

fordrevne biskop *Athanasius* — Niels Heldvads »alter ego!« — tilbage fra landflygtigheden, »thi det er ikke noget ligegyldigt, når man driver en trofast præst og budbringer af Guds ord ud i elendigheden!« Naturligvis er det hans egen skæbne, der får ham til at skrive således.

Han har med andre ord endnu ment, at der måtte være håb for ham om en tilbagevenden til sit gamle præstekald, og han har ment at kunne påkalde sig de høje hersers bevågenhed ved hjælp af sit forfatterskab. Derfor var *Sylva Chronologica* kun en forløber for en langt større Slesvig-Holstens historie, som han i 1624 håbede at kunne udsende med det første. Imidlertid blev der ikke noget af dette forehavende. I fortalen til *Prognosticon* 1630 giver han følgende oplysning om dette store arbejde, der desværre aldrig udkom på tryk. Det hedder her: »På det højtytiske tungemål har jeg gjort en stor Sleswig-Holsteiniske *Chronicon* om landenes lejlighed, hvilke konger, grever, fyrster og herrer der boede i de samme fyrstendømmer før og efter Kristi fødsel, og hvad der har tildraget sig af navnkundige ting,

samt om deres religion og afgudsdyrkere, og hvornår de har antaget den kristne tro etc. Denne bog bliver in folio, stor og tyk, og endes på det år 1624, da min genius sagde mig: Hic figas pedem! Prentes i Hamburg«.

Netop i 1624 skulde man have en ny præst i Rinckenæs ved Flensborg fjord, og Niels Heldvad har da ment, at der her bød sig en udmærket lejlighed for øvrigheden, der i sin tid havde undskyldt sig med, at den ikke uden videre kunde afsætte hans efterfølger i Hellevad-Egvad, til at forskaffe denne mand et nyt embede her. Han opsøgte i dette øjemed generalprovst *Jacob Fabricius*, der efter *Philip Caesars* fald atter var blevet sat i højsædet for om muligt ved denne mands bistand at nå frem til den af ham tilstræbte løsning på sagen.

Det er generalprovstens søn af samme navn, der har refereret Niels Heldvads udtalelser ved denne lejlighed. Han sagde bl. a.: »Jeg mindes hver dag med smerte, at jeg med urette blev fordrevet fra mit embede. Jeg blev fordrevet, fordi jeg havde sagt til et af mine søgnebørn: »Dat is lögen!« Det er rigtigt, det gjorde jeg. Men han løj, det kan jeg bevise. Jeg vilde ønske, at jeg kunde vende tilbage til mit gamle sted i Hellevad. Ganske vist kan jeg glæde mig ved kongens godhed og velvilje, men når man bliver gammel, er livet ved hoffet for uroligt. Han, som nu er i Hellevad, kunde jo blive forflyttet til et andet sted, f. eks. til Rinckenæs, der nu er ledigt. Mine forfædre har siddet i kaldet i Hellevad i 127 år, den ene efter den anden«.

Imidlertid løb også dette forsøg på at komme tilbage ud i sandet. Vejen tilbage til Hellevad var for stedse lukket for ham såvel som for hans børn. Ofte havde han i sine første landflygtigheds år fundet trøst i tanken om lykkens omskiftelige hjul. I *Coronula Rosea* hedder det således:

*Lykkens hjul det løber omkring
ustadigt i alle måder
som måneden; beskik din ting:
Lad Gud for lykken råde!*

Denne gang vilde hjulet imidlertid ikke opad igen! For Niels Heldvad har det været en tung sorg, og det knugende tryk, der har hvilet på ham, er ikke blevet lettere, da han netop året før

havde modtaget det triste budskab, at hans datter *Anna* var død på Tranekær på Langeland (den 4. juni 1623).

Atter engang tyede han da til den gammeltestamentlige salmeskat for at søge trøst i modgangen. Resultatet blev denne gang et helt trøstens arsenal, *Armamentarium Davidicum* — Kong Davids Tyghuus, som er blevet udsendt engang i 1623 eller 1624, snarest det sidste år, thi det hedder her: »Jeg for min ringe person må bekende, at jeg har haft og har måttet udstå forfølgelser af falske løgnagtige munde. Mod hvilke jeg er gået ind i Kong Davids Tøjhus og derfra taget de skarpeste kartover og skud, hvilke jeg sandelig ikke har ladet med krudt og lod, men med hjertelige suk og bønner til Gud og således bevæbnet og beskanset mig imod djævelen og hans forgiftige lemmer, i en fast tro og tillid til Gud«.

Dedikationsskrivelsen er udarbejdet til *Anna Lykke* og hendes lille datter *Sofie Rantzau* »til en liden trøst og husvalse« i anledning af *Kaj Rantzau*s død den 5. april 1623. Han var en søn af *Breide Rantzau*, hvis velgerninger endnu ikke var gået Niels Heldvad af minde. Første udgave kendes ikke mere, men allerede 1630 og 1632 udsendtes andet og tredje oplag, der nu tillige dediceredes *Anna Lykkes* mand af andet ægteskab, *Knud Ulfeldt*. Efter Niels Heldvads død udsendtes der nye optryk af denne bog både 1641 og 1656, og den må derfor have været yndet i vide kredse. Mangt et indholdsrigt ord er måske trængt ind i den almindelige bevidsthed ad denne vej, og det er næppe med urette, *Holger Rørdam* formoder, at *Frederik III* først har fundet sit bevingede ord: »Jeg vil dø i min rede« i *Armamentarium Davidicum*, thi allerede på andet blad citeres det med fremhævet skrift efter det oprindelige sted i *Jobs* bog (kap. 29, v. 19).

Trods sin titel er bogen ikke noget kampskrift. »Tøjhuset« er ment som et forråds-kammer, hvorfra den, der trænger til trøst og husvalse, kan få sit behov dækket. Men før man gør brug af »kartoverne og de skarpe skud« til at jage det mistrøstige sind på porten, anbefales det, at man går ind i Kong Davids Apotek for at styrke sig ved bøn til Gud. I dette »apotek«, siger Heldvaderus på sin egen humoristiske måde, findes der »allehånde piller, pulvere, salver, præservativer og purgantia«, som kan være gode at bruge under livets forskellige besværligheder. De

gamle Davids-salmer er dog ikke ene om at give stof til bogen. Også bønnens betydning for kristenlivet gøres til genstand for en ret udførlig omtale, og i slutningen af værket har forfatteren endda selv forsøgt sig som salmedigter og som oversætter af forskellige salmer fra tysk. En del af disse salmer er sikkert desuden udkommet særskilt, idet vi har bevaret et optryk af salmen Dødens daglig Betænkelse. Selv om ingen af hans salmer lever i nutiden, bør det ikke lades upåagtet, at Niels Heldvad også har en plads — omend en beskedent — blandt vore salmedigtere.

Det vilde kun ligne Heldvaderus dårligt, om han ikke i denne bog havde fundet plads til at få indflettet hentydninger til sin ranke skæbne, men disse hentydninger er samtidig vidnesbyrd om, at hans tragiske kamp ikke formåede at knække ham. Han fandt virkelig den trøst, han søgte i den hellige skrift! Det hedder således: »Når dine fjender gør sig lystig over dig i den tro, at de har vundet spillet, da skal du ikke blive mistrøstig, men fatte frisk mod og tænke: »Israel har endnu Gud til trøst, hvem der kun har et rent hjerte (Salme 73)««. Selv her kan han derfor ikke dy sig for at anbringe sit symbolum: »Frisch auff in vnlust/vnd Lachen wen der Teuffel zornig ist«.

Et helt lille afsnit er derfor helliget »alle bange og bedrøvede hjerter«, i særdeleshed hans kaldsfæller, »fattige Guds ords tjenere, som forfølges, plages, trænges og behandles ilde af djævelen og djævelens lemmer«. Nok er præsteembedet en kostelig indretning, men det er tillige »visselig sandt, at det er farligt at være i samme embede og at arbejde i trofasthed i Herrens vingård«. Den, der uskyldigt lider, kan dog trøste sig ved, at han ikke er »morder, tyv, misdæder eller en, der trænger sig ind i et fremmed embede og kald« (!). Den forfulgte præst må altid have for øje, at det er for Kristi hellige navns og evangeliets bekendelses skyld, at han lider, »selv om verden ikke vil have det sagt« (!) Det er jo netop Kristi efterfølgelse, det gælder! »Et fromt og lydigt Guds barn må derfor altid føre et rødt kors i sit feltmærke og berede sig til bedrøvelse, forfølgelse og modgang i denne hadske og falske verden«.

Trods al frimodighed og tilkæmpet trøst i sorgen dukker der dog undertiden en stille ængstelse frem i hans sind, en undertone af utryghed ved fremtiden. Når han derfor med kong *David* be-

der: »Forkast mig ikke i min alderdom, forlad mig ikke, når jeg bliver skrøbelig«, giver det måske alligevel allerbedst Niels Heldvad, således som han var, når hans sinds mere muntre sider for en stund havde forladt ham.

Først et par år senere, da krigshandlingerne nåede til hans hjemstavn ved de kongelige troppers flugt op igennem den jyske halvø for *Wallensteins* landsknægte, har han bedre kunnet fatte, hvorfor han bestandig skulde skuffes. Han har da taget afslagene som sendte af Gud, for at han kunde slippe for at blive hvirvlet med ind i den gru og rædsel, som fulgte i krigens spor. I kongens København har han på sine gamle dage kunnet sidde i sikkerhed og være tilskuer til de voldsomme begivenheder, der i 1627 gik hen over hans kære hjemstavn.

Sine politiske betragtninger har han i *Prognosticon* 1628 givet følgende form: »Holsten må og nu lave sig til at tage imod disse fjender, besynderligen mod den ene. Holsten har nu en langsomlig tid haft fred, siden den tid de lybske besøgte dem Anno Chr. 1534 med sværd, skud, ild og brand. Gud hjælpe endnu fremdeles og holde sin nådige hånd over os. Gud bevare vor allernådigste herre og konge *Christian*, thi går det ham vel, så har vi os (med Guds hjælp) intet at frygte!«

Men at der ikke var noget godt at vente i denne verden, havde forlængst stået ham klart:

*Es ist in diesem Jammerthal
Nichts bestendiges überall,
Kein Gewalt auff Erd so hoch nie kam,
Die nicht ihr End mit Trawren nam.*

Hvad han her havde spået, kom jo i virkeligheden ikke blot til at passe på hans eget liv, men også på hans højtelskede konges livsaften.

Striden med »Kalenderpaven«

Det er tidligere nævnt, hvorledes Niels Heldvad straks i sit første præsteår udsendte en *Allmanach* oc *Practica* for året 1591, og at han fortsatte med denne virksomhed lige til sine dages ende. Ved udnævnelserne til kongelig kalendariograf den 10.

januar 1616 kom hans virksomhed på dette felt til at danne hovedgrundlaget for hans tilværelse, og det er vel derfor kun naturligt, at han fra nu af også ønskede at fremtræde for offentligheden som en autoritet på dette område. Han betegnede sig fra da af med forkærlighed som »Calendariographus Regius« eller »Reg. Majest. Daniae Calendariographus« på titelbladet til sine skrifter.

Han var imidlertid ikke ene om at udsende den slags skrifter på det danske bogmarked. Siden *Tycho Brahes* og *Iver Hemmets* udgaver fra årene før århundredskiftet havde det fortrinsvis været tyske kalendermænd, der lod deres arbejder udkomme i årlige danske udgaver. Det var dog ikke alene på grund af konkurrencen, at Niels Heldvad så med uvilje på de udenlandske kalendere, men da han betragtede udsendelsen af årlige almanakker for et overordentligt betydningsfuldt anliggende, kunde han ikke med sindsro se på, at der meget ofte fandtes fejlagtige oplysninger i dem, fordi de jo var beregnede efter helt andre himmelstrøg end de hjemlige.

Hans værste og som det synes mest pågående konkurrent gennem mange år var *David Herlitz*, en i sin tid ret bekendt læge, astronom, historiker og poet, der søgte at skaffe sig en levevej ved forskellige tyske lærdomssæder. En tid var han således konrektor i Güstrow, senere optrådte han som fysikus i Prenzlau og Anklam, derefter var han en tid »professor matheseos« og dr. med. i Greifswald, derpå stadsfysikus i Lübeck. Endelig finder vi ham i Stargard i Pommern, hvor han led den kranke skæbne at miste sin bogsamling og sine optegnelser ved en brand. Som man ser, var det en ret omtumlet tilværelse, han førte, og man kan vel næppe fri sig for det indtryk, at han var en af tidens mange lykkeriddere inden for åndsarbejdernes kreds, der gerne tjente deres brød der, hvor udsigten til fortjeneste var størst — uden smålig skelen til, om der derved måtte slækkes noget på idealerne. I hvert fald påstod Niels Heldvad, at der havde været tider, hvor han havde drukket af »det calvinske Zerbster øl!«

Allerede i årene før århundredskiftet havde *Herlitz* og *Heldvaderus* udsendt konkurrerende almanakker. *Herlitz' Almanak*

Zerbster øl: Zerst var hovedstad i fyrstendømmet Anhalt.

1597 synes endog at indeholde passager, der kunde tydes som korrektiv til Heldvads. Det kommer navnlig frem sidst i almanakken under gennemgangen af de medicinske forholdsregler, som man dengang antog, det var nødvendigt at tage på årets forskellige dage. Heldvaderus havde her i lighed med alle andre almanakforfattere påberåbt sig den gamle græker *Klaudios Ptolemaios*, men i *Herlitz'* almanak hedder det: »Efterdi ikke alene *Ptolemæus*, men også andre erfarne mestre i lægekunst siger« etc. — altså tydeligt nok et skær af bedreviden! Pegefingeren er i hvert fald løftet!

Som årene randt, må *David Herlitz* have følt, at det var Niels Heldvads kalendere og almanakker, der fandt størst yndest i det danske folk, og den 2. november 1607 blev hans egne kalendere og almanakker endog forbudt i den danske konges lande. Men samtidig udsendtes Niels Heldvads almanakker også i tyske udgaver, og der er derfor næppe tvivl om, at konkurrencen fra Heldvads kalenderarbejde har været *Herlitz* højst generende. Niels Heldvad forstod nemlig at give sine skrifter et folkeligt præg, som utvivlsonst har tiltalt mange af hans samtidige. Han forstod at servere en god historie og at give sine tekster liv ved jævnlige indflette et ordsprog eller almindeligt anerkendt mundheld, mens konkurrentens almanakker i al deres nøgternhed virker adskilligt mere tørre. Vil man søge »bevingede ord« fra *Christian IVs* tidsalder, er Niels Heldvad derfor god at gå til!

I slutningen af sit *Prognosticon 1616* fortæller Niels Heldvad, at han ikke tør lade pennen løbe videre for ikke at udsætte sig for »»Kalenderpavens« stikpiller, som kildrer ham i den venstre knæskal!« En vis »Meister Hemmerling« har fortalt noget om de forskellige stjerners størrelsesforhold, som han slet ikke kan godtage, og han anbefaler derfor denne »Meister Pfumfey« at lade fem være lige i stedet for at gøre sig til grin på grund af sine meninger om stjerneverdenen. »Meister Hemmerling, Herr von Affenheim, Lüginsfeldt und Geckenrittershausen« er de tilnavne, der bliver denne »Doctor Lorenquack« til del.

Der sparede altså ikke på krudtet, men værre endnu blev det, da *David Herlitz* udsendte et offentligt angreb på Heldvaderus, der heri omtales under navnet »Tunckelvaderus« — den tyske tolkning af forleddet i hans navn: *hell* = *lys* modsat *dunkel* =

mørk! I dette angreb er *Herlitz* atter den bedrevidende, mens *Heldvaderus* er en nar, der skriver ulærde prognostica og ovenikøbet putter en hel masse religion ind i dem i stedet for at overlade den slags til teologerne! Han er i sandhed kun lidet bevendt som astrolog, mener *Herlitz*, ret en »Astrologunculullulus«, ikke engang »Kalenderpave« kan man kalde ham, blot en »Kalenderdegn!« Og hvorledes er det, denne mand tillader sig at omtale døden? Er det ikke blasfemisk, når døden i hans skrifter kaldes »Freyfechter, Juncker Streckebein von Grebernstein, Bleichen-thal, Herr von Leimburg vnd Jammerthal!«

Niels Heldvad svarede på dette angreb med en *Apologia* oder *Schutz- vnd Schirmschreiben*, hvor hans titel meget betegnende lyder »Theologus & Mathematicus« (!). Indledningsvis er han liberal nok til at aftrykke *David Herlitz'* angreb, men derefter giver han sandelig også råt for usødet. Der spares ikke på latterlige titler og smædenavne: »Gastrologus, Doctor Kukuloris, Doctor Kuhstert, Hennicke Vormünder, Calender Bapst, Doctor Thecelirus Stultorum stultissimus, Doctor Knirfinck, Narrenkopff« etc., etc.!!

Virtuositeten i opfindelsen af spottenavne på modstanderen går igen i resten af det lille skrift, hvori den formastelige konkurrent latterliggøres. Men sligt var heller ikke fremmed for tiden. Man behøver blot at tænke på den behandling, landets fyrste havde givet sin modstander svenskekongen under Kalmar-krigen.

Kun *David Herlitz'* ret utilslørede sigtelse for blasfemi var så alvorlig, at det var umagen værd at svare på den. Men hvad *Heldvaderus* havde sagt om døden, var stadig hans mening, hævdede han. Døden var ret beset netop »ein freyer Heldt«, som kommer, hvor og når man mindst venter ham. Men ellers slog han sin modstanders beskyldninger hen i vejret. »Du willest allein den vor-trab haben« og skælder os andre »Astronomi Liebhabere« ud for »degne«, og noget har der måske været om det. *Herlitz'* nedladende bedreviden tyder på det.

Kalendermanden Heldvaderus

Fra året 1624 stod det omsider Niels Heldvad klart, at ethvert håb om engang ad åre at kunne vende tilbage til Hellevad måtte

skrinlægges. Alle de mange anstrengelser, han gennem mere end ti år havde udfoldet med dette formål for øje, havde været forgæves.

Det var som nævnt i 1616 faldet i hans lod at blive udnævnt til kongelig kalendariograf, og det blev denne stilling, der lige til hans livsaften skaffede ham og hans kære det dagligt fornødne. Hvad han i sine første præsteår med udsendelsen af *Allmanach oc Practica* 1591 havde begyndt af lutter interesse, blev nu hovedgrundlaget for hans eksistens. De årlige almanakker udkom lige siden 1591 år for år indtil hans død i 1634. Til almanakkerne hørte de såkaldte praktikker (*practicae*), der var korte oversigter over vejret i det kommende år, sådan som forfatteren mente at kunne forudsige det efter himmellegemernes stilling. I adskillige år — i hvert fald siden 1600 — udsendte han sine praktikker, der ligesom almanakkerne var i 16° format, i nogle større og udførligere udgaver (i kvartformat) under navn af *prognostica*, d. v. s. forudsigelser.

Ganske vist er de ikke alle bevaret, men fra hans egne udtalelser ved vi, at de har eksisteret. I 1624 skriver han nemlig i fortalen til *Ny oc skøn Formular Bog*: »Det er nu på det 34. år, siden jeg først begyndte at lade almanakker og *prognostica* udgå på prent, hvilket jeg er fortsat med år efter år indtil denne dag«. Det samme har han gentaget i fortalen til sit *Prognosticon* 1625 og i fortalen til sit *Prognosticon* 1634, der er dateret »København, pinseaften 1633«. Her hedder det: »Dette er mit 44. års almanak, som jeg har komponeret, kalkuleret, digtet og skrevet fra det år, man skrev efter Guds byrd 1590«.

Niels Heldvad har derfor været uden sidestykke blandt sin samtids kalenderforfattere. Ingen har præsteret mere end han inden for denne genre. Tilmed er antagelig alle hans almanakker med tilhørende praktikker og *prognostica* udkommet på både dansk og tysk. Han hævder i 1624, at han i de sidste 34 år havde fået trykt hele 60.000 eksemplarer af dem på både dansk og tysk »udi forskellige formater«.

Det var vel først og fremmest den personlige form, der skaffede almanakkerne den enestående udbredelse. Hans almanakker er nok i hovedsagen ligesom alle andres, men alligevel finder han plads til en række oplysende notitser under selve datorubrikker-

ne. Det kan dreje sig om tal på kirkerne i de enkelte stifter eller årstallet for et par historiske og kirkelige begivenheder, alt sammen noget, der for vor tid synes ganske betydningsløst, men som sikkert i hine bogfattige tider har gjort hans kalendere populære. Han har åbenbart selv været klar over, at den slags har interesseret hans læsere, thi allerede i *Eleusinia Sacra* fra 1597 ved han følgende at fortælle: »Tilmed har jeg og erfaret, at mange gudfrygtige mennesker, som bruger mine kalendaria, besynderligen lader dennem vel befalde, at jeg undertiden har optegnet sådanne smukke kirkehandel, hvilket giver mig ikke ringe årsag til dette føje arbejde«.

Det er dog især hans prognostica (i kvart) eller praktikkerne, der er udsendt sammen med de forskellige almanakker, som har forskaffet ham en trofast læserkreds gennem årene. Endnu i vor tid er disse småskrifter underholdende læsning, idet han ikke, som de andre kalendermænd, har nøjedes med at fremsætte sine vejrforudsigelser for de enkelte dage i året, men tillige gang på gang ser sit snit til at krydre fremstillingen med anekdotestof, med mundheld eller med ordsprog, som har syntes ham passende til den pågældende lejlighed og som stadig formår at kalde smilet frem under læsningen.

Et par eksempler vil vise det: »Planeten Mars vil lade sig fornemme i Vægtens stræde; hvoraf gives til kende, at denne vinter ikke bliver så stærk, stiv, kold, hård og streng, som den fremfarne har været, men efter lejligheden giver sine regn, plisk og plask, udi hvilken den kolde syge bliver gængs og gemen blandt almuen. Katharr og gammel hoste vil plage mange ideligen. Skomage-re, bundtmagere og pelsere bekommer nok at bestille, thi støvler, sko og varme klæder gøres behov i disse tider« (*Prognosticon* 1622).

Midsommerfesterne har han på grundlag af den romerske forfatter *Macrobius* (ca. 400) skildret i følgende vendinger: »På samme dag (skt. Hans dag) har hedningerne i gamle dage holdt en fest og højtid. Da kom folkene mangfoldigen sammen med glæde og lyst for at højtideligholde samme fest og højtid med sælsomme ceremonier, optænde gadeild, »vije« tordenskræpper og bynke for dermed at fordrive Asmodeus fra deres hytter og boliger. Desligeste oprejste og satte de kostelige, skønne og grøn-

ne majgrene for deres døre og samledes i skoven med stor vellyst og glæde for at gøre majgrevegilder sammen. Deres unge svende, jomfruer, piger og kvinder bar dejlige krans af vellugtende urter på deres hoveder og skuldre, unge karle tilforordnede deres hedske præster een hver for sig et smukt kvindekøn, jomfru, pige eller mø, og det kaldte de deres gadelam; derpå gjorde de gilder og gæstebud med hverandre udi det grønne nogle dage på rad med hæderligt traktement, piber, basuner, trommeter og giger etc. i den allerbedste måde. Thi der var på de tider en anden verden end nu, hvor folket går og ser surt og sørgeligt ud, som om de straks vilde krybe i jorden og ikke ved af, om de nogensinde har levet i verden« (Prognosticon 1628).

Det var med andre ord i bedste forstand folkeligt underholdningsstof, Heldvaderus serverede for sin samtid, og den var i forvejen ikke just forvænt med den slags; derfor den store popularitet, han nød. »Den livlige Heldvad er den eneste, som kan tilde sig en spøg, ellers ikke et smil på disse strenge, alvorlige ansigter«, siger *P. M. Stolpe* i sin omtale af den tids forfattere af flyveblade. Og hvad der her siges til karakteristik af Heldvaderus som flyvebladsskribent, gælder om muligt i endnu højere grad om ham som kalendermand.

Når *P. M. Stolpe* videre tillægger Niels Heldvad førstepladsen blandt udgiverne af *originale* danske flyveblade, en forløber for senere tiders aviser, og derfor kalder ham »sin tids føljetonist«, er det utvivlsomt med rette. Hidtil var der nok forekommet flyveblade, men det havde været oversættelser — som regel fra tysk. *Relation N. H. Om den skreckelig oc forfærdelig Storm och Vandflod (ved Vesterhavet 1615)* er det første danske skrift af den art, og han fulgte hurtigt efter med endnu et par flyveblade. Således udkom endnu samme år (1616) et om lenshyldningen i Kolding, og i 1618 fulgte Nicolai Heldvaderi *Resolution oc Forklaring paa den Ny Comet oc Wuanelige Stierne*. Men det bør bemærkes, at også adskillige af hans praktikker og prognostica indeholder stof, der må kaldes nyhedsstof. Skal man derfor nævne det første kendte, originale indlæg i dagens debat fra Niels Heldvads hånd, må det

W u a n l i g : u(sæd)vanlig.

blive hans andetsteds omtalte angreb på kornspekulanterne, der findes i *Practica* 1598 (se side 80 ff.).

Det er navnlig sine »fortaler«, Niels Heldvad gør noget ud af. I en tid, der ganske savnede en dagspresse med plads for personlige kommentarer til hverdagens begivenheder, skrev han i forordene så indgående om forskellige aktuelle forhold, at han fik sin mening om dem udbredt i sin store læserkreds. Det vil også hurtigt af den her foreliggende skildring ses, i hvor stor gæld den står til disse »fortaler«, som ofte er vor eneste kilde til oplysning om bestemte episoder i Niels Heldvads liv. Takket være alle de indstrøede personlige bemærkninger bliver Niels Heldvad den mand fra det 17. århundredes dansktalende del af Sønderjylland, om hvem vi nutildags er i stand til at oplyse mest.

Den betydelige udbredelse, hans bøger efter tidens forhold fik, vidner om, at han med sit folkelige forfatterskab har formået at udfylde et behov for lettere, oplysende lektur. Det er derfor nemt at forstå, at de københavnske bogtrykkere har været interesserede i at få hans skrifter til trykning. Der kunde endda ligefrem opstå stridigheder mellem dem om retten til at trykke hans bøger.

Den 11. juli 1618 klagede således bogtrykker *Salomon Sartor* over sin kollega i faget, *Henrich Waldkirch*, fordi denne havde givet sig til at trykke Niels Heldvads *Prognosticon* 1618 på trods af det privilegium, *Sartor* havde fået til at trykke almanakarbejder. Striden blev bilagt i universitetets konsistorium, hvor det blev bestemt, at de to bogtrykkere skulde dele omkostning og fortjeneste for dette år. Striden brød dog op påny, og det ser ud til, at *Henrich Waldkirch* gik af med sejren. Næsten alle Niels Heldvads senere bøger er trykt hos ham og efter hans død i 1629 hos hans arvinger.

Indtil da var Niels Heldvads bøger udkommet hos mange forskellige bogtrykkere. *Matz Wingaard* og *Laurentz Benedicht* i København, *Niclaus Wegener* og *Hans Höfer* i Slesvig, samt *Hermann Wegener* og *Hans Witten* i Lübeck findes alle repræsenterede, såvel som enkelte andre, der lejlighedsvis er blevet benyttet. Det gælder *Anders Sørensen Vedels* trykkeri i Ribe, visse hamburgske trykkere, hvor dog kun bogførere og forlæg-

gere findes navngivet, samt *Georg Hantzsch*, *Andreas Koch* og *Henrich Kruse* i København.

Den nære tilknytning, Niels Heldvad i de senere år af sit liv havde til *Henrich Waldkirchs* trykkeri, gør det rimeligt at antage, at han har haft faste aftaler med denne mand om forfatterhonorar, idet den slags slet ikke var så selvfølgelig i de tider. Dengang gjorde »almanakkræmmere selv almanakker, når de har en author at imitere og følge«, siger Heldvaderus i *Prognosticon* 1622. I *Prognosticon* 1625 må han igen tage til orde imod krænkelse af sine forfatterrettigheder, og hans udtalelse her kan tages som typisk for, hvad en forfatter i de dage kunde blive udsat for. Han meddeler nemlig, at en hamburgsk bogtrykker »understår sig i at lade udgå en dansk almanak« under hans navn og ovenikøbet med hans våbenskjold med de to hunde.

Niels Heldvad har straks fra begyndelsen af sin forfatterbane forskaffet sig nogen fortjeneste ved at tilegne ansete personer eller endog hele korporationer sine skrifter, imod at de til gengæld for den beviste ære, sendte forfatteren et passende pengebeløb. Vi ved således, at der fra Ribe i 1592 sendtes »hr. Niels i Helledvad« to rosenobler som foræring for en — nu tabt — almanak, han havde »tilskrevet borgmester og råd«. Den tidligere anførte række af danske højadelige, som Niels Heldvad har dediceret sine skrifter, skal naturligvis også ses på denne baggrund.

Derimod var det langt vanskeligere for en forfatter i de tider at værne sin ejendomsret til sine skrifter. Gang på gang må Niels Heldvad i sine senere år drage til felts mod slige »bønhaser«. I *Prognosticon* 1625 hævder han, at han sammen med den bekendte astronom, *Christian Longomontanus*, havde fået eneret på udsendelse af almanakker og prognostica inden for den danske konges riger og lande og advarer derfor publikum imod »vores Osores, Zoilos og kunstens foragtere, som af *Herlicij* og an-

Osores, Zoilos etc.: Betegner modstanderne af Heldvads skrifter. Zoilus var en taler og kritiker fra Amphipolis i Trakien, der søgte at vinde berømmelse ved at nedsætte Homer og skrive imod Platon og Isokrates. Han gik med tæt afklippet hår og langt skæg. Siden er Zoilus blevet fællesnavn for ubillige kritikere. — Ellers er det gerne Momus (kritikkens guddom, der aldrig finder noget godt nok og altid har noget at udsætte på enhver ting), som Heldvad går løs på med det ideligt tilbagevendende udbrud: »Rumpantur ut ilia Momis« (Rørdam s. 16, fodnote).

dres almanakker kolligerer og sammenkluder nogle, som de udgiver under eget navn«.

Måske er den nye mand, han nu advarer imod, *Johannes Hoppener* fra Rostock, idet *Salomon Sartor* efter at have mistet retten til at udsende *Heldvads* almanakarbejder søgte erstatning ved at udsende konkurrerende almanakker, der var udarbejdet af denne rostocker. Det er nok også denne mand, han tænker på, når det i *Prognosticon* 1621 hedder: »Alligevel kommer en part af disse tyske almanakskrivere *hoppende* (!) herind i riget med deres almanakker og praktikker, som de lader udsætte på dansk, og sætter derhos med store privilegier og titler, som om de skulde være beregnede efter Københavns elevation, som dog ikke befinder sig så at være i sandhed, så bliver jeg dog ved den sande og rigtige stil og følger den kalkulation, som den udi verden højtberømte, ædle og navnkundige astronomus *Tycho Brahe* har begyndt«.

Imidlertid var det ikke altid så lige en sag at skrive almanakker med tilhørende prognostica, for de fremsatte forudsigelser slog naturligvis langt fra altid til. *Heldvaderus* måtte da også åbent erkende, at folk, der gav sig af med at udsende almanakker, gik det efter det gamle ordsprog: »Den, der bygger ved vejen, får også mange mestre«. »Mange næsvise kumpaner har det med at tævle udi almanakken«, hedder det således i *Prognosticon* 1621, og når det så ikke altid rammer så lige med vejr, vind, krig, pestilens, dyrtid etc. og »de ikke bekommer så megen kiv, klammeri, trætte og ulykke, som de gerne vilde«, så er de utilfredse med almanakarbejdet!

Men den slags kritik tydede netop på, at disse folk ikke anerkendte grundprincipperne inden for astrologien, thi — som vi

Allerede i sit plattysk skrevne skrift, *Astronomica Conciliatio* fra 1597, søger *Heldvad* at værges sig imod kritik ved at anføre nedenstående vers:

*Pfhu drulle dy, packe dy spötter Oge,
vp dy gehöret Hellisch Für vnd Loge,
vp Godt ick trüwe, de my erhelt,
vor allen Vienden disser Welt.*

(Fy, skam dig, pak dig, spotterøje, til dig hører helvedes ild og lue; til Gud jeg sætter min lid, han som bevarer mig for alle fjender i denne verden).

Et langt senere sted på sin forfatterbane har han givet et herligt udtryk for

foran har set — hævdede Heldvaderus gang på gang, at Gud var »liberum agens«, frit handlende, og altså ikke bundet af stjernernes gang. »En astrolog og almanakskriver giver alene tilkende af himmelens løb og kundskab, hvad der kan ske, om Gud ikke nådigt vil afvende det«.

En enkelt anekdote, der var i omløb efter Niels Heldvads død, kunde dog tyde på, at han ikke altid har taget kritikken af kalenderarbejdet alt for højtidelig. Hos sprogmanden *Peder Syv* finder man nemlig følgende optegnet: »Engang lod man Held-

sit syn på den slags mennesker, der altid skal blande sig i andres anliggender. Det skete i anledning af hans versificering af Aisopos' fabel om bondemanden, der sammen med sin søn vilde til marked med et æsel og undervejs bestandigt, men forgæves forsøgte at stille folk tilfreds ved at følge deres anvisninger. Det hedder her til sidst i *Morale Heldvaderi*:

*Men hør du, mester Zoilus,
pak dig, du est en Asinus (æsel),
så er og din broder Mommus,
som sig forstaaer paa Judas Pus.
Eders søster Invidia (misundelse),
og den skiændig Calumnia (falske anklage),
lærde ey andet nogen sind
end spee og spotte, lee og grind.
Kunde de ey vislig digte og skrive,
da havde de lært at laste og lyve:
Dorthe Sladders med det stumpet Been,
at vask og klaf er aldrig seen.
Hun kand vel prale, brask og bram,
true og gjøre Folket bang.
Trappedrager er altiid med,
hver kiend sig selv udi sit Sted!
For eder jeg ey nogen Tiid
skrev bøger, eller giort min Fliid,
men for de Fromm', ærlig og fiin,
sparede jeg aldrig pennen min,
fordi de vide mig Tak og Ære
baad' Unge og Gamle, Leeg (læg) og Lærd.
Hvad agtet jeg en Spøttegøg,
en Giæk, Fantast, en Ab', en Snøg (snog).
Først GUD og got Folk have mig kier,
Kand du vel faae en Fandens Fær.
Gak nu! tag dit Pas, bort med dig,
og lad saa hver vær' god for sig.*

vaderus høre for, at vejrliget ikke indtraf således, som han havde spået, og at der var temmelig megen løgn i hans almanakker. Hans svar blev: »Hvor megen sandhed vil I da have for 2 skilling?«, hvorefter man har sluttet, at dette var prisen på en af de små almanakker.

Imidlertid gav Niels Heldvad i sit forsvar for astrologiens berettigelse ofte en så bred margin for fejl, at der selvfølgelig efterhånden måtte være mange, som satte et stort spørgsmålstejn ved hele denne besynderlige videnskab. »Er lügt wie ein Kalendermann«, er der et gammelt tysk ord, der hedder, og selv om Heldvaderus år efter år hele 1620-tallet igennem mobiliserede en række af de kendte navne fra den hellige skrift til forsvar for astrologien, blev der stadig færre, der fæstede lid til dens troværdighed.

Endnu i *Prognosticon* 1629 kørte han trofast frem med det svære skyts for at værne sin allerkæreste beskæftigelse, som han nu i langt over en menneskealder havde levet og åndet for, men man får unægteligt af disse forsvarsindlæg en tydelig fornemmelse af, at astrologien ikke mere var så grundfæstet i folks omdømme som tidligere. Astrologiens store tid var ved at være uhjælpeligt forbi, og det hjalp ikke meget, at Heldvaderus triumferende kunde meddele, at hans »almanakker og prognostica, små og store, tyske og danske, hvert år udi Hamburg bliver prentet og publiceret i over 100.000 eksemplarer, foruden hvad der prentes i København på dansk, som publiceres over de tre kongeriger, Danmark, Sverige og Norge«.

Lige til sine dages ende fortsatte han imidlertid forsvaret for sin »kunst«: »Hvad kan en astrolog gøre for, at vejret er forskelligt fra sted til sted?« »Ofte sejler der to skibe på søen med hver sin vind. Ja, på det ene sted er der undertiden bravt solskin, på det andet et strengt vejr med regn, hagl og storm«. Den slags forandres meget for syndens skyld og har slet ingen »rationes physicas«. Derfor kan en astrolog ikke dømme om det! Syndfloden kom jo også ganske uventet!! »Vi skriver almanak, men Gud forandrer vejret. Ærlige og oprigtige skibsfolk kan bevidne, at vejret ofte er anderledes på havet end på landjorden, men derfor bør kunsten ikke foragtes!«

rationes physicas: naturlige årsager.

Og hvorfor tillader astrologerne sig at kalde nogle stjerner og planeter onde? Svar: »Af den første skabning er de ikke onde. Var *Adam* med sin hustru blevet i sin første uskyldighed og ikke havde overtrådt Guds bud, da var de forblevet gode. Men nu må de synge den jammersang: »Af Adams fald er plat fordærvet al vor natur og sind etc.« Enhver tanke om forudbestemmelse afviste han med bestemthed: »Sandelig de mennesker er aldeles meget på vrang vej og mening, som dømmes og siger: Den stakkel eller det menneske var alt født i den time og stund, at ham skulde sådan ulykke times og overkomme, som ham nu vederfares. Men dette er ingen tro: Thi intet menneske er nogen laster så streng eller stærkt medfødt, som han ikke kan korrigere og afstå fra, når han vil forholde sig efter de ti Guds bud«.

Skønt astrologien således efterhånden var kommet i strid modvind, må det dog ikke udlægges derhen, at Niels Heldvad ved sit forsvar for den stod isoleret i sin samtid. Vantroen var imidlertid vakt, og den lod sig ikke mere kue. Allerede *Tycho Brahe* havde i sine senere år erkendt, at astrologien ikke hvilede på noget fast videnskabeligt grundlag, og denne indstilling havde i årene efter århundredskiftet vokset sig stærkere. En sådan kritik havde dog ikke vundet udelt bifald blandt alle universitetets lærere. Ansete videnskabsmænd i datiden som *Caspar Bartholin* og *Christian Longomontanus* fastholdt stadig antagelsen af stjernernes indflydelse på både vejrliget og den menneskelige sundhedstilstand.

Niels Heldvads ihærdige forsvar for astrologien har interesse for vort lands kulturhistorie, fordi den viser, hvorledes troen på »denne herlige kunst« ebbede ud i løbet af 1620'erne. Nok fortsatte man endnu længe udsendelsen af astrologiske kalendere, og nok har vi endnu i vort sprog bevaret mindelser om stjernetroen i ord som »jovial« (af Jupiter) og »martialsk« (af Mars), men som videnskab betragtet fik astrologien dødsstødet i Niels Heldvads sidste leveår.

Borger i Danmark

Det kan i vor tid have sin interesse at undersøge, om omflytningen fra det gottorpske Slesvig til den danske konges enemærker

skulde have efterladt sig spor i Niels Heldvads forfatterskab, som kunde fortælle noget om den tids opfattelse af forholdet mellem hertugeligt og kongeligt, mellem dansk og tysk. Spørgsmål af den art er ikke helt lette at besvare, fordi man på Niels Heldvads tid af gode grunde stod ganske fremmed over for den opfattelse af det nationale og folkelige, der har dannet sig i de sidste hundrede år.

Niels Heldvad var en ægte søn af den dansktalende del af Sønderjylland, tilmed af den del, som på hans tid i et par slægtled havde hørt til den gottorpske hertugs område. At hans modersmål har været hans hjemegns sønderjyske dialekt, lader han os ikke i tvivl om. I sit *Prognosticon* 1621 finder han sig foranlediget til at undskylde sig på grund af et forkert udtryk, han havde anvendt i det foregående års almanak. »Efterdi jeg er en holstener og ikke så grundigen forfaren udi dansk tungemål som de, der er fødte i riget, har jeg i min stil efterfulgt andre sprogs manér og brug«, hvorefter han ved hjælp af tilsvarende tyske og latinske udtryk giver sig til at forklare, hvad han egentlig havde ment med den vending, der var skrevet på »Sønderjyllands tungemåls manér«.

Det anførte citat er i mere end een henseende typisk for den tid. Hans ustandselige sammenblanding af begreber som Holsten og Sønderjylland viser, at man allerede dengang i almindelig sprogbrug anvendte ordet Holsten, således som det var skik og brug helt op til den nationale vækkelses tid for godt hundrede år siden. Det ligefrem vrimler med betegnelser som: »Das Hertzogthumb Schleswig wird Niederholstein genennet«, »Süder Jütland, welches jetzt ist das Hertzogthumb Schleswig«, »Jutia australis, Süder Juthland, nu aber das Hertzogthumb Schleszwig oder nieder Holstein genant«; biskop *Poppo* kaldes »ein geborner Süder Jütländer ausz Nordfrieszland« og sit påtænkte historiske hovedværk kalder han et sted »en slesvigsk kronik«, et andet sted »en holstensk kronik«, et tredje sted »en slesvig-holstensk kronik«. Man vil forstå, at der af en så ubehersket skiften af betegnelser på eet og samme landområde ikke kan udledes noget som helst i moderne nationalpolitisk forstand. Det samme gælder naturligvis om nationalitetsbetegnelsen »Holsatus«,

under hvilken han, som så mange andre, har ladet sig indføre i Rostocker universitetets matrikel.

Men citatet fortæller også om de sproglige tilstande i Sønderjylland i disse år. Dialekten har ikke — således som man en overgang har været tilbøjelig til at mene — holdt sig fri af tyske vendinger og talemåder. Det er netop karakteristisk for tiden og i det hele taget for situationen i grænseområdet, at Niels Heldvad har anvendt et udtryk, som opfattes fejlagtigt på rigsmålet, og som han derfor jævnfører med en tilsvarende tysk vending.

Hele hans uddannelse havde været tysk — forsåvidt som man kan sige dette på en tid, hvor latinen indtog en så dominerende stilling inden for det lærde skolevæsen. Hele perioden, fra han forlod barndomshjemmet og til han igen rykkede ind i det som ung præst, har han tilbragt i rent tysktalende omgivelser, og konen, som han hentede i Slesvig by, har vel sagtens haft tysk — plattysk — modersmål. Der er derfor ingen tvivl om, at det tyske sprog har lydt i Hellevad præstegård i de tider, men overgangen fra plattysk til sønderjysk har været så umiddelbar og så unuanceret, at det sønderjyske, hans barndoms sprog, uden vanskeligheder har kunnet vinde overherredømmet i disse rent sønderjyske omgivelser. Eet står dog fast: siden studietiden har Niels Heldvad bevæget sig lige let i det danske og det tyske sprog, og som forfatter kan han derfor med lige ret tages til indtægt for begge parter.

Men forbindelsen mellem de to sprog var da også i de tider langt mere umiddelbar, end vi nuomstunder almindeligvis forestiller os, idet dansk og tysk kultur dengang stod hinanden langt nærmere. Niels Heldvads verden var jo i grunden den samme som *Christian IV's*: hele det protestantiske, dansk-tyske kulturområde fra Nordtyskland til Norge. Det var inden for dette strøg, han havde bevæget sig, og når han i 1624 lod sit historiske hovedværk, *Sylva Chronologica*, beskæftige sig med netop disse lande, er det kun en naturlig følge af denne kendsgerning.

I de tider følte man sig knyttet til det dynasti, man tilhørte, og Niels Heldvad må følgelig betragtes som gottorper. Det er kun naturligt, når han priser forskellige gottorpske landsherrer, som f. eks. hertug *Adolf*, hvem han kalder »ein rechter Vater des Vaterlandes« og priser, fordi han beherskede det »holstenske«, dan-

ske og frisiske sprog, men det er unægteligt tillige karakteristisk, at det, der først og fremmest får ham til at hæve denne fyrste til skyerne, er hans holdning til den augsburgske konfession, til kirker og skoler og hans klare afvisning af sakramenterere og gendøbere! Det konfessionelle standpunkt er langt vigtigere end det dynastiske tilhørsforhold!

Både som hertugelig og kongelig undersåt har Niels Heldvad flere steder tilkendegivet forståelse for, at hertugdømmet stod i det nøjeste forhold til Danmarks krone. I *Historiarum Sacrarum Encolpodon* berømmer han således *Frederik II*, fordi denne ved lenshyldingen i Odense 1578 havde ladet »de herrer af Holsten kende deres pligt og lydighed imod riget«. Han synes gennemgående at have plejet flere forbindelser til det kongelige Slesvig end til det hertugelige og det til trods for sin familiære tilknytning til den gottorpske residensby, men det er dog rimeligvis hans nære forbindelser med *Rantzauerne*, der her har gjort sig gældende. Hans politiske indstilling, hvis man kan tale om en sådan, synes nøje at have fulgt de baner, der var blevet afstukket af gamle *Heinrich Rantzau*, den danske konges statholder i den kongelige del af hertugdømmerne. Med en betegnelse fra en langt senere tid kunde man måske tale om »helstatsfølelse«.

Hans idelige dedikationsskrivelser til fremtrædende personer i den kongelige lejr, og det allerede fra hans præstear i det gottorpske Hellevad, har nok også været en følge af hans forhold til *Rantzauerne*. Rimeligvis har den danske regerings konfessionelle holdning dog også spillet en rolle i denne forbindelse. Det er således karakteristisk, at han i en dedikationsskrivelse til hertug *Hans den Yngre* af Sønderborg priser den kongelige danske stamme, fordi den »i alle punkter var blevet ved den kristelige tros sande lære«. Denne tilegnelse, der gælder det lille skrift om den bibelske kronologi, *Astronomica Conciliatio Calendarii*, blev udarbejdet i 1597, samme år, som han udsendte *Elevsinia Sacra*, kampskriftet imod calvinismen, der netop da havde løftet hovedet ved det gottorpske hof (se s. 64 ff.).

Begrebet »fædreland« var på Niels Heldvads tid langt mere vagt og ubestemt end nuomstunder. I forbindelse med hertug *Adolf* har vi set, at han benyttede dette udtryk, og her må det

gælde det gottorpske hertugdømme, men over for dronning *Anna Catharina* (i *Prognosticon* 1600) gør han også brug af det, og her kan det kun dreje sig om den danske krones samtlige lande. Betegnelsen »dansk« benytter han flere gange om sig selv og vel at mærke også, mens han endnu var bosat i det dengang gottorpske Hellevad, men glæden ved det »danske« var atter meget nøje forbundet med den konfessionelle holdning, som *Christian IV's* regering indtog. »Vi danske kan med al ret og billighed berømme os over, at vi har en kristen konge«, hedder det således i fortalen til *Calendariographia Sacra* fra 1618. Hans begejstring for den danske konge, som andetsteds er omtalt, falder da også nøje i tråd med det her anførte om kongens rent lutherske politik. I årene før *Christian IV's* ulykkelige deltagelse i trediveårskrigen gør han sig flere steder til talsmand for, at de mange krige og uroligheder, der før den tid fandt sted i det vestlige og sydlige Europa, blot var en frugt af disse egenes vaklende holdning til de religiøse problemer. »Thi sålænge de er tvedelte i religionen og bifalder gendøberi, sværmerier og calvinisteri, har de intet sikrere at vente sig end ufred!« hedder det i *Prognosticon* 1600. Borgerlykke og rettroenhed anså han altså for nøje sammenhørende begreber. Han anfører derfor ofte med glæde *Christian IV's* valgsprog: »Regna firmat pietas«, fromhed styrker rigerne!

Hvad vi nuomstunder forbinder med begrebet »fædreland«, erstatte i hine tider af en levende og ofte stærkt følt hjemstavns-kærlighed. Dette gælder også i udpræget grad Niels Heldvad. Hans mangeårige, ihærdige forsøg på at komme tilbage til Hellevad vidner om hans stærke følelser for hjemmet, og de steder er ikke få, hvor han lader sin hjemstavns-kærlighed komme til orde med en sikkert oprigtigt følt inderlighed.

Efter at han havde forladt sin hjemstavn, har han vistnok plejet forbindelse med en lang række sønderjyder, der opholdt sig i København eller andre steder inden for den danske konges riger. Adskillige af dem har han tilegnet sine skrifter eller på anden måde nævnt i dem. Det gælder således følgende »slesvigere i diasporaen«:

Hans Andersen, ridefoged på Vognø i Halland;

Anders Andersen, skriver og ridefoged i Halmstad, begge søn-

ner af sognepræsten i »Vgbiereg« ved Tønder, *Anders Gonsager*;
Jørgen Hock, kgl. majestæts tolder og borger i Svendborg;
Knud Marcussen, borgmester i København;
Niels Michelsen fra Rømet i Toftlund sogn, statholderens tidligere håndskriver i Haderslev, senere borger og brygger i København, og hans hustru, *Dorothea Pedersdatter*.
Christoffer Nielsen Tunder, foged over Fosen len i Trondhjems stift, og hustru, *Sidsel Andersdatter*.

De her nævnte omtaler han udtrykkeligt som sine »landsmænd«, men også en del andre navne, som han opremser i sine forskellige dedikationer, tyder på, at de pågældende har været fra Sønderjylland.

Sin egen opfattelse af »fædreland« og »hjemstavn« har han måske givet det allersmukkeste udtryk i sin henvendelse til den ovennævnte *Hans Andersen*. Han siger nemlig her: »Vi har været og er endnu gode venner og landsmænd og langt adskilt fra vort fædreland, dog lige nær ved vort rette fædreland, som er himmeriges rige«.

Niels Heldvad og den kirkelige udvikling i Danmark

Niels Heldvads stilling til den kirkelige udvikling i hans snævrere hjemstavn havde været klar fra begyndelsen af, men det betød ikke, at han havde været glad for alle de mange konfessionelle stridigheder, der i hine år sønderrev kristenheden. Han forstod, at den slags ofte kun havde til følge, at ubefæstede sjæle blev forvirrede og mistede respekten for kirken som institution. Det var Satan, der udpønsede de mange »opinioner« og sekter, og som anstiftede de mange unyttige disputationer i religionssager. Nej, da var det rigtignok anderledes hos moskovitterne! »De holder så stædigt på deres religion, at de i de sidste 1500 år ikke er afvejet så meget som en stavelse fra dens læregrundlag. Thi de disputerer ikke, men tror slet og ret syndernes forladelse, kødets opstandelse og det evige liv«.

Det anførte citat viser atter engang hans sympati for nødvendigheden af at bevare kontinuiteten fra aposteltiden i kirkens for-

kyndelse. Han fremhæver overalt, hvor lejlighed gives, det fælles »katolske«, det almenkirkelige, der slog bånd tværs over reformationens kirkespaltning. I kongeriget mistydede man imidlertid undertiden hans indstilling, som havde sin rod i den slesvigske kirkes særlige forhold på reformationstiden, og man opfattede hans ytringer i den slags spørgsmål som påvirkede af papismen.

Christian IV's Danmark var et af den lutherske rettroenheds sikreste lande. Al kryptocalvinsk, endsige åbenlys calvinsk indflydelse, såvel som jesuitiske infiltrationer var her bandlyst, ikke mindst som følge af de indgreb, der var blevet iværksat af *Hans Poulsen Resen*. Niels Heldvads forhold til denne mand synes ikke at have været det allerbedste, selv om der naturligvis af gode grunde ikke nævnes noget herom, men også tavshed kan være talende! Påfaldende er det i hvert fald, at hans *Prognosticon* 1621 er tilegnet nogle af den danske kirkes mest fremtrædende mænd, nemlig bisperne *Iver Hemmet*, *Ribe*, *Johan Vandal*, *Viborg*, og *Mads Jensen*, *Lund*, samt hofpræsten *Peter Sture*, men ikke *Resen*, Sjællands biskop!

Forskellige ting hos Niels Heldvad kan have vakt *Resens* misnag og fået denne til at anse ham for en noget upålidelig person, som det har været på sin plads at forholde sig noget reserveret overfor. Een af disse ting er således den gregorianske kalenderreform. I sine unge år havde Niels Heldvad ganske vist i det lille skrift *Astronomica Concilatio Calendarii* fra 1597 prist den julianske kalender på bekostning af den nye, som pave *Gregor XIII* i 1582 havde fået indført i de romersk-katolske lande, og som man netop af den grund stillede sig afvisende overfor i de lutherske lande, hvor man frygtede papismen. Men som ivrig kalendermand blev han snart klar over den nye kalenders store fordele, og adskillige steder i sit forfatterskab gav han derfor udtryk for ønsket om, at den gregorianske kalenderreform også måtte vinde indpas i Danmark. I *Prognosticon* 1616 gjorde han opmærksom på, at den nye kalender var blevet indført i det lutherske Danzig uden, at det havde generet rettroenheden, men henvisningen til denne by var vel ikke allerbedst, da alle og enhver jo kendte Danzigs nære tilknytning til det papistiske Polen.

Det endte derfor med, at han forsigtigvis renoncerede med et:
»Sed hæc ad forum Theologicum remitto!«

En anden ting hos Heldvaderus, der er faldet den luthersk-ortodokse *Resen* for brystet, var hans stilling til de salmer og salmemelodier, som den königsbergske professor *Ambrosius Lobwasser* havde indført i den tyske kulturverden. Til grund for de pågældende salmer lå nemlig fransk-huguenottiske bearbejdelser af Davids salmer, især foretaget af digteren *Clément Marot* og reformatoren *Theodor Beza*, og melodierne havde den franske komponist *Claude Goudimel* komponeret efter en række livlige og iørefaldende franske jæger- og dansemelodier. *Ambrosius Lobwassers* fortjeneste havde bestået i, at han i 1573 havde udsendt denne salmeskat i tysk oversættelse, og inden længe fik salmerne stor udbredelse i de protestantiske egne af Tyskland, ikke mindst på grund af de yndede melodier.

Imidlertid havde *Lobwassers* salmeværk givet anledning til store betænkeligheder i lutherske kredse, fordi udgiveren, skønt han selv var luthersk, ikke havde været tilstrækkelig opmærksom på adskillige calviniske særmener, der hist og her havde indsneget sig fra den oprindelige franske tekst. Det er således betegnende, at den gottorpske generalprovst *Jacob Fabricius* i året 1600 under sine forsøg på at få den fremtrængende calvinisme bremset også havde fået sin hertug til at love, at *Lobwassers* salmer, »damit man starck im anzuge war«, ikke skulde finde anvendelse på gottorpsk territorium. Hertug *Johann Adolf* havde endda givet *Fabricius* hånd herpå, da denne mistroisk havde spurgt: »Mag ich mich darzu verlassen?«

Men Niels Heldvad, der alle dage havde haft øre for musik, mente, at de nye melodier netop på grund af deres popularitet måtte have deres mission, og engang i begyndelsen af 1620'erne udsendte han derfor *It halffhundrede Psalmer paa Tydske Tungemaal*, som han havde udarbejdet af Davids salmer, og ifølge *Prognosticon 1625* »stillet dem efter de allerlifligste bolevisers melodier, som synges almindeligt i Tyskland. Disse lod jeg prente til Hamborg hos *Philip von Ohr*, da jeg så, at folket havde *Lobwassers* melodier så kære, hvilke og rimer sig

S e d h æ c e t c . : Men jeg overlader dette til teologerne!

med de fransøiske amorske cantilener og gå på spryng«. Han havde altså bearbejdet den Lobwasserske oversættelse af de huguenottiske salmer, således at alle calviniske tilsnigelser var blevet fjernet, men iøvrigt bibeholdt de franske melodier.

Men dette havde ikke vakt *Resens* bifald. Tværtimod tager han i sin oversættelse af *Luthers Catachismi oc Børne-Lærdoms Visitatz* fra 1628 med tydeligt sidehug til Niels Heldvad til orde imod disse melodier, som han vil have afskaffet »af kristne menneskers mund og hjerter«. »Alle hine slemme boleviser og løgnagtige kæmpedigt eller borgerstueviser, som tjener til intet andet end idel løsagtighed og forfængelighed og gode sæder at forkrænke!« Således var altså den officielle holdning til disse nye melodier, og en mand som *Anders Chr. Arrebo*, der i 1623 også havde udsendt et salmeværk på grundlag af de gammeltestamentlige salmer, tog derfor forsigtigvis afstand fra »de fremmede, franske tekster og melodier«, men da han netop kort forinden var blevet fradømt sit embede, var en vis forsigtighed nok også på sin plads i hans tilfælde.

Men Niels Heldvad havde ikke noget at skjule. Ret forstået var der nemlig ingen tvivl om, hvor han stod. Nok havde han i tidligere år kunnet ytre tvivl, om *Luthers* værk nu også vilde vise sig at være levedygtigt. I *Prognosticon* 1616 havde han således formodet, at »*Lutheri* hellglentzender Morgenstern« nu i hundredåret derefter vilde begynde at dale, men heri havde han dog regnet helt forkert. Tværtimod skærpedes den danske kirkes lutherske kurs efter reformationsjubilæet i 1617. *Hans Poulsen Resens* kirkepolitiske retning havde sejret! I sine senere år betoner Niels Heldvad da også langt kraftigere end hidtil *Martin Luthers* kirkelige fortjenester.

Det er således tilfældet i hans teologiske bøger på dansk, af hvilke han i 1628 først udsendte *Elucidarius Evangelicus*, hvori han søgte at vise de gudstjenestelige skriftstykkers oldkirkelige oprindelse og indre sammenhæng. Det har sikkert herved været ham en glæde atter engang at kunne yde et bevis for den »katolske« traditions bevarelse i den lutherske kirke, idet denne havde bibeholdt den gamle kirkes hævdvundne perikoper i mod-

perikoper: de bestemte skriftstykker, der er henlagt til søndagene kirkeåret igennem.

sætning til, hvad der var tilfældet med calvinister og sekterere. Kort efter udsendelsen af dette skrift fulgte hans *Femten Meditationes* eller *Christelige Betenckelser om vor Herres Jesu Christi Leffnet, Pine og Død*, der — som titlen antyder — var et udpræget opbyggelseskrift.

Hans betydeligste værk fra dette år (1628) var dog *Trifolium Theologicum*, der skulde vise hans kirkelige stæde, således at enhver kunde forstå, at al tale om papisteri hos ham burde forstumme. Han anfører da også sit tidligere i *Amphitheatrum Fidei Catholicæ* citerede latinske vers:

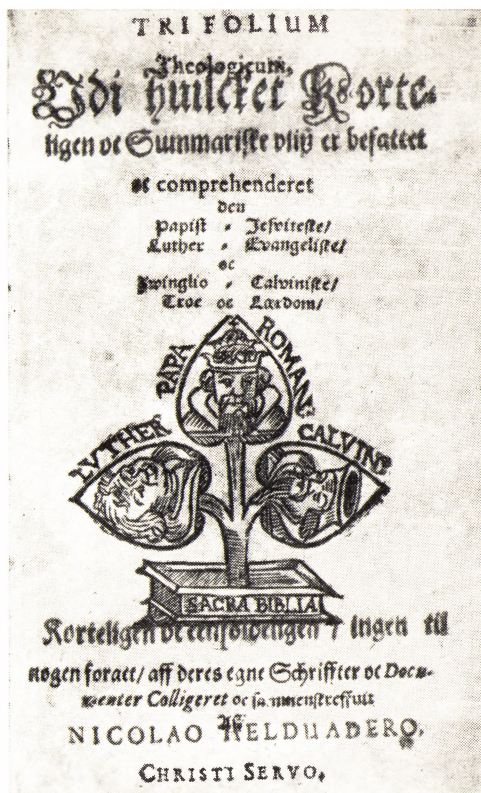
*Non mihi Calvini non Papæ dogma probatur,
Sed sum discipulus, magne Luthere, tuus.*

I *Trifolium Theologicum* gennemgår han nøje papismens, lutherdommens og calvinismens indbyrdes forhold, fortæller, hvad de har fælles, og hvad der skiller dem ad. Formålet med denne »traktat« var, siger han i forordet, at oplyse »den simple almue«, som på grund af de mange diskussioner om religiøse emner »både hjemme og på fremmede steder molesteres med unyttige spørgsmål og argumenter af sofister og spidsfindige hoveder, som understår sig i at gøre folket noget vis, som ikke i sandhed forholder sig således«. Men for at man kan vide, hvad svar der hører sig til, »har jeg korteligen villet tilkendegive dette på vort danske tungemål«. Det samme emne havde han fem år tidligere behandlet i en tysk bog — nemlig *Amphitheatrum Fidei Catholicæ*, — og til hans glæde havde den ikke givet anledning til angreb eller modsigelse af nogen art! Han kunde derfor gå til sagen med glad fortrøstning til resultatet og yde et nyt bidrag til afværgelse af kætteriet, som for ham stadigvæk først og fremmest var repræsenteret i calvinismen. »Den evige, almægtige, gode Gud styre, afværge og forhindre al kætteri og vildfarelse og hjælpe dem til den rette vej og saligheds forstand, som er forførte, og unde os at blive ved den kristelige tro og rette bekendelse for sit allerhelligste navns og æres skyld«, hedder det da også videre i forordet.

Derfor gik han heller ikke af vejen for at give *Resen* svar på tiltale, idet han klargør sit standpunkt til det *Lobwasserske* sal-

Non mihi etc.: Se fodnote side 130.

Titelbladet til *Trifolium Theologicum* med „det teologiske trekløver“, der var vokset frem af *Sacra Biblia*: øverst romerpaven, til venstre Luther og til højre Calvin. Den lyse skrift er sat med røde typer, og det ses tydeligt, at satsen har forskubbet sig, fordi den er påtrykt senere. (Formindsket gengivelse).

meværk i følgende vendinger: »Salmerne og viserne, som de (ø: calvinisterne) synger i deres forsamlinger, er beblandede med falsk og forgiftig lærdom, således som dr. *Cornelius Becker* har tilkendegivet det i sit forord til salmerne, som deres principal hovedmand *Theodorus Beza* sammen med en frantzøsiske poeta ved navn *Clement Marotto*, havde udsat på de allerlifligste, frantzøsiske modeller og sprung. Og efterdi Tyskland er begærligt efter nyt (!), har *Laubwasser* oversat den samme salmebog på det tyske tungemål for nogle år siden, og blev det i Tyskland så kærkomment og vel antaget, som om de havde fået et stort håb af de

De franske salmemelodier: Salmen, »Jesus, dine dybe vunder«, synges stadig efter en fransk folkemelodi fra det 16. årh., som *Goudimel* har bearbejdet.

perler og ædelstene, hvormed *Davids* krone var besat i gamle dage, thi de antog det for idel helligdom. Ja, de mente vel, at *Morten Luther* måtte begive sig bort med sine salmer hen til en bondeby eller aldeles krybe i hullet. *Laubwassers* salmer er derfor de rette nymfer og lokkefugle, hvormed man »inviteres ad calvinismum!« Han tager altså fuldt og helt afstand fra de calvinske tilsnigelser i denne bearbejdelse af *Davids* salmer, men melodierne finder han stadig herlige, ligegyldigt hvad *Resen* så end måtte mene, og her viste det sig, at det var Niels Heldvad, der var i pagt med fremtiden.

Han var altså stadig et stridens tegn, og han har tilsyneladende selv følt det. Som et vidnesbyrd om, at hans frejdighed ikke havde forladt ham i alderdommens dage, udsendte han i 1629 *Morsus Diaboli* i to dele, hvori han gjorde op med skumlerier, af hvad art de end måtte være. I *Første Part* af værket ønsker han at tage af bordet med »Judas Iskariots, Kristi forræders, kompagni og gildehus: til hvilket hører alle falske, forræderske, løgnagtige øretudere, »trappedragere«, »spitzhøffter«, bagvaskere, »beklicker«, »ridderø«, tallerkenslikkere, øjentjenere, parasitter, »calumnianter«, æreskændere, »pasquillen«-skrivere og -digtere, alle Guds fragangne, »erforgætene«, løgnagtige skændegæster«, mens *Anden Part* af værket fortæller om, »hvorledes et fromt Guds barn udi Herrens frygt kan tage sig i vare for og sky og fly *Judas'* forræderske gilde, hans lavsbrødre og selskab udi denne forræderske, hadske og falske verden«.

Til at begynde med gør Niels Heldvad også i denne bog brug af sine tidligere — blandt andet i *Armamentarium Davidicum* anvendte — udtryk hentede fra læge- og apotekerverdenen. Det hedder således: »Vor Herre har et kosteligt og dyrebart remedium og »Slange-stickplaster« præpareret og tilberedt udi sit himmelske apotek mod forgiftige, løgnagtige munde; dertil kommer disse tre ingredienser: 1) Kristi og alle rette kristnes tålmodighed, 2) en god, uforfalsket samvittighed og 3) en daglig, flittig, alvorlig og trohjertet bøn, hvormed man overantvorder og befaler Gud dommen og hævn i hænderne. Disse tre ingredienser skal tempereres og tilberedes med et bodfærdigt hjertens suk og tåre i tro til Gud og dagligt lægges på såret. Dette er i sandhed et kosteligt plaster til at hele og læge den vunde, som er

blevet hugget og sårgjort af forgiftige, løgnagtige munde og tunger«. Men — tilføjer han derefter i samme sprogbrug — en betingelse for at læge såret er, at »enhver først prøver og ransager sin samvittighed og se efter, hvorledes hans sager står, og om han er skyldig i noget af det, som tillægges ham, og udrenser den gamle surdej. Vor Herre dur ikke til at skæmte med! Han lader sig ingen briller sætte på: Far ikke vild, Gud lader sig ikke spotte!«

Man kan altså kun forvente Guds hjælp mod onde menneskers anslag, når man først har gjort op med sig selv, men bliver man forfulgt for retfærdigheds skyld, ja, så kan man prise sig salig. I det hele taget gælder det, som en ven i året 1612 havde skrevet til Niels Heldvad og hans hustru og børn: »Dette skal hvert Guds barn vide: alle de, som håber og tror på Gud, kan ikke komme uden om forfølgelser, fjender og uvenner«. Det er således stadig oplevelserne fra fordrivelsen fra Hellevad-Egvad, der rører sig i Niels Heldvads sind. Selv i alderdommens dage har han ikke kunnet glemme den uret, han dengang kom ud for. Bitterheden brændte stadig i hans indre.

Nu vil det være fejlagtigt at tolke denne bitterhed som udslag af et stridsløst og kampivrigt sind. Det, han drog til felts imod, var menneskers ondskab, var synden, hvorsomhelst han sporede den. Der var intet, han hellere ønskede, end fred, og alle, der har beskæftiget sig nærmere med hans person, er da også enige om, at han har været en både vennsæl og fredselkende mand. Det er derfor ærligt ment, når han i *Morsus Diaboli* udbrøder: »Hvert kristent menneske må belave sig på at være en rose, som opvokser blandt torne og tidsler, imod hvilke de ingen andre våben og værge har at bruge end en gudelig og andægtig bøn, og derhos visseligen og stadig tro, at djævelen eller djævelens tilhængere aldrig kan optænke så mange »finantiske« stykker og falske rænker imod Kristi lemmer, at Gud ikke kan hitte på flere gode råd til at redde, beskærme og forsvare sine elskelige og udvalgte børn«. Man må derfor tilslutte sig *Holger Rørdams* ud-sagn om Niels Heldvad, når det hos denne hans første egentlige levnedsskildrer hedder: »I det hele må det jo til Heldvaderus' ros siges, at han trods sine ofte heftige og skarpe ord var en stor elsker af freden og tidlig og silde gjorde sig til talsmand for den som for alt, hvad han mente kunde tjene borgerlykke«.

Hans teologiske forfatterskab synes at have indbragt ham en ikke ringe anerkendelse. Netop på grund af deres folkelige præg vandt disse bøger stor udbredelse, thi her var jo — og tilmed på en let tilgængelig måde — de problemer behandlet, som optog så mange af hans samtidige. En umiddelbar følge af hans fortjener som folkelig teologisk skribent blev et ekspektancebrev, som han modtog i 1630 på et vikarie i Lund, der kaldtes »Bona altaris Birgittæ Virginis circa gradus cryptæ australis«. Det omtalte vikarie var en vis *Gunde Skriver* forlenet med, og forleningen kunde derfor først træde i kraft, når indehaveren var afgået ved døden. Når Niels Heldvad til den tid ikke længere var forhindret i kongens daglige tjeneste, skulde han residere ved Lunds domkirke. Imidlertid blev denne plan aldrig ført ud i livet, vel sagtens fordi forudsætningen — forgængerens død — ikke indtraf i Niels Heldvads levetid.

Men man kan levende forestille sig hans lykke over udsigten til atter engang i fremtiden at komme til at beklæde et gejstligt embede. Det havde været hans bøn helt fra de unge år, at han måtte »blive i Herrens hus al sin livs tid«. I årenes løb havde han knyttet et par forbindelser, der pegede mod Lund i det dengang endnu danske Skåne. Blandt de forfattere, der skrev æresdigte til ham i hans værker, findes således flere steder den af sin samtid så højt værdsatte latindigter *Willichius Westhovius de Westhofen*, der var i besiddelse af et vikarie i Lund og derfor kunde føre et behageligt liv, viet sine litterære sysler. En anden var *Johannes J. Ottenius Posscholanus*, der vist nok er identisk med Lunde kanikken *Hans Ottesen*.

Men da flytningen til Lund ikke blev til noget, blev der på anden måde sørget for den nu aldrende skribent, idet han det følgende år (den 2. april 1631) fik en ekstra bevilling til årligt at modtage en del proviant fra Provianthuset ved Københavns slot. Det drejede sig om følgende »genant«: 1½ pund (ca. 30 skæpper) rug, 2 pund (48 skæpper) byg, 1 tønne ærter, ½ tønne smør, 4 voger (72 kg) bergfisk, 2 tønder sild, 1 tønne torsk, 1 okse, 4 svin, 6 lam og 12 gæs.

Dermed skulde hans bekymringer for fremtiden være overflødige.

Niels Heldvads portræt fra 1631 findes nederst på de billedprydede titelblade, der indleder de forskellige dele af *Historiarum Sacrarum Encolpodion*. Ved sammenligning med kobberstikket fra 1619 viser dette træsnit, så beskedent det end fremtræder, os tydeligt billedet af en ældet mand med et bittert drag om munden. En pels over skuldrene har tjent til at værne ham imod den værste kulde. Ætatis 67 (i en alder af 67) står der til venstre for hovedet.

En gammel kending dukker op

Niels Heldvad har ofte i sine skrifter dvælet ved mindet om de mennesker, der i sin tid havde rottet sig sammen imod ham for at få ham fordrevet fra hans »lovlige« præstekald. En bog som *Morsus Diaboli* er et vidnesbyrd herom. Men det fremgår tillige med al tydelighed af hans skrifter, at han gennem sin urokkelige gudstro havde fundet trøst og styrke i modgangens dage. »Herre, når jeg tænker derpå, hvorledes du har dømt fra verdens begyndelse, da bliver jeg trøstet«, siger han således i forordet til *Armamentarium Davidicum* med henvisning til Davids 119. salme. Og derefter hedder det videre: »Thi alle de, som har beløjet, belakket, angivet og forfulgt mig og tragtet efter min ulykke og fordærv indtil denne dag, de har fået deres rette, for-tjente løn«.

Således har han også haft god grund til at tænke, når han lod sine tanker vandre tilbage til de skæbnetunge år og mindedes sine fordums avindsmænd. Alligevel var der dog endnu een tilbage, som tilsyneladende levede i bedste velgående, omend langt

borte fra de steder, hvor Niels Heldvad havde sin gang. Det var hans gamle degn fra Hellevad-tiden, *Jep Petersen*. Han viste sig nemlig at være identisk med den *Jacob Pedersen Holst*, der siden 1628 havde beklædt rektorembedet i Thisted.

Hvad denne mand har foretaget sig, siden han i 1609 fik sin dom på Gottorp, lader sig ikke mere oplyse. Blot er det rimeligt at antage, at han er samme person som den *Jacob Petri Holsatus*, der i maj 1610 findes indskrevet som student ved universitetet i Rostock. Hvorledes det i enkeltheder er gået til, at Heldvaderus er kommet under vejr med den rette sammenhæng, kan heller ikke opklares. Men han nævner i *Prognosticon* 1634, hvorledes der »for nogle år tilbage« var blevet fremsat løgnagtige beskyldninger imod ham, blandt andet gående ud på, at han skulde have brændt Hellevad kirketårn af, og at han skulde have spået om Københavns undergang. Den første beskyldning kunde nok tyde på, at det har været den tidligere Hellevad-degn, der atter engang har forsøgt sit onde rænkespil imod ham.

Niels Heldvad indgav også straks (i 1633) klage imod denne mand, der havde forvoldt ham så meget ondt, men sagen er åbenbart blevet henlagt som forældet, idet det i et kongeligt missive til bispem i Ålborg hedder: »Såfremt skolemesteren ikke er beskyldt for noget andet, der har noget på sig, tillader kongen, at han bliver i sin bestilling, men hvis Heldvaderus har noget andet at anføre mod skolemesteren, skal han rejse tiltale mod ham«. Rektoren slap altså for videre tiltale i den gamle sag, men de følgende år kom til at vise, at Niels Heldvad havde haft ret i sine påstande om, at den tidligere degn var et alt andet end tiltalende menneske.

I 1637 lykkedes det nemlig en række latinskoleelever og sogne- degne at få Thisted-rektoren fradømt embedet, efter at de havde fremført en lang række klagepunkter imod ham. Han havde således været forsømmelig i sit arbejde, og mange disciple havde derfor foretrukket at rejse til andre skoler. Dertil kom, at han var »genegen til daglig brændevin, drik og »Snoptubach«, ja, han havde »drukket« tobak i skolen og var ofte mødt »velbeskænket« og stinkende af brændevin. Men værre var det, at han sammen med eleverne havde »uddrukket« hele tønder øl, når skolen fik sådant foræret til adelsbegravelser. Sidste kyndelmisssedag var

han endda mødt i drukken tilstand til højmessen, havde gjort tumult i koret mellem skolebørnene, så at »folket ikke uden stor forundring det vel mærkede, at præsten derover blev molesteret i sin prædiken«. Når endvidere folk og borgerskab samledes til lovsang og til morgen- og aftenbønner i kirken, sagde han ofte til disciplene, at de gerne måtte gå hjem. »Vi får intet derfor«, sagde han, »ikke heller vil jeg straffe jer derfor«. Men der var endnu flere klagemål imod denne besynderlige rektor og herunder nogle, der vidner om hans dæmoniske sind. Han havde således under morgenbønnen formanet eleverne til, at de skulde falde på knæ og sammen med ham nedbede ondt over hans uvenner.

Det skolemæssige havde han rent forsømt. Han havde ganske vist konstrueret en særlig grammatik, men da bispem under en overhøring havde foreholdt ham det ulovlige heri, havde han blot svaret med at slænge bøgerne hen for bispens fødder og var hastigt løbet ud af skolen. Provsten havde senere måttet repetere med eleverne, da skolemesteren var blevet borte i tre dage, og en anden havde måttet påtage sig at repetere *Donaten* og bøjningsskemaerne med dem, da disse øvelser ganske var forsømte.

Jacob Pedersen forsøgte ikke at forsvare sig imod de fremsatte beskyldninger, og det har han nok kun gjort klogt i. Hans begrundelse for at nægte at forsvare sig var imidlertid noget søgt, idet han skød sig ind under, at han ikke var hjemmehørende i Thisted, men i »Lantholsten«, altså i landet Holsten, og derfor ønskede han ikke at give gensvar på tiltalen. Han synes dog at være bleven i Thisted til sine dages ende, thi endnu i 1649 vides han at have opholdt sig der.

De sidste leveår

»Forkast mig ikke i min alderdom, forlad mig ikke, når jeg bliver skrøbelig«, havde Niels Heldvad i sin tid bedt med ord, der var hentet lige ud af Kong Davids Tøjhus. Men han blev ikke skånet for vanskeligheder i sin livsaften. Tværtimod måtte

Donaten: Oprindelig en lærebog i den latinske grammatik, forfattet af *Ælius Donatus* (ca. 350 e. Kr.), senere blev navnet ensbetydende med »Latinsk Grammatik«.

han endnu i sit sidste leveår se sig stillet over for de voldsomste beskyldninger, ja, ovenikøbet som gammel mand påhøre en alvorlig irettesættelse.

At det skulde komme så vidt, må til en vis grad ses i lyset af de urolige tider. *Christian IV's* ulykkelige deltagelse i trediveårskrigen havde bragt *Wallensteins* landsknægte op i hertugdømmerne og Jylland, og først i 1629 lykkedes det den danske regering at få sluttet en tålelig fred. »Gud give, at denne krig, som begyndt er, måtte tage en god ende«, havde Heldvaderus sagt i *Prognosticon* 1628, men selv om det følgende år bragte fredsslutningen, ventede han sig ikke noget godt, »førend man kommer til rolighed i Tyskland, Preussen, Polen og Danmark igen«.

Hans bekymringer gjaldt navnlig den gejstlige stand, hvis stilling jo nok kunde anses for truet i religionskrigenes tid. Derfor »har jeg rådet unge studenter og klerke til, at de, når de har studeret deres bog, således at de med æren kan forestå det hellige præsteembede, tillige vil lære et godt håndværk eller noget andet, hvoraf de kan erklære, klæde og føde deres hustruer og børn, om behov gøres. Således råder jeg også endnu, især i denne farlige tid, til, at de ikke for tidligt gifter sig. Gud bedre dem, som med hustru og børn skal vagere i fremmede lande!« »Der er endnu meget i gryden, og låget vil ikke til!« profeterer han videre, uden at det dog kan hævdes, at han har villet sprede rædsel og angst for fremtiden i læsernes sind.

Når man i hans forskellige prognostica jævnlige finder fremsat spådomme, der lyder mærkelige for moderne øren, bør man ikke glemme, at det da drejer sig om hævdvundne udsagn i tilknytning til ganske bestemte stjernekonstellationer. Den slags udtalelser har deres oprindelse i middelalderens astrologiske værker, og det kan fastslås, at han har benyttet sådanne, idet han i *Prognosticon* 1600 i anledning af en fremsat spådom henviser til den arabiske astrolog *Hali Abenragel*, der levede i det 12. århundrede. Han fulgte med andre ord blot det een gang vedtagne skema for, hvad man kunde udlægge af stjernernes stilling. Ser man imidlertid bort fra den slags, er det nok så meget de muntre strenge, han atter og atter anslår. Overalt i hans prognostica finder

man indstrøet pudsige bemærkninger, der har skullet tvinge smilet frem hos den gunstige læser.

Niels Heldvad fik imidlertid snart at føle, at tiden ikke mere var til spøg og skæmt. Tværtimod var der kredse, der mødte hans skrifter med en stadig stærkere kritik. Om der har været misundelse med i spillet over den ubestridelige succes, hans bøger efter datidens begreber opnåede, må vi lade være usagt, men hidtil havde han dog ikke taget den slags højtideligt. Tværtimod gik han ikke af vejen for at spotte sine kritikere. Det kommer således tydeligt frem i *Onomat-Etymologicon* fra 1630, hvori han ud fra tidens viden forsøgte at forklare indholdet af de almindeligt forekommende døbenavne. Her besvarede han den kritik, der åbenbart var blevet rettet imod ham, ved at fortælle historien om Columbus' æg. »Ho, ho, ho! råbte de alle, det kan vi også gøre!« »Men hvorfor har I så ikke gjort det?« »Således vil det også gå mig med denne liden traktat og navnebog — dog jeg håber, at ingen from, lærd og forstandig mand mistænker mig: *Errare humanum est!*«

Der har altså nok været adskillige, som tog anstød af hans evindelige skriverier, vel sagtens folk, som ofte har fundet, at han gav sig af med mere, end han egentlig var kompetent til at udtale sig om. En hel del af hans skrifter fra disse år er da også tydeligt nok kun skrevet, fordi de har indbragt deres forfatter økonomisk udbytte. Foruden den ovenanførte navnebog kan nævnes *En ny oc skøn Formular Bog*, der kom i adskillige oplag, samt en *Sandferdig oc kort Iszlandiske Relation*, Om det forferdelige oc gruelige *Jordskelff*, som skedde *Østen paa Iszland*. Det var i virkeligheden en fortsættelse af hans tidligere flyveskrifter, og det affødte senere endnu et skrift om samme emne: *Tractatus Physico-Theologicus*. Det sidstnævnte værk er ledsaget af et latinsk digt af dr. med. *Henr. Paschasius*, der berømmer Niels Heldvad for hans omfattende viden. Det har altså heller ikke skortet på anerkendelse!

Men selv om hans skrifter var populære i vide kredse, var der andre, som fandt, at de unægtelig også kunde være beheftet med mangler. Det kom han til at føle i sit sidste leveår, da universi-

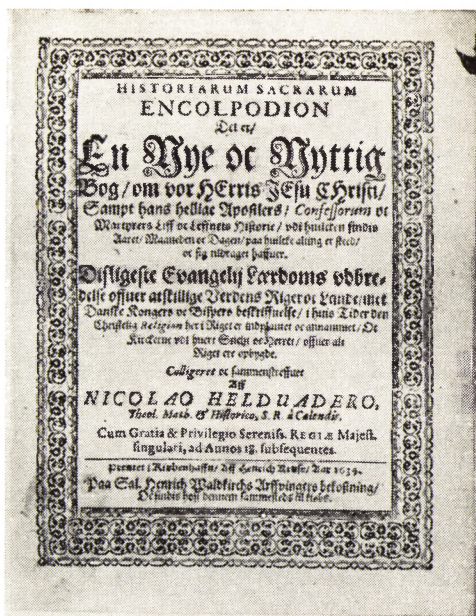
Errare humanum est: Det er menneskeligt at fejle.

tetet greb ind over for hans store bog *Historiarum Sacrarum Encolpodion*. Hidtil havde Heldvaderus ikke følt sig generet af censuren, selv om hans ofte noget dristige udtryk nok kunde have opfordret til det. Men den 9. februar 1633 meddelte universitetets rektor i konsistoriet, at »rentemester havde sagt ham, at det var Kongelig Majestæts befaling, at Heldvaderi bog skulde revideres, og såfremt derudi intet findes mod Guds ord, da skulde den trykkes«.

Det er vel rimeligt at antage, at anledningen til denne henvendelse har været den, at Niels Heldvad har anmodet majestæten om at måtte tilegne ham det påtænkte store værk, og at kongen da har anset det for betimeligt, at sagkundskaben forinden sikrede ham, at bogen var af en vis standard. Før professorerne kunde påtage sig denne opgave, forlangte de (den 16. februar), at Heldvaderus i manuskriptets margin skulde »annotere« sine kilder, for at man kunde slå dem efter. Dette er derefter sket, men da der var gået et par måneder, mente Niels Heldvad sig ikke i stand til at vente længere på de lærde herrers votum. Han ansøgte derfor kongen om, at han måtte få »sin *Harmonia Evangelica* enten kasseret eller approberet«. Han har med andre ord ikke været bange for at sætte sagen på spidsen for at få sit manuskript tilbage, og det skulde vist også ligne ham dårligt, om han har haft ringe tanker om sit eget værk. »Jeg skammer mig ikke ved mit arbejde, hvad jeg har komponeret, skrevet og gjort, og hvormed jeg har villet tjene Gud og min næste«, havde han allerede udtalt i *Prognosticon* 1625.

Professorerne blev derfor nu enige om, at rektor skulde tale med kansler *Christen Friis* om bogen og sige ham, hvilke fejl man havde fundet, »for at professores kan være undskyldt«. Det blev den nys udnævnte professor, senere biskop *Peder Winstrup*, der fik overdraget at føre tilsynet med Niels Heldvads bog og som skulde forhandle med *Christen Friis* om den. Men den lærde kansler havde også kigget i manuskriptet og fundet en del, »som ikke kommer overens med bogens indhold« (med dens emne), og det er vel meget tænkeligt, at det har forholdt sig således, for Niels Heldvads skrifter bugner som oftest af stof. Men de lærde herrer besluttede ydermere, at hans tidligere bøger også skulde gennemses, »hvis fauter derudi findes både i et og andet stykke«.

Titelbladet til *Historiarum Sacrarum Encolpodion*. Forneden er angivet, at bogen er trykt „Paa Sal. Henrich Waldkirchs Arffvingers bekostning“. Andre eksemplarer er trykt „Paa Peder Anderssons/ Borgers oc Bogførers bekostning“, men selve trykket er iøvrigt det samme. Læg mærke til, at Heldvaderus har sikret sine efterkommere kgl. privilegium på salget af bogen i 18 år.
(*Formindsket gengivelse*).

Man skulde herefter tro, at Niels Heldvads skæbne som forfatter måtte være beseglet, al den stund en kritiker ikke behøver at være særlig skarpsynet for at finde »fauter«, fejl, i hans værker. Præcision havde aldrig været hans stærke side, men det kan vel undskyldes, når man betænker, hvor vanskeligt han må have haft ved at få adgang til sit kildestof, idet større bogsamlinger ikke var hvermands eje.

Efter en god måneds tid kom det imidlertid til en art forlig, idet *Winstrups* »observationer« den 18. juni var blevet gennemdrøftet i konsistoriet, hvorefter Heldvaderus den 23. juni ytrede ønske om, at de måtte blive indføjet i randen af manuskriptet, fordi det »syntes ham bedst, at han det selv forretter«, altså selv påtog sig at omarbejde de steder, som der måtte være noget at indvende imod. Denne anmodning lovede *Winstrup* den 29. juni at efterkomme, og der skulde derefter ikke være noget i vejen for, at bogen kunde udsendes.

Den bog, der havde givet anledning til alle de mange forhand-

linger og drøftelser, *Historiarum Sacrarum Encolpotion*, er den største og mest omfattende i hele Niels Heldvads produktion og betegner derfor på en værdig måde slutstenen på hans forfatterværk.

Nogle af de vanskeligheder, der var gået forud for bogens tilblivelse, og andre, som han kort derefter kom ud for, har han nok hentydet til, når han i fortalen til kongen beder denne om at tage alt »i den bedste mening og altid forblive hans nådigste herre og ikke frafalde eller forlade ham i hans alderdom«. I fortalen til rigsrådet skriver han, at han »ikke har villet slide sin tid forgæves eller være ørkesløs, men har villet tjene Gud og sin næste indtil denne dag med det pund, min Herre og Gud har givet mig«. Derfor havde han også forfattet dette værk sammen med andre »teologiske, astronomiske og historiske«. Og så følger hans svar på den fremsatte kritik, der er lige betegnende for manden som for situationen: »Ligesom bierne udi skoven, marken, haverne og engene sammensanker den allersødeste og bedste honning, så har også jeg af adskillige lærde mænds bøger, hvis navne herudi findes antegnet, sammendraget denne bog, på det ingen skal eller kan kaste mig for, at jeg har digtet og spundet denne traktat af mit eget hoved«. Efter at have bragt en fortegnelse over sine kilder, tilføjer han yderligere, at »intet er skrevet eller sagt af ham i denne *Harmonia Evangelistarum*, som ikke er sagt eller skrevet før!« Den åbne erkendelse af manglende originalitet er naturligvis affødt af den kritik, der havde været rejst imod ham. Bag anerkendte forfatteres navne har han villet skærme sig imod de ondsindede beskyldninger for gudsbespotteri eller kætteri, der forlængst var blevet fremsat som en kendsgerning ved bogens udgivelse.

Historiarum Sacrarum Encolpotion er en anselig bog i fire dele, og den er tillige den rigest illustrerede danske bog fra samtiden. Hver del indledes således med et rigt smykket titelblad, der foroven viser et Kristus-billede og forneden en tiltalende fremstilling af den aldrende forfatter, men ellers er det bibelhistoriske motiver, der pryder den. Første del består af en genfortælling af *Jesu* historie på grundlag af evangeliernes beretning og må anses for vellykket, selv om forfatterens forsøg på at angive år, måned og dag for de enkelte begivenheder i *Jesu* liv, naturlig-

En forside i *Historiarum Sacrarum Encolpodion*. Hver del af dette værk indledes med en forside, prydet af ovenstående træsnit af en bred kartouche-titelindramning i tidens barokprægede stil. Øverst er indlagt et Kristus-billede, IHS Salvator mundi, og nederst findes det portræt af forfatteren, som er gengivet i forstørrelse s. 161.

Nucleus Evangelicus har muligvis skullet være værkets titel, og den her viste forside er derfor udeladt i flere af udgaverne.

Der er ofret så meget på billedstoffet i *Historiarum Sacrarum Encolpodion*, at dette værk er blevet den rigest illustrerede danske bog fra den tid. Men illustrationerne er ofte lånt gods, og det ses tydeligt, at de bibelske billeder oprindelig har været bestemt for en bog i større format, idet de ofte rager et godt stykke uden for den trykte sats. Den her viste kartouche-titelindramning er også benyttet til udsmykning af titelbladet til *Schriff-Calender* 1634.

vis må stå for hans egen regning. Anden del fortsætter med aposteltidens historie på grundlag af »Apostlenes gerninger« og kirkefædrenes vidnesbyrd, hvorefter tredje del fortsætter med Danmarks kirkehistorie og de danske kongers historie. Fjerde del består af en beretning om de martyrer, hvis navne kalenderen indeholder, og bogen afsluttes med en fra andre af hans værker velkendt omtale af den straf, der i kirkens historie var overgået »de tyranner, der havde forfulgt Guds kirke og menighed«.

Historiarum Sacrarum Encolpodion er måske først blevet udsendt efter Niels Heldvads død, idet fortalerne er dateret skt. Laurentii dag (den 10. august) 1634, og han døde en fjorten dages tid senere. Det er da naturligt at overveje, hvad der kan være grunden til, at der hengik et helt år, før bogen kunde gå i trykken, og årsagen synes ikke at være så vanskelig at få øje på.

Vi har lige hørt, at *Christen Friis* og *Peder Winstrup* havde været enige om, at også Niels Heldvads andre skrifter burde undersøges nærmere, og netop ved den tid må hans *Prognosticon* 1634 have ligget klar til at gå i trykken, eftersom fortalen er

dateret pinseaften 1633. Denne fortale blev imidlertid skæbnesvanger for ham, fordi han deri meddelte Den lystige Traktat om Skt. Peders tre Døtre, åbenbart for at more renteskriverne, til hvem dette prognosticon var dediceret.

Indholdet i fabelen er kort og godt, at skt. Peder under indflydelse af en rus er kommet til at love sin datter bort til tre forskellige unge mænd, og for ikke at komme til at stå som én, der ikke ved at holde ord, får han af Vorherre lov til at omskabe de to næste levende væsener, han træffer, til to piger. Nu vilde uheldet, at det var et svin og en gås, han traf på, og ud fra dette forhold forklares det så, at nogle kvinder er pæne og ordentlige af væsen som skt. Peders rette datter, mens andre slægter svinene og gæssene på! De onde kvinder har imidlertid deres oprindelse fra en helt anden begivenhed, hvor skt. Peder også spillede hovedrollen. Han havde en dag set en ung pige stå sammen med selveste Fanden og var da i sin fortørnelse herover kommet til at hugge hovedet af både pigens og Fanden, skønt det kun var den onde, han vilde til livs. Han fik da af Vorherre lov til at sætte hovedet på pigens krop igen, men kom i sin iver til at sætte Fandens på i stedet. Heraf kommer det, siger Heldvaderus videre, at »mange er dejlige og skønne fru Venus døtre, og alligevel sidder der et djævelsk hoved og mund på dem!«

Niels Heldvad har naturligvis ment, at den slags stof måtte falde i de gode renteskrivers smag, og det er nok heller ikke utænkeligt, at det også har været tilfældet. Der er ovenikøbet på bagsiden af titelbladet på et af de eksemplarer, der nu opbevares på Det kongelige Bibliotek, af historikeren *Hans Gram* optegnet en anekdote om baggrunden for Niels Heldvads genfortælling af fabelen om skt. Peders tre døtre og om oprindelsen til de onde kvinder. Det hedder her: »Det siges, at denne Nic. Helduaderus elskede godt og lystigt selskab, af renteskriverne for sin lystigheds skyld tidt blev taget med og trakteret på vinkældere. Men deres koner, som ikke kunde fordrage denne deres mænds nattesiden, kom ikke alene efter mændene og hentede dem hjem om natten med temmelig uvenlige ord og miner, men blev også N. Helduaderus' store fjender, som den, der forførte deres mænd, hvorfor han, en del af dem til spot og for at hævne sig, har skrevet denne fortale.«

Holger Rørdam mener dog ikke i sin skildring af Niels Heldvad, at man skal fæste alt for megen lid til denne forklaring, selv om han indrømmer, at Heldvaderus flere gange i sine almanakker og prognostica tager onde kvinder under behandling. »Hvo der har en ond kvinde, han gå »betiden tho Huus«; »Veneris døtre, paveluver, papegøjer og sommerfugle bliver på disse tider meget stolte, opstudsige og trodsige mod deres mænd, når de ikke bekommer kostelige og dyrebare klæder, over mændenes formue og evne, hvoraf der yppes kiv og trætte blandt ægtefolk«. Og flere andre eksempler lod sig let uddrage af hans skrifter, men det er alligevel nok rigtigt, at han — som *Rørdam* skriver — »i sin egenskab af moralist revser til alle sider, slette mænd ikke mindre end slette kvinder, alt som det kan falde sig«.

Al dens lattervækkende harmløshed til trods var der imidlertid mange, der tog anstød af fortællingen om skt. Peders døde, og den 23. oktober 1633, altså kort efter at *Prognosticon* 1634 forelå for offentligheden, var beskyldningen imod Heldvaderus for gudsbespottelse blevet til virkelighed. Der udgik da til universitetets professorer et kongebrev af følgende indhold: »Efter som Heldvaderus understår sig i at indføre adskillige blasfemier i sine almanakker, da beder vi jer, at I fordrer ham for jer og alvorligt foreholder ham hans forseelser og advarer ham, så at han aldeles afholder sig derfra såvel som fra partikulær spådom om det, som alene vedkommer Guds den højstes forsyn og guddommelige vilje«. Dette er derefter sket et par uger senere, idet det i konsistorieprotokollen for den 7. november 1633 hedder, at »Hans Majestæts brev om, at Heldvaderus skulde entholde sig fra sine blasphemiis og prædictionibus«, var blevet ham forelæst, »hvorefter han lovede sig at rette«.

End ikke i sit sidste leveår skulde Niels Heldvad altså få lov til at slippe for personlige vanskeligheder og fortrædigelser. Den ellers så livsglade og humørfyldte mand måtte lige til sine dages ende fornemme den skygge af modvilje og fjendskab, der troligt havde fulgt ham livet igennem. Udviklingen var som følge af de urolige krigsår kommet i skred, og den lyse og friske kristendomsopfattelse, der hos Niels Heldvad vel sagtens har hidrørt fra det lyssyn, der gennemgående prægede det første efterreformatoriske århundrede, måtte nu vige for ortodoksiens strenge

krav om pønitense, om bod og omvendelse. Over for denne retnings opfattelse af, hvad en kristen kunde tillade sig, havde Niels Heldvad forsyndet sig på det groveste, og det kan derfor i og for sig ikke undre, at han nu på sine gamle dage måtte se sig stillet under anklage for gudsbespotteri.

At blasfemisigtelsen mod Heldvaderus har været nøje overvejet, ser man måske bedst af, at det omgående blev besluttet, at enhver form for »partikulær spådom«, d. v. s. spådomme, der hentydede til bestemte forhold, skulde bringes til ophør. Allerede den 24. oktober 1633, altså dagen efter det ovennævnte kongebrev, udstedtes der en forordning af følgende indhold: »Eftersom Vi bringer i erfaring, hvorledes der i de almanakker, som udkommer her i riget, trykkes adskillige partikulære tilfælde, såvel som også om krig, orlog, dyrtid, pestilens og anden Guds den allerhøjestes straf og ris, hvis årsag af hans hellige ord er noksom bekendt uden sådan spåhandel: da vil Vi for at forekomme sådan Guds fortørnelse hermed aldeles have afskaffet og forbrudt, at sådanne kalendere herefter skrives eller digtes udi vore riger og lande, ej heller nogen bogtrykker at trykke den slags, under tilbørlig straf«. Både verdslige og gejstlige embedsmænd blev det pålagt at føre tilsyn med, at forordningen virkelig blev overholdt.

Hermed var en vej spærret, som Niels Heldvad havde betrådt lige siden sit første præsteår i Hellevad (1590). Adskillige gange havde han som alt omtalt i de senere år søgt at værne astrologiens stilling i samfundet, og det havde været ham meget om at gøre at få forklaret, at den slags ikke havde noget med overtro eller andre lyssky foreteelser at gøre. »Spåmænd, dagvælgere, dem, som agter på fugleskrig, troldkarle, manere, sandsigere, tegnsudlæggere vedkommer slet ikke astrologiens ædle kunst. Matematikere og astrologer profeterer og prognosticerer *ex causis & rationibus physicis*, ikke som spåmænd, tatere, trolddjevle og sådant selskab, hvilke ingen fundament har at stå på, undtagen hvad Satan indblæser dem!« Således havde han udtalt sig i sit *Prognosticon* 1625, men nu var slaget alligevel tabt. Under indtrykket af den undergangsstemning, som prægede disse nederlagets år, søgte de oprevne sind en syndeboek for den fejlslagne

ex causis & rationibus physicis: ud fra naturlige fornuftsgrunde.

politik, og derfor rettedes søgelyset blandt andet mod disse årlige almanakker og prognostica, som man mente kun kunde øge uroen og angsten for fremtiden.

Senere hen har historikeren *Jacob Langebek*, der er den første, der har beskæftiget sig mere indgående med Heldvaderus, optegnet følgende anekdote, der skulde tjene til at forklare regeringens og kirkens holdning over for ham: »År 1631 den 25. december indleverede Heldvaderus en astrologisk og prognostisk kalender til kongen, således som han hvert år plejede, hvori der ved den 5. november stod disse enkelte bogstaver: G.b.f.r.i.a. Kongen lod ham tilspørge, hvad disse bogstaver skulde betyde, og fik at vide deres mening: Gud bevare *Frands Rantzau* i år. Da denne herre virkelig på denne dags aften kl. 11 druknede i Rosenborg have, lod kongen Heldvader befale »ej mere at befatte sig med spådomme, langt mindre at indlevere samme til Hans Majestæt«.

Allerede litteraturhistorikeren *Rasmus Nyerup* var dog klar over, at denne anekdote ikke kunde stemme med virkeligheden, simpelthen, fordi de angivne bogstaver ikke findes i nogen kalender. Derimod må den utvivlsonst anses for et vidnesbyrd om, at folk har beskæftiget sig med Heldvaderus længe efter hans død, og at kongens forbud mod kalendernes partikulære spådomme er blevet opfattet som specielt rettet imod ham, der var kalendermanden frem for nogen i sin samtid.

Der er bevaret et vidnesbyrd fra endnu tidligere tid om, at Niels Heldvads ofte noget bizarre udbrud i kalenderne har givet stof til en anekdote, idet *Peder Syv* også har fortalt følgende: »Heldvaderus havde i en af sine almanakker på en vis dag sat: »Kom ej til hove«. *Christian IV* lod ham derfor på denne dag kalde op til slottet og sørgede for, at han blev vel beskænket. Men da han gik hjem, var der nogle, som gav sig i klammeri med ham og sølede ham til i dyndet, så han straks gik tilbage og klagede over denne overlast, hvorpå kongen lod ham svare, at han skulde have agtet på sin egen spådom og være blevet borte fra hoffet den dag«.

I dette tilfælde er vi ikke i stand til at fastslå, om der skulde ligge en virkelig begivenhed til grund for fortællingen, men de nævnte ord findes i hvert fald ikke i nogle af de bevarede prognostica. Derimod er det vel ikke ganske utænkeligt, at *Christian*

IV ved lejlighed kan have haft held til at drikke den gode Heldvaderus på pelsen, selv om vi dog ellers ingen efterretning har herom.

Når *Nyerup* har sagt: »Man ved, at Heldvaderus ingen hader var af et godt glas vin«, er dette vel kun en formodning, men man støder unægtelig adskillige steder i hans skrifter, og da især i hans prognostica, på udtalelser, der kunde tyde på, at han ikke har forsmået de våde varer. Nu var tiden ganske vist en helt anden dengang, og vi ser ham da også først og fremmest anbefale stærke drikke til medicinsk brug, som når det f. eks. hedder: »Drik om morgenen en rømerken malvasier, mjød eller spansk vin, fastendes, om pungen det formår«, eller: »Giv den gamle mand en rømerken mjød eller spansk vin om morgenen«, eller: »Giv den gamle mand om morgenen en god potte fynsk eller lithauisk mjød, hispanisk vin slår heller ikke fejl«. De her valgte citater er alle taget fra *Prognosticon 1634* og skal vel ses på baggrund af, at han nu selv nærmede sig støvets alder. Når han derimod i sine yngre år i *Beschreibung der Stadt Schleswig* fra 1603 havde prist denne bys øl i disse vendinger: »Sådan som man her brygger øllet, har det den art, at det — drukket til måde — giver godt, friskt blod og glade mennesker«, er det vel kun et af hans sædvanlige hastige indfald, der har skullet glæde læseren.

Men som man ser af *Nyerups* bemærkning, har eftertiden heftet sig ved den slags udtalelser, mens derimod adskillige andre, der advarer imod overdreven brug af stærke drikke, forlængst er glemte. Han har nemlig også sagt: »Natten, kærlighed, øl og vin har forført og bedraget mange«, og: »Til drik, dobbel og nattegang, lad dig ej nogen tid forlange, thi drik, dobbel og horejagt haver mangan smuk karl ødelagt«.

Efter udstedelsen af det ovenomtalte kongebrev var Niels Heldvad nødt til at lægge bånd på sig. Han kunde ikke mere tillade sig at give sine tanker frit løb. »Jeg tør ikke lade pennen videre løbe!!« hedder det i hans sidste almanakarbejde, som han jo stadig havde lov til at beskæftige sig med. Han havde dog lavet lidt om på titlen, idet den nye almanak kom til at hedde *Calendarium 1635*, og til erstatning for det nu forbudte *prognosticon* leverede han en *Practica Meteorologica*, som

udelukkende handlede om vejret. Den er holdt i en langt mere afdæmpet form end de tidligere prognostica. Med tydeligt henblik på kongebrevet siger han således: »Om krig, orlog, dyrtid, pestilens og anden den allerhøjestes straf og ris i dette år *tør* jeg ikke understå mig at skrive og bedrøve nogen, efterdi enhver får det tidligt nok at vide, når straffen er ham i hænde. Den evige Gud regere os med sin gode Helligånd, at vi må vandre og leve kristeligen i denne verden, bekomme Guds venskab og efter døden det evige liv«.

Denne kalender med tilhørende practica blev Niels Heldvads sidste, men det betyder ikke, at den flittige mand dermed var udskrevet. Ved hans død forelå der flere manuskripter. Man kender således titlen på et dansk skrift, *Ethica moralis, oeconomica, politica et theologica*, der vistnok aldrig er gået i trykken. Derimod udsendtes i 1641 i Hamburg en *Beschreibung Aller Könige in Dennemarcken*, der i virkeligheden er et forsøg på at lave en dansk kongerække lige fra kong *Dan* (!) til *Christian IV* med en særlig fortegnelse over den oldenburgske stamme. Endnu i 1645 udkom der et skrift af ham med titlen *Ænigma sincere inventum anni melioris spei*, men det er antagelig gået tabt for eftertiden.

Alt i alt var det en betydelig produktion, han efterlod sig ved sin død, men han havde nu også forstået »at ågre med sit pund«, som *Rørdam* skriver i sin fremstilling af Niels Heldvads liv. Ofte er de senere skrifter blot bearbejdede udgaver af tidligere, som når stof fra den danskskrevne bog, *Eleusinia Sacra* fra 1597 og 1610, genfindes på tysk i *Amphitheatrum Fidei Catholicae* fra 1622 og derefter igen på dansk i *Trifolium Theologicum* fra 1628. Ligeledes findes adskilligt af indholdet i *Calendariographia Sacra* fra 1618 påny i *Historiarum Sacrarum Encolpodion* fra 1634. Men ikke nok med det: Også dele af sine større værker har han — eller måske snarere er det hans bogtrykker, der har ansvaret — udsendt som småtryk. Det gælder som nævnt salmen *Dødens daglig Betænckelse* i *Armamentarium Davidicum* fra ca. 1624. Sidstnævnte skrift har for øvrigt adskillige lighedspunkter til fælles med *Coronula Rosea* fra 1616. Dertil kommer, at mange tekststykker, ord og vendinger kan forekomme i flere forskellige skrifter. Ikke

desmindre synes Heldvaderus som forfatter at have haft en trofast læserkreds, som ikke har taget anstød af hans metoder. Grunden til den vedholdende popularitet, hans værker nød godt af, er da heller ikke vanskelig at finde. Selv om han nok med hensyn til sit kildestof savnede originalitet og netop, som han selv har indrømmet det, var som bien, der sankede honningen sammen her og der, så har den måde, han forstod at tilrettelægge sit stof på, været yderst tiltalende for den jævne læser, der har nydt hans forskellige fremstillinger som sød honning. Niels Heldvad var altid munter og underholdende, forstod at finde rammende udtryk og besad tillige evnen til at servere de mere seriøse emner i et lettilgængeligt sprog.

De mange æresdigte, der findes optaget i hans forskellige bøger, vidner om, at også mange af tidens anerkendte personligheder har sat pris på ham. Til dem, der allerede er blevet nævnt, kunde fra hans senere år endnu føjes præsten *Andreas Petrejus Arrhensis* fra Ollerup ved Svendborg, præsten *Paul Theophili Neovinus* fra Slagelse, magister *Johannes Thomæ Schowius* fra Roskilde, samt den senere hen så bekendte kartograf *Johannes Mejer* fra Husum, der i sine unge år havde lært sin aldrende landsmand at kende.

I sine sidste leveår var Niels Heldvad enkemand. Hans hustru, *Gertrud Jørgensdatter*, var allerede død i 1631, og det er derfor meget tænkeligt, at hans sidste år er blevet ham trange. Måske har han da for at værne sig imod ensomheden søgt adspredelse ved renteskrivernes borde i de københavnske vinkældere, således som anekdoten fortæller. Det er vel heller ikke utænkeligt, at den muntre, temperamentsfulde mands pen i disse sidste år kan være løbet løbsk, fordi han har savnet sin kone til at holde igen, og at mange af hans sidste skuffelser måske vilde have kunnet være undgået, om han ikke havde mistet sin huslige ballast.

Niels Heldvad hørte til de mennesker, der forstod, at han ikke havde noget blivende sted på denne jord og som tillige havde et langt livs erfaring for, at der ikke var noget godt at vente af denne tilværelse. Allerede i 1616, da han udsendte *Coronula Rosea* havde dette været ham klart. Han skriver her: »Dersom et menneske i sin barndom og opvækst stod på et højt bjerg og havde måttet se for sine øjne den jammer og elendighed, som

dagligt, år efter år, tilstunder, da måtte det råbe: O ve, o ve, at jeg er blevet født til denne verden. Derfor må vi nu i sandhed sige og bekende: O verden, o verden, hvor er du svigefuld, du holder os hverken tro eller love. Dog om du end skiller os ved det timelige, så får vi til gengæld det evige himmerig: Gud give, at vi var der!»

Niels Heldvad nåede imidlertid støvets alder, før han måtte sige denne verden »det sidste farvel«, som han plejede at udtrykke sig. Han døde nemlig den 23. august 1634, et par måneder før han fyldte 70 år. Begravelsen blev forrettet af skt. Nikolaj kirkes sognepræst, magister *Laurids Mortensen Scavenius*, og han jordes ved siden af sin hustru på kirkegården uden for skt. Nikolaj kirke »ved den søndre kirkedør, som er ved tårnet«. Et stort følge havde bevist den i vide kredse afholdte mand den sidste ære.

Både i sin samtid og af den nærmeste eftertid nød han agtelse for sin flid som forfatter. Historikeren *Jacob Langebek* har således givet ham dette smukke eftermæle: »Han var en meget lærd og behagelig mand, en stor taler, en flittig mathematicus, lykkelig i at opdage oldsager og har ved sine mange og ikke unyttige skrifter forevigtet sit navn og sin ihukommelse. Thi uagtet hans skrifter vel ikke er aldeles af disse kræsne tiders smag, har de dog gjort megen nytte og opvakt læselyst hos en stor del af den almindelige hob. Når man undtager de fornødne bøger til kristendommens kundskab og gudfrygtigheds øvelse, var der indtil den tid ikke skrevet meget i andre materier, som danske folk kunde læse til fornøjelse og undervisning. En stor del af denne mangel afhjalp Heldvaderus og skrev, foruden nogle tyske og latinske bøger, på dansk såvel i historien og antikviteterne som i de astronomiske og astrologiske videnskaber, samt nogle gejstlige og moralske skrifter, men var kanske, som det da krævedes, i en del noget bidende«.

Denne dom fik lov til at blive stående så nogenlunde uantastet, indtil *Holger Rørdam* underkastede nogle af Niels Heldvads værker en kritisk prøvelse i *Kirkehistoriske Samlinger* og da endte med at fastslå — selv om han iøvrigt havde megen ros tilovers for Niels Heldvads folkelige fortælling —, at han var »en andenhånds skribent, der i regelen kun kan vindicere sig selv

ejendomsret til fejltagelserne og misforståelserne«. Ganske vist mildnede *Rørdam* denne dom noget, da han senere behandlede Niels Heldvads levned i *Historiske Samlinger og Studier*. Ikke mindst på grund af den kranke skæbne, der overgik Heldvaderus, ånder denne skildring af dyb sympati for ham, men da den for en stor del består af en gennemgang af hans værker, ofte støttet af noget vidtløftige uddrag af disse, der måske nok så meget er anført for at underholde læserne, er resultatet til dels blevet, at indtrykket af Niels Heldvads personlighed har fået et skær i retning af det komiske og lattervækkende. Hans virkeligt betydningsfulde gerning som forsvarer af sit lands kirke i nødstider synes *Rørdam* ikke at have været tilstrækkelig opmærksom på.

Det er imidlertid i denne egenskab, at han fortjener at blive æret i vor tid, mens hans astrologiske virksomhed mere har kuriositetens interesse. For Niels Heldvad selv var der da heller ingen tvivl om, at alt, hvad han skrev, først og fremmest skulde »tjene Gud og næsten«. Han mente at have fået et pund betroet, som det var hans pligt at ågre med. Dette synspunkt gjaldt også de mere verdslige materier, han syslede med, såsom astrologi, historie og anden folkeoplysende virksomhed.

Når han i sin sidste bog, *Historiarum Sacrarum Encopodion*, underskrev sig »Jesu Christi servus & exul«, udtrykte han i virkeligheden hermed noget meget centralt. Han var Kristi træl i den forstand, at han som ordineret præst stod »i Kristi sted« blandt sine medmennesker, men i denne egenskab levede han tillige i udlændigheden. For ham kunde døden derfor kun være en vinding, en hjemkomst til »det rette fædreland«, og med døden blev derfor blot et ønske opfyldt, som han gennem så mange år havde higit efter — ganske vist til at begynde med i mere end en forstand!

Oversigt over Niels Heldvads forfatterskab

Astronomisk•astrologiske arbejder

ALMANACH OC PRACTICA på det år etc.

(Udkom i danske og tyske udgaver år efter år fra 1591 til 1635. Af dem kendes endnu følgende danske (trykkested i parentes)):

1591 (Kbh.) — 1593 (Ribe) — 1594 (Slesvig) — 1598 (Slesvig) — 1603 (Kbh.) — 1604 (Lübeck) — 1609 (Kbh.) — 1611 (Kbh.) — 1613 (Kbh.) — 1614 (Kbh.) — 1615 (Kbh.) — 1617 (Kbh.) — 1618 (to tryk: Kbh. og Helsingør) — 1621 (Kbh.) — 1625 (Kbh.) — 1627 (Kbh.) — 1628 (Kbh.) — 1629 (Kbh.) — 1630 (Kbh.) — 1631 (Kbh.) — 1632 (Kbh.) — 1633 (Kbh.) — 1634 (Kbh.) — 1635 (Kbh.).

(Følgende tyske udgaver kendes):

ALMANACH UNDE PRACTICA up dat Jahr etc.

1609 (Hamburg) — 1630 (Hamburg).

(Af de store prognostica i kvartformat kendes følgende):

PROGNOSTICON ASTROLOGICON, Oder Practica auff das M. D. C. Jahr/ Jesu Christi. Darinnen ordentlich etliche Wundergeschichte erzelet/ vnd Witterung des gantzen Jahres gehandelt/ sampt vermeldung anderer zufell/ die sich nach der Himlischen Corpers Wirckung/ vnd nach dem zustande/ vnd verenderung des Gewitters/ in gegenwertigem Jahr/ zutragen vnd begeben werden/ aus dem lauff des Gestirns/ vnd andern Natürlichen anzeigungen/ ohn all Superstition genommen/ vnd mit fleisz gestellt vnd beschrieben/ Durch: Nicolavm Heldvadervm. In agro Slesvvicensi. Schleszwig.

PROGNOSTICON ASTROLOGICUM, Das ist: Gründtliche vnd natürliche Verkündigung von dem Gewitter der Vier Jarzeiten/ auch von Finsternüssen/ Kriegswesen/ Kranckheiten/ Wachstumb vnd andern Zuständen dieses Jahrs/ nach der Geburt vnsers lieben Herrn vnd Heylandes JESV CHRISTI M. DC. VIII. Dem löblichen Fürstenthumb Schleszwigk/ vnd vmbliegenden Königreichen vnd Landschafften/ auch Namhafften Städten/ zu nutz vnd frommen/ mit sonderlichem fleisz calculiert vnd gestellet durch Nicolaum Heldvaderum in agro Slesvicensi. Gedruckt in der Keyserlichen Freyhen Reichsstadt Lübeck/ bey Hans Witten.

PROGNOSTICON 1616

(Titelbladet til dette prognosticon, der er affattet på tysk og har Kbh. til trykkested, mangler. Følgende danske prognostica kendes):

PROGNOSTICON ASTROLOGICON. Paa det Aar effter vor kiere Frelseris oc Saliggjøreris JESu Christi/ Guds oc Jomfru Mariæ Søns Naaderige oc ærefulde Fødsel. M.DC.XXII. Aff den rette oc sande Astronomiske Konst beregnet/ tilsammenskreffuet oc publiceret aff Nicolao Helduadero. Calend. Reg. Prentet i Kiøbenhaffn hos Waldkirch/ Anno 1622.

(Desuden for årene): 1625, 1628, 1629, 1630, 1631, 1633, 1634.

CALENDARIUM Paa det Aar effter Jesu Christ Fødsel M.D.C.XXXV. Beregnet oc forfærdiget aff Nicolao Heldvadero.

(I denne almanak, der blev Niels Heldvads sidste, kaldes tillægget som følge af den kongelige forordning af 24. oktober 1633 ikke mere PRACTICA ASTROLOGICA, men derimod PRACTICA METEOROLOGICA!).

SCHRIFFCALENDER paa det Aar etc.

Følgende kendes: 1619, 1625, 1629, 1634, 1635, alle trykt Kbh.

ASTRONOMICA CONCILIATIO CALENDARIII veteris ac recentis Juliani. Das js, Ein korte Astronomische vorgelikinge des warhafftigen thor tydt Christi gewesenen/ vnde jtziger tydt gewandtliken Julianischen Calenders. Darinne vp dat körteste vnde Eindtfoldigeste de vörnemeste Historien des Olden vnde Nyen Testamentes/ ein jeder by sinem Jahre/ Månte vnde Dage/ na vermögen/ klarligen vor Ogen gestellet dorch Nicolaum Helduaderum in Agro Slesvicensi. Gedr. tho Schleszwig dorch Nicolaum Wegener. 1597.

Nicolai Helduaderi RESOLUTION OC FORKLARING PAA DEN NY COMET OC WUANLIGE STIERNE, som bleff seet udi Novembri oc Decembri Maanet, Aar effter Guds Byrd M.D.XVIII. (Kbh.).

Teologiske arbejder

ELEVSINIA SACRA. Det er: Een kort oc Eenfoldig Forklaring offuer voris Kircker oc gode Gamle Ceremonier og vdvortis Christelige Guds Tieniste. Vngdommen oc menige eenfoldige Christne meget nyttelig at vide. Nu nyligen tilsammenscreffen aff Nicolao Helduadero, in agro Slesvicensi. Sleszwig 1597. (2. udgave: Kbh. 1610).

CORONULA ROSEA Heldwaderi: Det er, Alle Bedrøffuede Hierters oc Bodferdige Synderes Rosenkrantz, nyligen aff HERrens Paradisz colligeret oc tilsammendraget, til at Ziere, fryde oc krone alle dennem, som vnder atskillig nød, Kaars oc modgang riderlig holde sig, oc for det Evigt oc Wforgengeligt Mandelig Kempe og stride. Anno M.DC.XVI. (Kbh.).

CALENDARIOGRAPHIA SACRA: Jesu Christi, Guds oc Mariæ Søns/ Lefnets Calender, effter de fire hellige Euangelisters beskriffuelse/ vdi huilcken er indført/ de fornemste Historier/ som findes i det gamle oc ny Testamente/ i saa maade/ at mand kand haffue Aarit/ Maaneder oc Dagen/

huor paa huer Action, Historia oc Gierning/ er skeet/ oc sig haffuer tildraget. Her hoss findis S. Hans Døbers/ ocsaa de H. Apostlers Leffnet/ Lærdom oc Endeligt: Met en sand beretning/ huorledis det H. Euangelium er vdræd offuer den gantske Verden. Disligist en Kircke Calender, paa huad Aar oc Dag/ Guds Helligen haffue beseglet/ Christi Euangelium/ met deris Blods vdgydelse/ Martyr/ Pine oc Død/ effter som deris Naffne findis i voris Aarlige Allmanach, skreffuit aff Nicolao Heldvadero, Calendariographo Regio. Anno 1618. (Kbh.).

AMPHITHEATRUM FIDEI CATHOLICÆ et ceremoniarum ecclesiæ Jesu Christi. Das ist: Ein Herrlich, auszbündig Schawplahn der heiligen Christlichen, Apostolischen vnd Catholischen Kirchen zu allen zeiten: darneben zeit, statt, weisz vnd masz, wer, wann, wo, wie, von wem vnd warumb die Gottesheuser, Kirchen vnd Klöster bey den Christen anfänglich auffgerichtet vnd gebawet: Darnach die Ankunfft vnd Stiftung aller Ceremonien vnd Kirchen Agenden, Als die Mesz, Meszgewandt, Altar, Bilder, Gesänge, Orgeln, Glocken, etc. neben Titel vnd Empter der heiligen hochwürdigen Priesterschaft. Zu letzt von vnterscheidt der Lehre vnd Streit-Puncten der Luther: Euangelischen, Calvinisten vnd Papisten in Frag vnd Antwort gestellet, Durch Nicolaum Helduaderum, Theolog. & Reg. Majest. Daniae Calendariographum. Hamburg. In verlegung Michael Herings, Buchf. Im Jahr 1622.

ARMAMENTARIUM DAVIDICUM. Det er: Kong Davids Tyghusz, huorudi findis atskillige Waaben, Cartower oc Skud, som hand brugte i gamle Dage mod sin wlydige Søn Absolon, Saul, Goliath oc andre wgudelige Voldsmend, Tyranner oc løgnactige Munde. Huormet oc endnu alle, som lide Forfølgelse, kunde werge sig mod deris Fiender oc Wvenner. Der hoss mange skøne Sprock, Psalmer oc Aandelige Viser: Anden gang giennem seet, formeret oc paa Ny Publiceret. Aff Nicolao Heldvadero. (Kbh. 1630; kun denne 2. udgave og senere udgaver fra 1632, 1641 og 1656 kendes).

EN CHRISTELIG OC GUEDELIG BØN, som alle Onsdage effter Predicken vdi Kongelig May: aff Danmarcks Lande, Hertogdome oc Stiffter etc. den 20. Aprilis Aar 1625 beskicket, forordnet oc befalet er at bede oc læse. Udsæt aff Tydsken paa Danske (Kbh. 1626).

ELUCIDIARIUS EVANGELICUS: Eller En Evangeliske Forklaring, vdi huilcken findis alle Evangelier, som Predickis det gantske Aar igiennem, paa Søndage og andre hellige Fester. Huor aff mand kand vide Aaret, Maaneden, Vgen oc Tiden, naar saadanne Mirackler oc Predicker skeed ere, effter de Almanache Conscriberet oc stillet, som i Christi tide vaare i brug, viligen forferdiget og publiceret aff Nicolao Helduadero (Kbh. 1628).

Nicolai Helduaderi FEMTEN MEDITATIONES eller Christelige Betenckelser om vor HERres JESV Christi Leffnet, Pine oc Død (Kbh. 1628).

TRIFOLIUM THEOLOGICUM, vdi huilcket Korteligen oc Summariske er befattet oc comprehenderet den Papist-Jesvitiske, Luther-Evangeliske oc Zwinglio-Calviniske Troe oc Lærdom. Korteligen oc eenfoldeligen, ingen til

nogen foract, aff deres egne Schriffter oc Documenter Colligeret og sammenkreffuit aff Nicolao Helduadero, Christi Servo (Kbh. 1628).

MORSUS DIABOLI: Eller den bittere sandhed om Judas Ischariots Christi Forredders Compagnie og Gildehus: til huilcket henhører alle falske, forræderske, løgnactige Øretuder, Trappedragter, Spitzhøffder, Bagvasker, Beklicker, Ridderø, Talerckenslickere, Øyentienere, Parasiter, Calumnianter, Ærenskændere, Pasquillen skriffuer oc dicter, Alle Guds fragangene, Erforgætene, løgnactige Skiendergæster til it Spegel oc memorial: Disligeste alle fromme, vskyldige Hierter . . . til trøst, aurea veritate beskreffuet oc foregiffuet aff Nicolao Helduaderi Calend. Reg. Morsus Diaboli Anden Part. Vdi huilcken fremsættes nogle Præmonitiones, gode Raad oc Anslag, huorledis et fromt GVds Barn, vdi Herrens fryct, kand tage sig vare, skye oc flye Judas forræderske Gilde, Laugsbrødre oc Selskab vdi denne Forrædelige, Hadske oc falske Verden. (Kbh. 1629). (To forskellige udgaver kendes, desuden svensk udgave: »Morsus diaboli eller then skarpa och bittra sanningen om Judas Ischarioths, Christi Förrädares Compagnie och Gille-Stuga. Förswenskat aff Nils Krook. Götheborg 1674“).

HISTORIARUM SACRARUM ENCOLPODION, Det er En Nye oc Nyttig Bog om vor HERRIS JESU CHRISTI, samt hans hellige Apostlers, Confessorum oc Martyrers Liff og Leffnets Historie, vdi huilcken findis Aaret, Maaneden oc Dagen, paa huilcke alting er skeed, oc sig tildraget haffuer. Desligeste Evangelij Lærdoms vdbredelse offuer atskillige Verdens Riger oc Lande, met Danske Kongers oc Bispers beskriffuelse, i huis Tider den Christelige Religion her i Riget er indplantet oc annammet, Oc Kirckerne vdi huert Sticht oc Herret offuer alt Riget ere opbygde. Colligeret oc sammenkreffuet aff Nicolao Helduadero, Theol. Math. et Historico, S. R. á Calendis. Cum Gratia et Privilegio Sereniss. Regiæ Majest. singulari ad Annos 18. subsequentes. (Kbh. 1634).

(To forskellige udgaver kendes: et »Paa Peder Anderssons, Borgers og Bogførers bekostning« og et andet »Paa Sal. Henrich Waldkirchs Arfvingers bekostning«, iøvrigt er trykkene ens).

EN AANDELIG PSALME OM DØDENS DAGLIG BETÆNCKELSE (uden år, men opr. trykt i ARMAMENTARIUM DAVIDICUM).

EN LYSTIG NY STIERNE-SANG: Om de Hellige Tre Konger, som reyeste fra den Stad Susa aff Persie Land til Jerusalem oc Bethlehem i Jødeland at dyrcke, offre oc tilbede det lille Barn Jesum. (Kbh. 1624, desuden 1666, 1697 og uden år).

EN LIDEN MORGEN OC AFFTEN BØN, som et huer Christet Menniske kand bruge til at tacke Gud med. Aff N(icolao) J(ohannis) H(elduadero) 1630.

Historiske arbejder

KURTZE VND EINFALTIGE BESCHREIBUNG DER ALTEN VND WEITBERÜMBTEN STADT SCHLESZWIG, in Cimbrischen Chersoneso be-

legen: Neben kurtzer Succession der Hertzogen vnd Bischoffen zu Schleswig. Ausz allerhand documenten vnd vrkunden mit fleisz zusammen gefasset, vnd in Truck verfertigt. Durch Nicolaum Helduaderum in agro Schlesvicensi. M.DC.III. (Oplevede 1673 og 1678 2. og 3. udgave, desuden følgende nyudgave: »Chronik der Stadt Schleswig, vom J. 1603 bis zum 1822 fortgeführt und mit Anmerkungen und Ergänzungen begleitet von Joh. Chr. Jürgensen. Schleswig 1822«).

SYLVA CHRONOLOGICA circuli Baltici, Das ist Historischer Wald vnd Vmbzirk dess Baltischen Meers oder der OstSee, Darinnen neben Beschreibung der Länder vnd Orter die ordentliche Succession aller Könige in Denemarck vnd aller Hertzogen zu Hollstein, biss auf den jetztregierenden König Christianum IV. vnd Hertzog Fridericum III. Gottorpfischer Linien, richtig an Tag gegeben. In welchem auch kürztlich auffgezeichnet die Denckwürdigste Geschichte, so sich in Dennemarck, Norwegen, Schweden, Lieffland, Churland, Preussen, Pommern, Meckelenburg, Hollstein, Schleswig, vnd dero anstossenden Ländern, Städten vnd Ortern zu getragen, Von dem Jahr nach Christi Geburth 1500 biss auffts 1623 Jahr, Beschrieben von Nicolao Helduadero Theologo et Mathematico. Gedruckt zu Hamburg, bey vnd in Verlegung Heinrich Carstens. 1624.

Flyveblade

TRACTATVS DE SEPTEM ORBIS MIRACVLIS. Ein Kurtzer/ jedoch nützlicher Tractat/ von den Sieben Wunderwercken der Welt/ was dieselben vor zeiten gewesen. Hiebey ist auch eine kurtze Beschreibung des köstlichen Tempels zu Jerusalem/ welchen Salomon vor Alters daselbst gebawet. Allen Ehr/ Kunst vnd Tugentliebenden zu gute/ newlich in Druck verfertigt. Durch NICOLAVM HELDVADERVM. Tria sunt insignia miraculis: Deus & homo. Mater & virgo. Fides & cor hominis. 1598.

APOLOGIA, Oder Schutz vnd Schirmschreiben/ NICOLAI HELDVADERI, Theologi & Mathematici, wieder dasz leichtfertige/ Bachantische/ Närrische/ vnvorschämte schmedurstige schreiben/ des Calender Bapsts/ in seinem grossen Prognostico/ auffts Jahr 1617, gestellet Capite octavo, spacio corrupto. Syrach Cap 18. v. 19. Lerne vor selbst/ ehe du andre Artzeniest/ straff dich vor selbst/ ehe du andre vrtheilest/ so wirst du Gnade finden/ wenn andre gestraffet werden. Im Jahr/ 1616.

RELATION N. H. OM DEN SKRECKELIG OC FORFÆRDELIG STORM OCH VANDFLOD/ som nyligen er gangen offuer det Hertugdom Sleszuig oc Holsten/ ved Vesterhaffuet/ i de Egner/ som kaldis Eiderstæd/ Nordstrand/ Fryser/ Gudzsgaw/ Horszbulherrit/ oc mangesteds fleere/ den Vge næst for første Advents Sondag/ oc besonderligen paa Fredagen/ som vaar den 1. Decembris/ Aar efter Guds Byrd 1615. Luc. 21. Cap. Haffuet oc Vandbølgerne skulle bruse/ oc paa Jorden skal Folcket bliffue bange og misztrøstige/ etc. Prentet i Kiøbienhaffn/ Aar 1616.

WARHAFFTIGE, GRÜNDLICHE DOCH KURTZE RELATION WAS SICH BEY DER FÜRSTLICHEN LEHENEMPFENGNUS zu Kolding Anno 1616, Montags nach des HERRn Advent, war der 2. Decembris, zugetragen. (Slesvig 1616).

SANDFERDIG OG GRUNDLIG RELATION HUES SIG ER TILDRAGET UDI DET FØRSTELIGE LEENS ANNAMMELSE, som skeede til Kolding A^o 1616 (Kbh. 1617).

NICOLAI HELDUADERI RESOLUTION OC FORKLARING PAA DEN NY COMET OC WUANLIGE STIERNE, som bleff seet vdi Novembri og Decembri Maanet, Aar effter Guds Byrd M.D.XVIII (Kbh.).

SANDFERDIG OC KORT ISZLANDISKE RELATION, OM DET FORFERDELIGE OC GRUELIGE JORDSKELFF, som skedde for Østen paa Iszland hos Tyckebeey Kloster forgangen Septembris, met Torden oc Liunet, Ildens nedfald aff Lufften, met stort Mørcke, Aske, fuhrige oc gloende Stene oc Brande, Deszligeste it forskreckeligt Vandfald oc Exundation aff det Bierg Jøckelen, som vaarede fra den 2. ind til den 14. Sept. dag, aldrig tilforn enten siet eller hørd. (Kbh. 1627). (Skriftet bygger på den kgl. befalingsmand Taasten Magnussøns skildring af katastrofen).

TRACTATUS PHYSICO-THEOLOGICUS, Eller En eenfoldig oc Christelig Betenckelse oc Advarsel om Jordskiel, som i disse Nordlendiske Riger oc Lande, Insuler, Peninsuler, Øer oc Steder wsedvanlig, vdi denne sidste Verdens Tid sig begiffue oc tildrage. Vdi besynderlighed denne sidste, som skeede Anno 1632, imellem den 29. Februarij oc første Dag Martij begyndelse, skeede. Mange Gudfryctige Mennsker til en besynderlig Advarsel, foruden all Superstition, forgiffuit oc vdi Prenten forferdiget aff Nicolao Helduadero. (Kbh. 1632).

TRACTATUS PHYSICO-THEOLOGICUS oder einfältig und christlich Bedencken von den Erdbiebungen. (Kbh. 1632).

Forskellige andre arbejder

PARANYMPHUS NUPTIALIS. En kort beretning, huorledis unge Herremænd oc Jomfruer oc andre unge Mænd og Qvindepersoner kunde i Herrens Fryct giffue sig i den hellige Ecteskabs Stat. (Kbh. 1617).

EN NY OC SKØN FORMULAR BOG, som indeholder, huorledis mand skal forstaa, nytte oc bruge de Latinske, Juristiske, Judske-Tydske Gloser oc Vocabula, som nu hoss oss oc komme i brug. Dernest, huorledis mand paa atskillige maneer, skøn, Artig oc Rethorisk, allehonde Breffue, Missiver oc Contracter ganske zierlig kand dicte, stjele oc skriffue. Alle vnge Personer, som nogen tid acte at excellere oc forfremmis i Skriffuestuer til Tieniste, Nytte oc Gaffn, Nyligen fremsæt aff Nicolao Helduadero. (Kbh. 1625). Af denne udgave findes to forskellige tryk, desuden udgaver fra 1632 (nu gået tabt) og 1650. På grundlag af den udgav Chr. Cassuben: Itzige Tijds Secre-

tarius. Det er: En ny oc fuldkommen Formular- oc Titular-Bog. Paa ny samlet aff Nicolai Heldvaderi Formular-Bog oc andre tryckte Bøger (Kbh. 1666).

ONOMAT-ETYMOLOGICON, de Originibus, Nominum Virorum ac Mulierum, prisca restitutione. Det er: En Nyttig oc Almindelig Naffnebog, Huorudi en huer kand finde sit Døbe Naffn, Huorledis oc huad det betegner, Nytteligen at vide, for dennem som der haffue lyst til: Nyligen beskreffuen oc publicerit aff Nicolao Heldwadero. (Kbh. 1630).

BESCHREIBUNG ALLER KÖNIGE IN DENNEMARCKEN von dem ersten Könige bis auff Christum. (Hamburg 1641).

EN SKIØN OC LYSTIG HISTORIE OM EN GAMMEL BONDEMAND OG HANS SØN MED DERIS ASEN, som skulde føres til Marcket oc sælges. Fordansket af Heldvadero. (Denne gengivelse af Aisopos' fabel findes i alle udgaver af: Historie og Legende om den drabelige og vitforfarne Ridder Her Policarpo af Kyrklarissa, som kaldis Finkeridderen).

Arbejder, der må anses for at være gået tabt

Relation, warumb aus was Ursachen, und welcher gestalt Joh. von Wouthern, Holsteinischer Kirchen-Præsident, ihn aus seinem Pfarrdienste unschuldiger weise abgedrungen. (Ca. 1612).

Tragoedia om ti gruelige Tyranner oc Blodhundeske Regentere, som haffue forfuld Guds Kircke oc Menighed oc huad Løn de haffue paa det sidste bekommen for deris wmag. Paa rijmvijs oc Tydske. (1618).

It halffhundrede Psalmer paa Tydske Tungemaal, uddragen aff Kong Davids Psalter oc stillet effter de allerlieffligste Bolevisers Melodi. (Hamburg før 1624).

Stella navigantium, Skibsfolck, som seyle paa Ostre oc Vestre Sø, meget nyttelig at haffue met inden Skibborde. (Før 1624).

Ænigma sincere inventum anni melioris spei. (1645).

Ethica moralis, oeconomica, politica et theologica. (Håndskrift på dansk).

Apostlernes Reisebog Heldvaderi. (Findes omtalt i et skifte, iøvrigt ukendt, jvf. Århus stifts årbog XXXII (1939), s. 17 ff.).

Anvendte forkortelser og almindelige bemærkninger

Autobiografi I: Findes trykt i Videnskabernes Selskabs »Dansk Historisk Almanak« 1775, med tilføjelser af udgiveren Jacob Langebek i almanakken for 1776. Det fremgår af den, at den må være skrevet engang efter 1623. Den er hovedkilden til Rørdams behandling af Niels Heldvads liv.

Autobiografi II: Originalen er sikkert gået tabt ved Hellevad præstegårds brand i 1893. En afskrift, som findes i pastor Andrezens håndskrevne sognekronike i Hellevad præstegårds arkiv, er trykt hos Gribsvad, s. 244 ff. Den går til 1610 og er sandsynligvis skrevet engang under Niels Heldvads sidste ophold i Hellevad præstegård (1610—11).

Gribsvad: »Nogle spredte træk af Hellevad og Egvad sognes historie«, oprindelig fremkommet i dagbladet »Hejmdal«, senere trykt i »Vor Hjemstavns« (1927—32), s. 212—253, 255—290.

Rørdam: »Nicolaus Heldvaderus. Et Litteratur- og Kulturbillede«, trykt i Holger Rørdam: »Historiske Samlinger og Studier« IV (1902), s. 1—64, 349—424. Alle senere behandlinger af Niels Heldvads liv står i største gæld til denne afhandling.

KB: Det Kongelige Bibliotek, København.

UB: Universitetsbibliotek (København, Kiel eller Lund).

LA: Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, Åbenrå.

RA: Rigsarkivet, København.

ADB: Allgemeine Deutsche Biographie.

DBL: Dansk Biografisk Leksikon.

Jy. Sml.: Jyske Samlinger.

Kirkeh. Sml.: Kirkehistoriske samlinger.

S. årb.: Sønderjydske årbøger.

S. mdsskr.: Sønderjydske månedsskrift.

SVSHKG: Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte.

ZGSHG: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.

Universitetsstudier: Th. O. Achelis: Matrikel over studenter fra hertugdømmet Slesvig (manuskript i LA, RA og KB).

Præsters levneddata: Otto Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten (1932).

Kilder og henvisninger

- Veje*: Hugo Matthiessen: Hærvejen (3. udg., 1944), s. 110 ff; H. V. Greger-
sen: Toldsted (S. mdsskr. 1948, s. 162—165, 173—177); sm.: Studedriften
forbi Toldsted (Jy. sml. 1948, s. 139—161).
- Heldvads omtale*: Autobiografi I.
- Nic. C. Nielsen*: Citatet efter Nic. C. Nielsen: Fra Schæfergaarden (1911) s.
128; jvf. Morten Kamphøener: Møllens Røst (1944), s. 11.
- Stednavnet*: Sønderjyske Stednavne IV (1936), s. 43.
- Sorrebækken*: Navnets tolkning: Niels Black Hansen: Stednavnet Sorrebæk
(S. mdsskr. 1947, s. 187—189).
- Arnkiels digt*: Trogillus Arnkiel: Cimbrische Heyden-Bekehrung (1691), s. 54.
- De senmiddelalderlige præster*: Autobiografi II, jvf. Gribsvad, s. 243 ff.
- Dithmer (slægt)*: Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum
dreissigjährigen Krieg (1939), s. 272; Personalhistorisk Tidsskrift II. rk.,
I. bd. (1886), s. 1—31).
- Chr. Dithmer*: Autobiografi I og efter den Rørdam, s. 5, har fejlagtigt Ubjerg
for Aventoft, se Ludwig Andresen, anf.værk og sted.
- Tågholm*: Tingsvidnet i Løgumbogen, trykt i *Scriptores Rerum Danicarum*;
jvf. Gribsvad, s. 249—250.
- Iver Munks kaldsbrev*: »Ny oc Skøn Formular Bog«, her efter Gribsvads over-
sættelse s. 248—249; jvf. J. F. Noodt: Beyträge zur Erläuterung der Civil-,
Kirchen- und Gelehrten-Historie der Hertzoghümer etc. I (1744), s. 462.
- Striden med amtmanden*: Autobiografi II, jvf. Gribsvad s. 246; har fejlagtigt
Detleff von Ahlefeld; ligeledes »Livsens Børn« i stedet for »Lysets børn«.
- Nybøl*: Langebek (Autobiografi I) har ved simpel fejllæsning af et gotisk
slynget N fået den intetsigende form »Slosbøl«, der gentages hos både Rør-
dam og Gribsvad.
- Eskelsen (slægt)*: Carl Langholz: Ahnetavle for Hans Heinrich Jessen, Nybøl
(i manuskript bl. a. RA, LA, KB).
- Asmus Eschelsen*: Jydske Tidende 1954 20/6, S. mdsskr. 1955, s. 104—107 (H.
V. Gregersen); S. årb. 1951, s. 166 ff. (sm.).
- Generanus (slægt)*: Archiv für Sippenforschung XII (1935), s. 20; ZGSHG
LXV, s. 216; SVSHKG 2. rk., X/2 (1950), s. 134 (Th. O. Achelis).
- Skolen i Abenrå*: Th. O. Achelis: Deutsche und dänische Schulen in der

- Propstei Apenrade (ZGSHG LXV), mener s. 215, at der må have eksisteret en borgerskole i byen, mens Hans Nissen var der.
- Skolen i Flensborg*: O. M. Brasch: Flensborgs Latin- og Realskoles Historie I (1861); Flensborg bys historie I (1954), s. 174—175 (Aage Bonde).
- Flensborgske studenter*: Zeitschrift der Zentralstelle für niedersächsische Familiengeschichte XIII (1931), s. 149 ff. (Th. O. Achelis).
- Lütke og Laurs Dithmer*:: Ludwig Andresen: Gesch. d. St. Tondern (1939) s. 144—145.
- Grænsen mellem Ribe og Slesvig stifter*: I »Amphitheatrum Fidei«, 4. bog, hedder det herom: »bis an die Rysow (Ris å), so da ist ein Scheide zwischen dem Bisthumb Schlesswig vnd Ripen. Dann was bey Norden, als da sind die vier Caspel Kirchen in süder Rabensdorf (Sdr. Rangstrup) harde gehört dem Bischof zu Ripen vnd die Kirchen bey süden der Awe dem Bischoff zu Schlesswig«; jvf. Ribe Bispesæde 948—1948 (1948), s. 247 ff., Slesvigs delte Bispedømme (1949), s. 64. — I »Historiarum Sacrarum Encolpotion« findes en fortegnelse over alle sognekirker i Ribe stift. Her fremhæves med spærrede typer »Heldeuad, Igwad, Beested, Lygum«. Sidstnævnte kirke har dog aldrig hørt under krumstaven i Ribe.
- Skolen i Lübeck*: Festschrift zur Vierhundertjahrfeier des Katharineums zu Lübeck 1531—1931 (1931).
- Pædagogiet i Stettin*: Monatsblätter für pommersche Geschichte 1891, s. 71 ff., Historische Nachricht von der Stiftung in der berühmten Stadt Alten Stettin (1725) s. 35 ff.
- Güstrow*: Nova Literaria Maris Balthici et Septentrionis 1704, s. 35.
- Hans Nissens kaldelse og giftermål*: Autobiografi I, hvor både Langebek og Rørdam har en fejlagtig skriveform »Ingevad« for Egvad, jvf. Rørdam s. 6, fodnoten. Det kan i denne forbindelse tilføjes, at Pontoppidans form »Hywai« (Danske Atlas VII, s. 241; Rørdam s. 9, fodnoten) også er fejlagtig. Gravskriften havde »Ygeway«, se S. årb. 1906, s. 153 (Søren Abildgaards dagbog, udg. ved M. Mackeprang).
- Laurs Dithmers dødsdag*: Autobiografi I har 6/7 (muligvis begravelsesdag?), mens stenens inskription har 25/6 (S. årb. 1906, s. 153).
- Hans Nissens dagbog*: Aeromantica Astrologia sive Diarium, observationes aeris, coeli et ventorum, aspectusque Planetarum, ad dies singulos, cum monitis de cuiusvis anni fertilitate et sterilitate, aliisque argumentis cognatis, studiosè annotate ab A. 1573 ad 1589. (Moller: Cimbria Literata I, s. 243). Skriftet har — som Rørdam bemærker — tilsyneladende haft megen lighed med Tycho Brahes omtrent samtidig førte meteorologiske dagbog (fra 1582—1597, udg. Kbh. 1876). Begge indeholdt de tillige små personalhistoriske notitser. Jvf. S. mdsskr. 1956, s. 177—185 (H. V. Gregersen).
- Citatet fra Cypræus*: Vilh. Marstrand: Aabenraa (1933), s. 131.
- Balder og Rune etc.*: »Calendariographia Sacra« (1618), »Historiarum Sacrarum Encolpotion« (1634), jvf. Hans Ellekilde: Balder og Rune (S. mdsskr. 6. årg., s. 177—182); H. V. Gregersen: Bolderslev i førkristen tid. Et forsøg på at tolke egnens gudetrol i tiden ca. 500—ca. 1000 (S. mdsskr. 1951, s. 49—55).

Epitafium: Autobiografi II (Gribsvad s. 247) har denne latinske tekst:

Sors mea principiis fuit irrequieta, pigetque
Tristis ad extremum sollicitudo diem.

Hans Nissens børn: Blochs samlinger, Add. 139 III fol. (UB., Kbh.). For denne henvisning takker jeg afdelingsbibliotekar Aage Bonde, Århus. Desuden en række supplerende oplysninger i Åbenrå Annaler 1524, 1584—1694, udg. 1954 af Niels Black Hansen.

Jens Hansen Kramer: Åbenrå bykrønike (trykt Vilh. Marstrand: Aabenraa, s. 99 ff.); E. Juhler: Gamle Åbenrå slægter (S. mdsskr. 1949, s. 148); H. V. Gregersen: Aabenraa paa Wallensteins tid (Åbenrå Statsskoles Årsskrift 1952, s. 56—59).

Peter Kalle: Johannes Reinhusen: Annales Flensburgenses 1558—1604 (Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig Holsteins I, 1926).

Hans Hansen Badskær: RA. Danske Kancelli, indlæg t. reg. 1629.

Kancelliråd Heldvad: Jy sml. 3. rk. II, s. 535 f. (Hauch Fausbøl). Nicolai Heldvad, f. 1703, d. 1755, kammerråd og ejer af Vennergård.

Fødselsdato: Sylva Chronologica II, s. 174; Ny historisk Skrivekalender 1634. I »Sylva Chronologica« findes følgende distichon, sikkert forfattet af Hermann Schröter i Slesvig:

OCto ter OCtober tres Ve Vt VIX feCerat ortVs,
TVnC tVa te genItrIX, HeLDVaDere tVLIt.

I oversættelse (ved Niels Black Hansen):

Oktober havde næppe oplevet tre gange otte og tre solopgange,
da fødte din moder dig, Heldvad.

Døbefader: jvf. Bjørn Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen I (1928), s. 16.
Jacob Fabricius: Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern etc., s. 181; jvf. Kgl. Bibliothek: Thott 1928 b.

Schattenberg: Sylva Chronologica II, s. 271.

Skolen i Haderslev: 1576 25/5 i faderens dagbog: »Nils til Hadersløf i Schole«, jvf. Langebek og Rørdam s. 7, fodnote; jvf. Handschrift SH 403 (UB, Kiel).

Hertug Hans: »Sylva Chronologica« II, s. 209, jvf. H. V. Gregersen: Af Niels Heldvads årsoptegnelser 1501—1623 (S. mdsskr. 1952, s. 58).

Knud Bramsen: Th. O. Achelis: Haderslev og Ribe Katedralskoler i Middelalderen II (S. mdsskr. 2. årg., s. 138).

Lorenz Kraus: Th. O. Achelis: Haderslev i gamle dage II (1929), s. 442.

Musikglæde: Samme citat findes i »Geschichte der Stadt Schlesswig«, »Elevsinia Sacra«, samt »Sylva Chronologica«, jvf. omtale hos Carsten Petersen: Slesvigske Præster (1938) s. 38.

Pistorius: Th. O. Achelis: Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums (1921), s. 2 (Quellen und Forschungen etc. VIII); Joh. M. Krafft: Zweyhundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis (1723), s. 131 f., s. 229 f.; DBL (Bjørn Kornerup). — KB. Gl. kgl. Saml. 3078, 4°.

Lüneburg: Wilh. Gorges u. Aug. Nebe: Geschichte des Johanneums zu Lüneburg (1906), s. 13 ff. — Langebek (og Rørdam) skriver fejlagtigt Lonicerus.. — Jvf. Th. O. Achelis i Niedersächsisches Jahrbuch XIII (1936).

- Saltjunkerne*: Sylva Chronologica II, s. 70—71, jvf. S. mdsskr. 1952, s. 56, samt Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern etc., s. 247.
- Dedekind*: »Morsus Diaboli«, s. 41; Allgemeine deutsche Biographie.
- Lübeck*: Festschrift zur Vierhundertjahrfeier des Katharineums zu Lübeck 1531—1931 (1931), s. 10 f., s. 21; forholdene ved skolen efter E. Deecke: Das Katharineum zu Lübeck vor 1800 (1843). — 1584 4/1 i faderens dagbog: »Nils til Lübeck« (Handschrift SH 403, UB., Kiel).
- Jesuitterne*: Sylva Chronologica I, s. 219—220. Jvf. B. Duhr: Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge I, s. 180 f., II/1, s. 375 f.
- Palladius*: Visitatsbogen, 2. Part (i hans: Danske Skrifter V, s. 81 ff.).
- Riga*: Kurt Thiersch: Deutsches Bildungswesen im Riga des 17. Jahrhunderts (1932), s. 21.
- Henrich Möller*: Anton Heimreich Walther: Schleswigische Kirchen Historie (1683), s. 237; Johann Melchior Krafft: Zweyfaches Zwey-Hundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis (1722), s. 121—123; Johann Heinrich Fehse: Versuch einer Nachricht von den evang-luth. Predigen in dem Nordertheil Dithmarschens (1769—71), s. 824; Sylva Chronologica II, s. 309—313, 235. — Rørdam (s. 8, fodnote) tager fejl, når han formoder, at Niels Heldvads mødreneslægt (Dithmer) var fra Ditmarsken, fordi Henrich Möller holdt ham for sin landsmand. I Riga har to mænd fra hertugdømmerne selvfølgelig i de tider anset sig for at være landsmænd.
- Vidnesbyrdet*: Handschrift SH 403 (UB. Kiel).
- Rostock*: Fortrinlig skildring hos Bjørn Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen (1928), s. 64 ff.; Otto Krabbe: Die Universität Rostock in 15ten und 16ten Jahrhundert (1854). — 1587 to indførsler i Hans Nissens meteorologiske dagbog: »Nils til Rostoch«, samt »Nils fra Aarsund til Rostoch« (findes overleveret i Handschrift SH 403, UB Kiel).
- Universitetsprofessorerne*: Sylva Chronologica II, s. 239, 265, 291. Bacmeisters dødsår er her fejlagtigt opgivet som 1614!
- Vokationsretten*: Slesvigs delte bispedømme (1949), s. 194 f., (Hans Hejselbjerg Paulsen); SVSHKG 2. rk. X/2, s. 146 f. (Th. O. Achelis).
- Sognemænd*: Håndbog for danske Lokalhistorikere (1952—56), s. 447 (P. K. Iversen).
- Præsteeksamen*: Slesvigs delte bispedømme (1949), s. 206 f.
- Præsteed*: trykt: Joh. M. Krafft: Zwey-Hundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis (1723), s. 388 ff.; Niels Heldvads underskrift: smstds. s. 409.
- Eitzen*: »Tractatus de septem orbis miraculis«, forordet; »Sylva Chronologica« II, s. 263, hvor dødsåret fejlagtigt angives som 1599!
- Indsættelse*: Autobiografi II (Gribsvad, s. 247).
- Lægfolkets pligter*: »Coronula Rosea«, »Paranymphus Nuptialis«.
- Hacke eller Hock*: Begge navneformer anvendes. Ifølge Ernst Chr. Petersen: Schleswiger Bürgerbuch 1400—1864 (manuskript, Stadtarchiv, Slesvig) har Jürgen Hacke betalt borgerskabsafgift i 1570 (Borgergelt der Kämmererechnung 1538—89).
- Indbydelsesbrev*: KB. Bøllings brevsamling.

- Ægteskabelige forhold:* Troels Lund: Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede (især 9. bog).
- Sognemændenes vidnesbyrd:* »Prognosticon Astrologicum« 1608.
- Hyldest til konen:* »Astronomica conciliatio« etc. 1597; »Armamentarium Davidicum« (1632) i salmen: En skøn Tacksigelse. Aften oc Morgen at siunge.
- Paranymphus Nuptialis:* Findes kun i eet eksemplar i Karen Brahes bibliotek i LA i Odense.
- Børn:* Autobiografi 1, samt Handskrift SH 403 (UB. Kiel) og Add. 139 III fol. (Blochs samlinger i UB. Kbh.), hvor Abelstein kaldes Abelsted.
- Prædiken:* »Historiarum Sacrarum Encolpodion« s. 251 f.; eksempler fra »Calendariographia Sacra« og »Paranymphus Nuptialis«.
- Modersmålets betydning:* »Amphitheatrum Fidei«, s. 407.
- Almuens opfattelse:* »Calendariographia Sacra«.
- Tratziger:* DBL (Johanne Skovgaard); »Sylva Chronologica« II, s. 222 f., optrykt hos Rørdam s. 395 f.
- Luthers formaning:* »Sylva Chronologica« II, s. 130—134.
- Luthers rene lære:* »Prognosticon Astrologicum 1608«.
- Forholdet til katolicismen:* »Beschreibung der Stadt Schlesswig«; »Sylva Chronologica«, fortalen; smstds. II, s. 54, 80; jvf. Carsten Petersen: Slesvigske Præster (1938), s. 69. — Med en vis ironi citerer Niels Heldvad anf. sted et par linjer, som den italienske renæssancedigter Marcellus Palingenius Stellatus (egentlig: Pier Angelo Manzolli) en menneskealder før havde sat på prent. De lyder:
- »Si te delectant formosæ membra puellæ,
I pete conjugium &c«.
- Fra Niels Heldvad er dette distichon vandret ind i Sottrup-præsten Bruns årbogsoptegnelser (udg. SVSHKG 2. rk., IV, s. 194), som derfor ikke kan have den primære betydning for denne mands opfattelse af reformationen, som antages af H. Hejselbjerg Paulsen (Slesvigs delte Bispedømme (1949), s. 146) og af Th. O. Achelis (SVSHKG 2. rk., X/2, s. 136).
- Astrologi:* Finn Magnussen: Kortfattet Udsigt over Astrologiens Opkomst, Uddannelse og Udbredelse til Norden (Annaler for nordisk oldkyndighed 1840—41, s. 258—355); Heinz Artur Strauss: Der astrologische Gedanke in der deutschen Vergangenheit (1926).
- Niels Heldvads syn på astrologien:* »Prognosticon Astrologicum« 1625, »Practica Astrologica« 1598, 1604 og 1617, »Calendariographia Sacra«, samt mange flere steder.
- Heinrich Rantzau:* DBL (Johanne Skovgaard); »Sylva Chronologica« II, s. 263, 301; dødsåret her angivet som 1599, fordi han var død den 31. december 1598. — »Elevsinia Sacra«, forordet.
- Tycho Brahe og astrologien:* Rørdam: Kbh. Universitets Historie II, s. 173, 315—316.
- Litterær virksomhed:* J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II (1884),

- s. 720 f.; jvf. Rørdam s. 14. »Ny oc Skøn Formular Bog« (1624), »Prognosticon Astrologicum« 1625 og 1634.
- Pleccius*: »Sylva Chronologica« II, s. 273.
- Kirkelige tilstande o. 1600*: Ernst Feddersen: Der Kryptocalvinismus am Gottorfer Hofe unter Herzog Johann Adolf (SVSHKG 2. rk., VIII, s. 344 ff.; Bjørn Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen (1928), s. 374 f.
- Reformationens kirkelige radikalisme*: N. K. Andersen: Confessio Hafniensis (1954) (Velvillig henvisning fra pastor Urban Schrøder, Varnæs).
- Hertugen om messeklæderne*: SVSHKG. 2. rk. VIII, s. 353.
- Brevet til Mauritius*: SVSHKG. 2. rk. VIII, 352.
- Bertrams Jensens familieforhold*: S. årb. 1955, s. 167 (fodnote).
- Fr. Ahlefeldt*: H. V. Gregersen: Bonde og øvrighed i Åbenrå amt omkring 1600 (S. årb. 1955, s. 153—180).
- Åstrup kirkebog*: Thomas Matthiesen: Auszüge aus dem Aastruper Kirchenbuch (SVSHKG. 2. rk. VII, s. 434 ff.).
- Sagen med degnen*: Retsakterne optrykt hos Rørdam s. 53 ff. Afskrifter findes RA. Gottorperarkivet AXX. 1480 og UB. Kiel, Handschrift SH 403. Rørdam klager i fodnote s. 54 over unøjagtigheder i teksten. Sådanne findes imidlertid ikke i de to her anførte afskrifter fra RA og UB. Kiel.
- Fabricius om 1605*: SVSHKG. 2. rk. VIII, s. 356.
- Wouwern*: DBL (Johanne Skovgaard); L. Andresen & W. Stephan: Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544—1659, I (1928), s. 335 ff.
- Landdagen 1610*: L. Andresen & W. Stephan:anf. værk, I, s. 52 f.
- Heldvads møde med Wouwern*: Prognosticon Astrologicum 1625.
- Pontoppidan*: Annales ecclesiae Danicae III, s. 827.
- Flugtens datering*: Da Heldvad altid lader året begynde 1. juledag, må hans første flugt bort fra sin præstegård naturligvis dateres til *julen 1608* og ikke, som hidtil sket er, til julen 1609. Som følge af denne fejltagelse har Rørdam s. 31—38 en del vanskeligheder med kronologien. Det følger af sig selv, at hans anden flugt da har fundet sted i *julen 1611* (ikke 1612!).
- Rømet*: G. Helge Petersen: Toftlund Sogn (1944), s. 151.
- Duvensmökent*: I 1634 gav degnen i Højt afkald på retten til at have duer og kyllinger i kirken og tårnet, hvilket tilkom præsten (C. Petersen: Slesvigske Præster (1938), s. 251). Det er muligt, at vi her har nøglen til forståelse af denne besynderlige affære. Muligvis har der været strid mellem præst og degn om denne rettighed, eller det forholder sig måske snarere således, at Niels Heldvad har ønsket at rense kirken for et sådant misbrug, jvf. Jesu tempelrenselse.
- Jørgen Lund*: Th. O. Achelis: De uhyggelige Forhold i Varnæs Præstegaard i 1608 (Jydske Tidende 1932 23/8); jvf. Der Schleswig-Holsteiner XIV, s. 241—242.
- Bovruppernes klage*: Selv om Bovrup og Varnæs lå i samme sogn, hørte de to byer ikke til samme jurisdiktion. Det er derfor meget vel tænkeligt, at der

- også har foreligget en særskilt klage fra Varnæs-boerne, som blot ikke er bevaret.
- Generanus' skildring*: Åbenrå Annaler (1954), s. 26, 27, 54 (v. Niels Black Hansen).
- Retsakterne om Kalundt*: LA. C XIX. 6. 6. (Kiel afl.).
- Fladsten-dagbogen*: S. mdsskr. 12. årg., s. 189—190.
- Wouwerns papirer*: LA Gottorp. A. XX. 765, 766. Wouwerns testamente findes trykt med udforlige kommentarer i J. F. Noodt: *Beyträge zur Erläuterung der Civil-, Kirchen- und Gelehrten-Historie der Herzogthümer etc.* I (1744), s. 503—540. På testamentets omslag findes følgende påtegning: »Iohann von Wowern Testament, welches den 30. Martii Ao. 1612, des Abends zwischen 9 und 10 Uhren, nachdem der Testator kurtz verschieden, in Beisein D. Stephen Schönefelden, M. Philippi Caesaris und M. Diederich Ficken, Abel Spiessen, mit des Testatoris Secret, in einem Bogen Papier oder Umschlag versiegelt zugestellet, und folgendes Morgens, nemlich den 31 eiusdem, in Gegenwart Serenissimi Hertzogs Johann Adolphen zu Schleswig-Hollstein, des Herrn Cantzlers D. Laurentii Laelii, Hieronymi Möllers und Abel Spiessen, auf des Testatoris vorhin beschehenes Begehren, eröffnet und verlesen worden«.
- Sit efterladte bibliotek testamenterede han den gottorpske hertug med følgende interessante klausul: »daz berührte Bücher sämtlich bei einander gelassen und verbleiben, und in ein eigenes Gemach, nach der Ordnung, wie sie von mir disponiret, gesetzet werden mögen: Denn es alles auf einander correspondiret, und nicht ohne Schaden des gantzen Corporis etwas davon alieniret werden«.
- Mads Simonsen*: S. årb. 1913, s. 259: »I Gammelskou har Mads Simonsen boet, som meget kontribuerede dertil, at Niels Helvad kom fra Hellevad, idet han af Helvaderus er bleven skjældet. Breve derom har været i Behold i mine yngre Aar« (Indb. 1766 af pastor Otto Riese).
- Heldvads fremstilling*: Rørdam s. 56—59, 63; nu: LA. Gottorp. Abt. 7. Kph. Abg. pk. 451.
- Ediktet*: SVSHKG. 2. rk. VIII, s. 367.
- Hütter*: SVSHKG. 2. rk. VIII, s. 371 f.
- Crimen læsæ Majestatis*: At det ikke var helt fjernt for tiden at akceptere Niels Heldvads forseelse som »Crimen læsæ Majestatis«, belyses måske bedst af, at en ung norsk student, der havde besøgt jesuitterkollegiet i Braunsberg på trods af det kgl. forbud af 1604, dømtes for »Crimen læsæ Majestatis« (L. Daae: Bidrag til den katolske reaktions historie i Norge i Chr. IV's tid, i (Norsk) Historisk Tidsskrift XIII, s. 326).
- Hertug Philip*: Medd. af Nic. Falck i Kieler Blätter 1819. II, s. 320, på grdl. af aktstk. i privateje.
- Arnkiel*: Moller: Cimbria Literata I, s. 244, jvf. Rørdam s. 52.
- Heldvad om Jg. Boysen*: trykt hos Rørdam s. 55 ff.
- Heldvad om Chr. IV*: Prognosticon 1616, Calendariographia Sacra, Amphitheatrum Fidei etc.

- Sjæll. præstekald*: RA. Sjæll. Tegnelser XX, fol. 465; jvf. Rørdam s. 40. Heldvads symbolum i Morten Bornholms stambog d. 6. aug. 1612, jvf. Autobiografi I.
- Rejsebeskrivelse 1706*: Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. VIII, s. 16, jvf. Rørdam s. 349.
- Våbenskjold*: Langebek i Videnskabernes Selskabs »Dansk Historisk Almanak« 1776; jvf. Fund og Forskning II, s. 50—51 (Mogens Haugsted).
- Kalendariograf*: Autobiografi I; Grundtvig: Medd. fra Rtk.-Archivet 1872, s. 183; jvf. Rørdam s. 350.
- Gott. kancelliskr.*: RA. Gott. ark. AXX. 1480; ibidem: Heldvads beretning, trykt Rørdam s. 62 ff., samt to egenhændige breve af Heldvad, som Rørdam ikke har benyttet.
- Sl.-Holst. Chronicon*: Rørdam (s. 406) anser — vist med rette — en tysk fremstilling af Chr. II.s historie, der i en afskrift, dat. Hamb. 28. jan. 1659, findes i KB. Thottske Saml. 825 fol., for et bevaret brudstykke af dette værk. Som forfatter angives »A. (!) Heldwaderus, Dänischer Geschichtsschreiber«.
- Heldvad hos Jac. Fabricius*: Jacob Fabricius (den Yngres) optegnelser, en kilde, der bringer en række i høj grad værdifulde, oplysende træk om adskillige af tidens fremtrædende mænd (og derfor snarest burde udgives), findes KB. Gl. kgl. Saml. 3469. 8°. Hans omtale af Heldvads besøg (s. 67 ff) findes optrykt hos Rørdam s. 64.
- Jammerthal*: I Sylva Chronologica, fortalen.
- Herlitz*: Jöchers Gelehrten Lexicon; ADB (Pyl.).
- Stolpe*: »Dagspressen i Danmark« I (1878), s. 48, 77.
- Bogtrykkernes strid*: Acta Consistorii 1618 11/7 (Rørdam: Historiske Samlinger og Studier IV, s. 295). Sal. Sartor var flere gange for retten i lignende sager, se f. eks. Rørdam: Historiske Samlinger og Studier IV, s. 449, 470—473. Også Caspar Bartholin havde strid med ham (Kirkeh. Sml. 3. rk. II, s. 769 ff.).
- Peder Syv*: Danske Ordsprog II, s. 247; jvf. Rørdam, s. 421—422.
- Kalendermann*: Velvilligt medd. af museumsdirektør dr. E. Schlee, Gottorp.
- Astrologiens stilling*: Holger Rørdam: Københavns Universitets Historie (1873—77) III, s. 369—371; sm.: Danske Kirkelove III, s. 229; Rørdam, s. s. 370—374; jvf. Danske Magazin 5. rk. I, s. 203 ff.
- Forsk. navne på Sønderjylland*: Jvf. Vilh. la Cour: Historikeren og Sønderjylland I (1941), s. 27 f.
- Resen*: Bjørn Kornerup: Hans Poulsen Resen I (1928); DBL. (Bj. Kornerup).
- Lobwasser*: Jöchers Gelehrten Lexicon; ADB; bortset fra de her anførte citater benytter Heldvaderus altid skriveformen »Lobwasser«.
- Fabricius om Lobwasser*: Jvf. SVSHKG 2. rk. VIII, s. 354 (E. Feddersen).
- Arrebo*: DBL (Carl S. Petersen); H. F. Rørdam: Mester Anders Christensen Arrebos Levnet og Skrifter I, s. 164 ff. (1857); C. Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III (1885), s. 509—527.
- Franske salmemelodier*: Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. III, s. 703 (J. Paludan); J. Paludan: Renæssancebevægelsen i Danmarks Literatur (1887).

- Lunde-vikariat*: Kancelliets Brevbøger 1630 12/2.
- Westhofen*: DBL (Øjvind Andreassen).
- Thisted-rektoren*: Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. II, s. 759—63; 4. rk. IV, s. 79—80, 204; Historisk årbog for Thisted amt X, s. 64.
- Konsistoriets forhandlinger*: Danske Magazin 5. rk. I, s. 203 ff.; jvf. Rørdam, s. 370—374.
- Langebek*: Videnskabernes Selskabs »Dansk Historisk Almanak« 1776.
- Nyerup*: Minerva, jan. 1804, s. 14 ff.; Rørdam, s. 421.
- Skt. Peders døtre*: Traktaten blev 1667 optrykt som et særligt lille skrift og genudgivet 1881 for Universitets-Jubilæets danske Samfund af Viggo Såby, der ikke vidste, at det var Heldvaderus, der første gang havde bragt denne fortælling ind i dansk litteratur, vist nok med et tysk skrift som forbillede (han nævner »de Hamborger Aviser« i indledningen). 1882 udsendtes en efterskrift med oplysninger, som Såby havde modtaget af bibliotekar S. M. Giellerup (se Rørdam, s. 370). Traktaten er ofte senere genoptrykt, således i Sprogforeningens almanak 1917, s. 60—63 (ved J. Fausbøl).
- Rørdam om Heldvad*: Ny kirkehistoriske Samlinger V, s. 280 ff., Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. I, s. 23.

Billedfortegnelse

Åreladningsmanden i dyrekredsen	15
Niels Heldvads egenhændige underskrift	42
Almanakken 1591	58
Prognosticon 1600	76
Niels Heldvads portræt fra 1619	120
Niels Heldvads våbenskjold	121
Coronula Rosea	123
Flyveskriftet om stormfloden 1615	128
Sylva Chronologica	131
Trifolium Theologicum	157
Niels Heldvads portræt fra 1631	161
Historiarum Sacrarum Encolpodion (titelblad)	167
Historiarum Sacrarum Encolpodion (forside)	169

NAVNEREGISTER

- Abelstein, Cort, trompetblæser 44
Adolf, hertug 149, 150
Ahlefeldt, Asmus, amtmand (o. 1550) 11, 48
Ahlefeldt, Frederik, amtmand (d. 1607) 70, 77, 78, 86, 101
Anna Catharina, dronning (d. 1612) 124, 151
Appianus, Petrus, matematiker (d. 1552) 18
Arnkjøl, Trogillus, provst (1639—1712) 8, 114
Arrebo, Anders Chr., forfatter (1587—1637) 155
Arrhensis, Andreas Petrejus, præst 176
Asmussen, Jes, fra Klovtoft 71
Athanasius, biskop (297—373) 86—87, 111, 130
Augusta, hertuginde (1580—1639) 105, 114, 126, 129, 130

Bacmeister, Lucas, professor (1530—1608) 36
Bartholin, Caspar, professor (1585—1629) 147
Batory, Stefan, konge (1533—86) 31, 33, 34
Bayle, Pierre, litterat 113
Becker, Cornelius, teolog 157
Benedicht, Laurentz, bogtrykker 142
Bentsen, Henrich, skipper 34
Berndes, Johann, præst (d. 1628) 98
Beza, Theodor, teolog (d. 1605) 64, 154, 157
Bergen, Sebastian von, borgmester 102
Blüting, Joachim, advokat (1572—ca. 1643) 102, 103
Bockwold, Hinrich von, amtmand 105
Bolte, Arndt, borger i Riga 34
Boysen, Jørgen, præst 114—117
Boysen, Laurentius, præst 114
Brahe, Steen, lensmand 120
Brahe, Tycho, astronom (1546—1601) 16, 59, 120, 136, 144, 147
Bramsen, Knud, konrektor (1539—1608) 23
Breser, Wilhelm, borger i Lübeck 28
Bugenhagen, Johann, teolog (1485—1558) 28
Bugislaus, hertug 14

Caesar, Philip, generalprovst 104, 107, 115, 126, 130, 132
Calvin, Jean, reformator (1509—64) 25, 62 ff, 157
Christian II, konge (1513—23) 27, 130
Christian IV, konge 105, 124 ff., 135, 149, 151, 153, 164, 173, 175
Chytraeus, David, professor (1530—1600) 36
Copernicus, Nicolaus, astronom (1473—1543) 18
Cypræus, Nicolaus, jurist 103
Cypræus, Paul, historiker (1536—1609) 17, 60, 103

- Danckwerth, Caspar, forfatter (d. 1672) 92
- Dedekind, Fr., forfatter (d. 1598) 27
- Dithmer, Christian, præst (d. 1626) 10
- Dithmer, Claus, præst (ca. 1450) 9
- Dithmer, Laurentius (Laurs), præst (d. 1611) 9, 19, 24–25, 44
- Dithmer, Laurs, præst (1493–1565) 9–11, 13, 15, 16
- Ditmersen, Hans, borgmester 10
- Eitzen, Paul von, superintendent (1521–98) 39, 60, 63 f., 102, 104
- Eitzen, Paul von, jurist (d. 1617) 104–105
- Elisabeth, hertuginde 129
- Erik af Pommern, konge (1412–39) 9, 78
- Erik XIV, konge 130
- Eschelsen, Asmus, sognefoged (1794–1854) 12
- Eskelsen, slægt 12
- Esmarch, Claus, borgmester (d. 1610) 99–102, 106
- Fabricius, Jacob, generalprovst (1560–1640) 22, 23, 35, 41, 64, 67, 69, 90, 94, 103, 113, 132, 154
- Frederik I, konge (1523–33) 27, 48, 50
- Frederik II, konge (1559–88) 150
- Frederik III, konge (1648–60) 133
- Frederik III, hertug (1616–59) 108, 117, 125 ff.
- Friis, Christen, kansler (1581–1639) 120, 164, 169
- Friis, Christian, kansler (1556–1616) 120, 124
- Funccius, Johannes, „kronolog“ (d. 1566) 18
- Generanus, Andreas, præst (c. 1499–1577) 12, 22
- Generanus, Johannes, provst (1560–1624) 38, 39, 60, 100, 103, 115
- Generanus, Peter, provst (ca. 1520–84) 12
- Gonsager, Anders, præst 152
- Gonsager, Anders Andersen, ridefoged 151
- Gonsager, Hans Andersen, ridefoged 151, 152
- Goudimel, Claude, komponist (ca. 1505–72) 154, 157
- Gram, Hans, historiker (1685–1748) 170
- Gregor XIII, pave (1572–85) 33, 153
- Guldsmed, Carsten, borger i Åbenrå 21
- Gustav Adolf, konge (1612–32) 35
- Gyldenstjerne, Petronelle, adelsfrue 122
- Hacke (Hock), Jürgen, borger i Slesvig 41, 44
- Hali Abenragel, astrolog (12. årh.) 164
- Hanne, Arndt, brygger 28
- Hans d. Yngre, hertug (d. 1622) 114, 150
- Hans d. Ældre, hertug (d. 1580) 23, 24
- Hansen, Hans, badskær (o. 1629) 21
- Hansen, Marquart, møller (d. 1597) 70 f., 86
- Hansen, Michel, fra Rømet 96
- Hansen, Niels, købmand i Odense 21
- Hansen, Nis, herredsfoged (1558–1616) 89
- Hantzsch, Georg, bogfører 143
- Hedevig, hertuginde 129
- Hegelund, Peder, biskop (1542–1614) 41
- Heldvad, Lars Pedersen, amtsforvalter (d. 1736) 21
- Heldvad, Laurids, præst (1599–1677) 19, 44
- Heldvad, Nicolai, kammerråd (1703–55) 21, 189
- Hemmet, Iver, biskop (d. 1629) 136, 153

- Hemmingsen, Niels, teolog (1513—1600) 25
- Henningsen, Peter, borger i Åbenrå (d. ca. 1597) 21
- Henriksen, Nis, herredsfoged (1478—1554) 27, 89
- Herlitz (Herlicius), David, forfatter (1557—1636) 136—138, 143
- Hock, Jørgen, tolder, 121, 152
- Holdensen, Hans, møller 71, 86
- Hoppener, Johs., forfatter 144
- Hütter, Leonhard, teolog 110
- Höfer, Hans, bogtrykker 126, 142
- Iuersen, Jes, møller 86, 115
- Iversen, Mattis, præst (d. 1514) 9, 11
- Jensen, Bertram, herredsfoged (d. 1611) 61, 70, 77 f., 84, 86, 105—106
- Jensen, Mads, biskop 153
- Jepsen, Nis, fra Hinderup 116
- Jessen, Nis, kornhandler 83
- Johann Adolf, hertug (1590—1616) 64, 84, 91, 114, 117, 120, 125, 154
- Junge, Nicolaus, kansler (d. 1611) 105, 109, 126
- Jügert, Peter, jurist 109
- Jørgensen (Georgii), Johannes, præst (d. 1617) 98—99
- Kalff (Kalle), Peter, handelsmand 21
- Kallesen, Hans, kornhandler 83
- Kalundt, Thomas, borgmester (d. 1578) 60
- Kalundt, Wolf(gang), amtsskriver (d. 1610) 60 f., 79, 100 ff., 105 ff., 109
- Koch, Andreas, bogfører 143
- Koppersmit, slægt, se Cypraeus
- Kramer, Jens Hansen, borgmester (1577—1649) 19—20
- Kraus, Lorenz, organist (ca. 1577) 24
- Kruse, Henrich, bogfører 143
- Krüger, Pancratius, rektor 29, 30
- Laelius, Laurentius, kansler 126
- Langebek, Jakob, historiker (1710—75) 173, 177
- Laurenzen, Nis, kornhandler 83
- Lenicerus, Albert, rektor 26
- Lobwasser, Ambrosius, professor (d. 1585) 18, 154, 156 ff.
- Longomontanus, Christian, astronom (1562—1647) 143, 147
- Lossius, Lucas, pædagog (d. 1582) 26—27
- Lucoppidan, Peder Jensen, præst (1651—1717) 18
- Lund, Jørgen, præst (d. 1610) 98 ff., 105, 107, 115
- Luther, Martin, reformator (1483—1546) 12, 28, 36, 39, 48 ff., 61 f., 84, 118, 155 f.
- Lykke, Anna, adelsfrue 133
- Marcussen, Knud, borgmester 152
- Marot, Clément, komponist (1496—1544) 154, 157
- Mauritius, Johannes, provst (1560—1634) 69
- Maximilian, kejser (1486—1519) 38
- Mejer, Johannes, kartograf (1606—74) 176
- Melanchton, Philip, teolog (1497—1560) 12, 23, 36, 61
- Michelsen, Niels, brygger 95 f., 111, 152
- Moller, Johannes, litteraturhistoriker (1661—1725) 16, 18, 92, 98
- Moritzen, Peter, amtsskriver 99, 115
- Mule, Hans, købmand 21
- Munk, Ebbe, lensmand 118
- Munk, Iver, biskop (ca. 1470—1539) 11
- Müller, Hieronymus, hofråd 105
- Münster, Sebastian, kosmograf (d. 1552) 18
- Möller, Henrich, rektor (1554—1603) 33—35
- Naamensen, Lütke, munk (1497—1575) 13, 22

- Neovinus, Paul Theophili, præst 176
 Nettelblatt, Joachim, borger i Rosstock 36
 Nielsen, Bundi, kornhandler 83
 Nielsen, Nic. C., præst (1848—1932) 7
 Nissen, Hans, præst (1534—90) 11—19, 22, 26, 44, 59
 Nobis, Berend, tjener 104, 105
 Noodt, J. F., præst (1705—56) 113
 Nyerup, Rasmus, litteraturhistoriker (1759—1829) 173—174
 Ohr, Philip von, bogtrykker 154
 Palladius, Peder, biskop (1503—60) 32, 62, 75
 Pascharius, Henr., dr. med. 105
 Paulli, Simon, professor (1534—91) 14, 36
 Paulsen, Mads, fra Fladsten 101
 Paulsen, Urban, herredsfoged 127
 Persson, Jöran, kgl. sekretær 130
 Petersen, Carsten, præst (d. 1942) 52
 Petersen, Jep, degn, rektor 89 f., 97, 113, 161—163
 Philip, hertug af Gottorp (d. 1590) 38
 Philip, hertug af Sønderborg (1584—1663) 114
 Pistorius, Hermann, rektor (d. 1584) 24
 Pistorius, Johannes, præst (1528—1605) 24, 25
 Pleccius, Martin, præst (1553—1605) 60
 Pontoppidan, Erik, biskop (1698—1764) 94
 Poppo, biskop 148
 Posscholanus, Johs. J. Ottenius, digter 160
 Posselius, Johannes, professor (1528—91) 37
 Qualen, Otto von, amtmand (1566—1620) 89, 90, 92, 106
 Rantzau, Breide, rigsråd (1556—1618) 56, 119, 121, 124, 133
 Rantzau, Frands, rigshofmester (1604—32) 173
 Rantzau, Gert, kgl. statholder (1558—1627) 56, 59, 95, 111, 114, 119, 124
 Rantzau, Heinrich, kgl. statholder (1526—98) 56, 58 f., 150
 Rantzau, Kaj, adelsmand 133
 Reimmann, Jacob Fr., polyhistor 113
 Reinhold, Erasmus, matematiker (d. 1553) 18
 Reinhusen, Johannes, organist (ca. 1551—ca. 1605) 21, 96
 Resen, Hans Poulsen, biskop (1561—1638) 153—158
 Rodomannus, Laurentius, rektor 26
 Rose, Georg, præst (ca. 1574—1613) 113
 Rosenkrantz, Holger, teolog (1574—1642) 9
 Rosenkrantz, Jakob, rigsråd (1567—1616) 119, 121—122, 124
 Rørdam, Holger, kirkehistoriker (1830—1913) 88, 133, 159, 171, 175, 177—178, 186
 Sartorius, Salomon, bogtrykker 126, 142, 144
 Scavenius, Laurids Mortensen, præst 177
 Schattenberg, Thomas, provst (d. 1604) 23
 Schmidt, Laurenz, smed 71
 Schowius, Johannes Thomæ, magister 176
 Schröter, Hermann, præst (d. 1612) 60
 Simonsen, Mads, fra Gammelskov 108, 129
 Skytte (Schütte), Jørgen, drabsmand 100—101
 Slagheck, Didrik, ærkebiskop 130
 Stolpe, P. M. forfatter 141
 Sture, Peter, hofpræst 153
 Syv, Peder, sprogmand (1631—1702) 145, 173
 Tast, Hermann, præst (1490—1551) 33

- Tast, Johannes, sekretær (d. 1584)
33, 35
- Thomsen, Andreas, provst (1550—93)
41
- Thott, Thale, adelsfrue 80, 95
- Tratziger, Adam, kansler (ca. 1523—
84) 48
- Tunder, Christoffer Nielsen, foged
152
- Ulfeldt, Corfitz, rigshovmester 120
- Ulfeldt, Jacob, lensmand 119
- Ulfeldt, Knud, rigsråd 133
- Ulfeldt, Mogens, rigsadmiral 120
- Ulrik, hertug (d. 1624) 129
- Ungern, Fabian, baron 34
- Urne, slægt 17
- Waldkirch, Henrich, bogtrykker 142,
143, 169
- Wallenstein, feltherre (d. 1634) 20,
135, 164
- Vandal, Johan, biskop 153
- Vandal, Peder, præst (1602—59) 9
- Vedel, Anders Sørensen, historiker
(1542—1616) 9, 17, 58, 142
- Wegener, Nicolaus, bogtrykker 142
- Werkmeister, slægt 10
- Westhovia de Westhofen, Willichius,
latindigter (1577—ca. 1647) 160
- Widing, Zacharias à, præst (d. 1601)
60
- Wilhelm IV, hertug 64
- Wingaard, Matz, bogtrykker 15, 142
- Winstrup, Peder, professor (1605—79)
166 f., 169
- Witten, Hans, bogtrykker 142
- Wolderus, præst 64
- Vorstius, Nicolaus, konrektor
(d. 1587) 29, 30
- Wouwern, Johann von, hofråd (1574
—1612) 90—114, 193
- Zepelin, Jürgen, mecklenb. adelsmand
14
- Zirichmann, Nicolaus, acciseskriver
36
- Zuber, Matthæus, latindigter (d. 1623)
85
- Zwingli, Ulrich, reformator (1484—
1531) 63 f.

